

MENSUR SEFEROVIĆ
**ISTOČNO I ZAPADNO
OD NERETVE**

ZAPISI O RATNIM BRIGADAMA

50

Direktor NIU »Narodna armija« pukovnik MILAN KAVGI , glavni i odgovorni urednik Redakcije posebnih izdanja pukovnik MENSUR SEFEROVIC, urednici potpukovnik ALEKSANDAR ZIVKOVIC i profesor BLAGOJE SVORCAN, likovni i tehni ki urednik akademski slikar ALEKSANDAR SVEDI , sekretar VERA CAI

Recenzenti: general-major SVETOZAR ORO, mr SVETA KOVACEVI i mr MUHAREM KRESO

MENSUR SEFEROVI

ISTO NO I ZAPADNO OD NERETVE

DESETA HERCEGOVA KA
NARODNOOSLOBODILACKA UDARNA
PROLETERSKA BRIGADA

»NARODNA ARMIJA«
Beograd, 1981.

ODLIKOVANJA

Desete hercegova ke NOV proleTERSke brigade:

Orden narodnog oslobo enja

Orden bratstva i jedinstva I reda

Orden narodnog heroja

UDK 355.486 (497.15) »1942/1945«

SEFEROVI , MENSUR

ISTO NO I ZAPADNO OD NERETVE. Deseta hercegova ka NOU proleTERSka brigada.

Autor: MENSUR SEFEROVI

Beograd, Narodna armija, 1981, št. Vojna štamparija Split; str. 280; 8°

U osam poglavlja zapisa o hercegova koj udarnoj proleTERSkoj brigadi, dokumentarno-publicisti kog karaktera, uz više ratnih snimaka, oblikovani su borbeni putevi (od Hercegovine do Trsta i Bleda, od 10. avgusta 1942. do 15. maja 1945), žestoki okršaji, zajedni - ko borenje i uzrastanje naroda i njegove vojske protiv okupatora i njegovih saradnika ne samo na hercegova kom podneblju, moralni i borbeni profil boraca koji su svojim grobovima i životnim djelom isklesali snažnu borbenu jedinicu i istrajni kolektiv bratstva i jedinstva (samo na me ama Sutjeske brigada je imala 305 poginulih: 115 Srba, 94 Muslimana, 93 Hrvata, 2 Crnogorca i 1 Jevrejina).

Tiraž: 2.000

Cena: 300 din.

GOR INE ODSUPANJA I PREISPITIVANJA

Komandantove iluzije u vrtlogu ofanzive ili dva vi enja raspleta događaja • Komandiri bez vojske, odbornici bez odbora, sekretari bez komiteta • O evi i djeca na borbenom položaju • Šezdeset žena u tri bataljonske kolone • Prestrojavanja i išekivanja Hercegovina kog NOP odreda • Konjiki (Mostarski) bataljon na Crnom vrhu • Titova optimisti ka i kritiki kazivanja • Komunisti u oima protivnika • Sudar s etnicima na Zelengori i marš u zapadnu Bosnu • Borba prsa u prsa • »Uzbjeg se ne raunaju rodoljubi«, a ko su oni? • Na kraju dugog marša 1. avgusta 1942 • 101 Hercegovac i Crnogorac izbaen iz stroja • Kako rasporediti Hercegovce • Prijedlog koji Vrhovni štab NOP i DVJ nije usvojio

»Posljednja pisma koja ste nam uputili izgledala su nam toliko oštra da smo iza njih o ekivali da ete poslati kakav gajtan da se objesimo ili kakvu desetinu koja bi nas odvela kao odmetnike«, pisali su Vrhovnom štabu NOP i DVJ 12. maja 1942. Petar Drapšin i Miro Popara, komandant i politiki komesar Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu, narodni heroji, a ve istog dana su, pošto su znali da je komandant hercegovina kih partizana upravo imenovan za lana Vrhovnog štaba, poslali dva pisma vrhovnom komandantu Josipu Brozu Titu. Jedno je bilo Drapšinovo, drugo Poparino, prvi je pisao da e mu to »povjerenje dati još više snage i poleta za dalji rad« i da ne e »žaliti truda ni života« da bi to priznanje i opravdao, a drugi, obradovan što su i njegov saborac, ratnik

sa španskog bojišta, a s njim i ustani ka vojska ipak do-
bili upe atljivu ocjenu od prvog vojnika jugoslovenske
revolucije, iskazao je i svoju vrstu vjeru u vrijeme
koje nailazi: »Kona na pobjeda e do i, ona mora
do i, jer našom borbom rukovodi Partija, iji sinovi
umiru da bi njihovi narodi mogli živjeti.«

Sutradan su poslali novo pismo, dva dana kasnije
još jedno (»Smatramo da je situacija takva da nas na-
goni da budemo s vama svaki as u kontaktu«, zabilje-
žili su), 22. maja javili su da su hercegova ki partizani
prešli u »protuofanzivu« i da borbe veoma uspješno
teku, a nakon tri dana s borbenog položaja ponovo se
oglasio Petar Ili , kako su za komandanta Drapšina
znali jedino u Hercegovini:

»... Svi su partizani voljni za borbu do kona ne
pobjede... Nema opasnosti od ove sjeverne ofanzive.
Jedino može da nam za izvjesno vrijeme naškodi u Cr-
noj Gori... Uskoro ete uti za još jednu dobru akciju,
nadam se... uje se ovuda stalno pjesma. Ovuda oku-
pator ne može pro i.«

S nekog kamenog visa, iznad ceste, stiglo je idu eg
jutra novo pismo:

».. .Osnovno je ovdje sa uvati moral stanovništva
koje je juna ki podnijelo da mu Italijani pale ku e. Za-
sada nema opasnosti, ali ako bi peta kolona tuma ila,
onda bi bila opasnost... Moral i raspoloženje je odli-
no kod partizana. Imamo nesalomljivu partizansku
vojsku.«

U o ima Milentija Popovi a, me utim, to kasno
hercegova ko ustani ko prolje e nagovještavalo je
dramati ne rasplete. Javlja ju i generalnom sekretaru
KPJ, koji gaje kao partijskog instruktura tog maja i po-
slao me u Hercegovce, »o opasnom i štetnom skreta-
nju u radu kako same partijske organizacije tako, na-
ro ito, Operativnog štaba«, zabrinut prilikama koje je
zatekao, napisao je i to da »postoji opasnost da u jed-
nom momentu sve to prsne«.

PROLOM

Tako su događaji i potekli: svako novo jutro je donosilo sve veće neizvjesnosti, jer dva hercegovačka odreda, Sjevernohercegovački i Južnohercegovački, dvadesetak udarnih i terenskih bataljona, nekoliko hiljada boraca vodilo je grube borbe protiv neuporedivo snažnijih italijanskih i kolaboracionističkih jedinica koje su se srušile na ustanike, među kojima je - to ve nije bilo osobito teško zaključiti - neprijatelj svih boja i zastava sve vidljivije pleo svoje urotničke mreže i pucave.

Tog gladnog proljeća italijanski okupator je vodio još jednu ofanzivu - osiromašenom i iscrpljenom hercegovačkom seljaku nudio je mir, hljeb, so, smireno kućno ognjište, i njima, seljacima, valjalo je odlučiti: istrajati i sačekati novu ljetinu, ostati svojnastvo, slobodan, ne otići pod okrilje okupatora i u etnike »makarondžije«, ili priželjkivati da sve to nevjere što prije protutnji, da se sve vojske povuku, da odu bilo kuda, da se sela oslobode od naleta jedne ili druge vojske, kako su demoralisani i kolebljivi u potaji govorili, šuškali unaokolo, svakako već nagriženi etničkom propagandom, ali i izuzetno teškim ekonomskim prilikama na selu. Dok su u to vrijeme i vodeni arci, koji su živjeli isključivo od svoje vodenice, primali samo sledovanje (jer sav prihod od ujma nosili su u seoski fond, u odbor, koji je siromašnima dijelio najviše do sto grama brašna dnevno), a imali niji seljaci iz svojih torova izdvajali po neku kozu i ustupali, dok glad mine, onima koji su o ekivali gutljaj mlijeka, mnogi su u ogoljelim kravinama upali, kuhali i jeli sve što nije bilo otrovno. Radi obezbeđenja sjetve, Narodnooslobodilački odbor u Divinu je od više porodica blagovremeno oduzeo kukuruz izdvojen za sjeme, jer kukuruz tad nije sijan - on je sačen, a prilikom sačenja bilo je zabranjeno pojesti ma i jedno zrno.

Uz takve porodične nevolje i lične gorućine tutnjala je takozvana treća ofanziva hercegovačkim kršem i više nije bilo sumnje da su okupator i njegovi saradnici

ci mobilisali sve svoje snage da unište narodnooslobodilački pokret u Hercegovini. Na to su neposredno upućivali i etnički ljudi, baš kao i iz italijanskih aviona, kojima se »komandant nacionalnih odreda za Crnu Goru i Hercegovinu« pukovnik Bajo Stanišić obračunavao »braćo i Hercegovcima«, i majnska »uputstva« članova »Štaba vojno-etničkih odreda Nevesinja i Gaska« Petra Samardžića i popa Radojice Perišića, kao i »nacionalističkog političkog povjerenika« Dobroslava Jevčevića, koji su se obračunavali svojim zemljacima: »Na osnovu sporazuma, koji smo sklopili sa Armijom Kraljevine Italije u svrhu zajedničkog pobijanja komunističkih zlikovaca, koji uništavaju živote i imanja srpskog naroda, saopštavamo vam: Odustanite od svakog sukoba sa italijanskim trupama... Italijanska armija vam garantuje da niko neće odgovarati za događaje iz doba ustanka. ...«

»Iz posljednjeg izvješća kotarske oblasti u Bile razabire se da se tamo očekuje dolazak Baje Stanišića, 'komandanta nacionalnih odreda' za Crnu Goru i Hercegovinu«, pisao je 24. maja i veliki župan Velike župe Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova u Zagrebu. »Ova obavijest u vezi je sa proglasom istoga, koji je tiskan od italijanskih vojnih vlasti u tiskari Tošoviću u Dubrovniku prošlih dana, koji se sadržaj prilaže. Ovaj je proglas tiskan uz najveću opreznost karabinjera i nikome nije dan sadržaj do znanja. Proglas će vjerovatno biti bacan iz zrakoplova...«

I zapovjedništvo 3. domobranskog zbora se 12. juna javilo Glavnom stožeru domobranstva: »... Talijani su preko jednog Muslimana u Gaskom podijelili novine pod naslovom 'Slobodna Srbija' i bacili promidžbene letke 'Svim etnicima' iz zrakoplova u ovoj oblasti.«

U mnogostrukoj sprezi italijanskog okupatora i njegovih saradnika, četnika i ustaša, koji su svoju pretpisku o borbi protiv partizana »obogaćivali« me usobnim sumnjama, u takvom kolopletu svakodnevnih iščekivanja one su borbe na svim komunikacijama izmeću opštinskih i sreskih mjesta s ojačanim

dijelovima italijanskih divizija »Taurinenze«, »Katori dele Alpi«, »Mur e« i »Marke«, koje su vodile etničke oružane grupe.

Uzaludni su bili i pojedinačni protivnapadi partizanskih bataljona, mnogi lični i grupni podvizi. Jedinice su prelazile u defanzivu i odstupale ispred kolona koje su, vođene komandom italijansko-etničke operacije »Stolac«, sve uspješnije presijecale slobodnu teritoriju koncentričnim i sinhronizovanim nastupanjem iz Nevesinja, Gacka, Čapljine, Mostara i Trebinja. Umjesto ranijih pojedinačnih sukoba, ovoga puta grunule su snage koje se nisu povlaćile u svoje garnizone. Išle su naprijed uprkos velikim gubicima na mnogim sektorima. Ni dva pristigla bataljona Prve proleterske brigade, ni savjetovanje koje je organizovao Milentije Popović u štabu Južnohercegovačkog odreda u selu Zagori 22. maja, ni obraćanje Mira Popara narodu na crkvenom skupu u selu Trojici, ni njegovo pozivanje na junake iz borbene prošlosti naroda Hercegovine, ni poruke odbora narodu, ni pisma naprednih sveštenika svojoj pastvi, ni junaštva mnogih u žestokim majskim borbama - ništa nije moglo spriječiti snažne motorizovane jedinice i etničke grupe da gotovo na svim položajima razbiju jače dijelove hercegovačkih odreda i, spaljujući i na tim putevima mnoge kuće, 28. maja 1942. spoje svoje klinove u području do tada odsječeno italijanskog garnizona u Stocu.

To je već bio početak junske agonije hercegovačkih udarnih i teritorijalnih bataljona, jer u prolomu italijansko-etničke ofanzive ogromna većina tih jedinica se rasula. Spasio se u sastavu manjih udarnih grupa i jedinica samo svaki deseti ili petnaesti naoružani partizan, njih oko tri stotine (uz članove porodica i druge rodoljube), koliko ih se okupilo u Zelengori početkom juna četrdeset druge, pored Konjičkog (Mostarskog) bataljona, koji je isto tako, žestoko desetkovan u području Prenja, očekivao dalji rasplet događaja.

Tih dana je Prva proleterska brigade, čije su jedinice sa dijelovima jednog hercegovačkog udarnog ba-

taljona uspjele da u centralnoj bolnici hercegovačkih partizana u Zvijerini oslobode od Italijana i etnika zarobljene ranjenike, obavijestila Vrhovnog komandanta da Operativni štab NOP odreda za Hercegovinu u ovom slučaju ima samo tri nekonsolidovana udarna bataljona i da »stanovništvo nije neprijateljski raspoloženo«, iako je »jako uplašeno i pokolebano masovnim pokretima Italijana i etni kom propagandom koja je veoma aktivna«, a koji dan kasnije, 10. juna, da je od »četvrtog hercegovačkog udarnog bataljona ostalo, posle borbe koju su juče vodili, svega tridesetak« boraca, da su ostali, njih oko pedeset, »otišli na Sominu, odakle su rodom«, da se Vlado Šegrt javio iz Šemerna nakon što se probio preko Babe-planine i Bjelašnice i odvojio od Petra Drapšina i Mira Popare, o čijoj sudbini proleter i ništa nisu znali.

U košmarskom povlačenju nekoliko grupa boraca prema sjeveru, ka Zelengori, komesar Južnohercegovačkog odreda Vojin Popović prikupio je kolonu ratnika iz Milana Grka i drugim podijelio brošuru »Dugi kineski marš«, zapis o našim napornim kineskih komunista u njihovoj revoluciji, upozoravaju ih da i oni, napuštaju i hercegovačke krčevine, prolaziti kroz slična iskušenja. Kolona koja je »krenula na kineski marš« bivala je ipak sve manja, jer mnogi su prihvatili takvu mogućnost da se, ako već ne mogu izdržati sve napore koji ih očekuju, vrate naoružani svojim ognjištima i sačekaju rasplet događaja, povratak svojih drugova. Bila su to više priželjkivanja nego realne procjene okolnosti u kojima su se zatekli.

Među sedamdeset pet Nevesinjaca, koliko ih je odstupilo ka Zelengori i Bosni, od kojih je najsnažniju grupu vodio narodni heroj Obren Ivković, bio je i omladinski rukovodilac Vlado Ivković, jedan od onih koji je prihvatio »izazov da se ide u nepoznato«, podstaknut željom »da dokuči i tu nepoznanicu, koja to nije mogla ostati.«

U međuvremenu su i mnogi borci Sjevernohercegovačkog i Južnohercegovačkog odreda, ostavljeni i izolovani, ali odlučili da ne pokleknju pred novim teško-

ama, pronalazili sigurnija skloništa i uporišta, da bi kasnije, iako u etni koj strahovladi, formirali dva partizanska bataljona »Sloboda« i »Iskra«, pored organizovanja drugih oblika otpora i konsolidovanja svojih ilegalnih punktova, o emu e u zapisu biti rije i.

Kao da se nije imalo kad tragati za uzrocima problema, koliko su, pored snažne protivni ke ofanzive i gladi, i subjektivne greške vojnog i partijskog rukovodstva uticale na rasulo vojske i organa narodne vlasti, gubljenje slobodne teritorije i perspektive mnogih, šta bi valjalo da se radi u prilikama poput ovih u kojima su se našli, kuda da se krene, da li ostati u Hercegovini ili krenuti na drugu stranu, koliko je narušavanje partizanske zakonitosti, likvidiranje i »potencijalnih neprijatelja«, onih koji bi mogli zasmetati u »drugoj fazi revolucije«, doprinijelo agoniji hercegovskih partizana.

TITO JUNA 1942:

»FORMIRA EMO HERCEGOVA KU BRIGADU«

Vlado Šegrt, zemljoradnik, koji je tridesetih godina postao komunist, komandant Sjevernohercegovačkog partizanskog odreda, njih se nekoliko udarnih bataljona, poput većine drugih, raspalo u italijansko-etni koj ofanzivi, i koji se s patrizankom Štakom Ivković, gonjen etni kom hajkom, probio do Zelengore, prepun gorine, sje a se tog ratnog nevremena kada se odvojio od Drapšina:

»Nismo imali kud, morali smo se razdvojiti da ne budemo u jednoj grupi... Uspio sam da okupim svega četiri borca. Šta da radimo sada? Kuda da krenemo, gdje da se sklonimo. Ako uspijemo da iznesemo žive glave odavde, kuda ćemo onda? Kako da se probijemo do naših koji, vidi se po borbi, odmi u sve dalje i dalje prema sjeveru? Ili da se uputimo prema našim selima daleko na jugu Hercegovine, od kojih nas dijeli stotine etni kih i italijanskih zasjeda?... S jednog brdašca ugledasmo neobi nu sliku: itava prostrana visora-

van, od Plane do Lukavca, prepuna vatara, hiljade i hiljade, rekao bih... 'Vidi koliko ih je' šap e iza mene Vaskovi . 'Kao da se naš krš pretvorio u velegrad' ... Zviždimo tiho, zovemo ih poimeni no. Niko se ne javlja. 'Izgubili smo ih', kaže Štaka. 'Sigurno su ih uhvatili'. Oko pono i smo nas dvoje krenuli dalje... Peti je dan kako nismo ništa jeli. Pipam u mraku i upam neku travu, i jedem...«

Njih dvoje su, ipak, stigli do proletera na Zelengori. »Na brzinu sam popravio opanke, ta nije re eno, ostatke opanaka, i zakrpio dronjke koji su visili«, sje a se dalje Šegrt. »Požurio sam da se javim drugu Ko i. Sreo sam opet dosta poznatih. Svi se ude otkud ja odjednom me u njima. Vlado Tomanovi mi opisuje sudbinu naših jedinica koje su se izvla ile iz obru a. Malo ih se probilo, grdno su nastaradale. Još nema nikakvih vijesti o Petru i Miru, ni o drugima koji su ostali u obru u. Ali ve nas ima dosta na okupu. Svaki as dolaze nove grupe...«

Sutradan je vrhovni komandant drug Tito, koji je bio u kolibi od lisnatog šiblja, rekao Šegrtu i partijskom instruktoru Vasu Miskinu Crnom da je vojno i partijsko rukovodstvo u Hercegovini »napravilo krupne političke greške«, da su »sektašili po svim linijama«, da su u vrijeme narodnooslobodila kog rata stvarali »nekakve kolhoze« i govorili »o proleterskoj revoluciji« i da je upravo takva politika »nanijela ogromne štete pokretu u Hercegovini«, zbog ega je kaznio članove Operativnog štaba.

»Odmah skupi vojsku«, rekao je Tito Šegrtu. »Od ovih boraca ovdje formira emo Hercegova ki odred. Ti eš biti komandant toga odreda... im se spojite sa Konji kim (Mostarskim) bataljonom, formira emo Hercegova ku brigadu...«

Bilo je to i vrijeme kad je Vrhovni komandant na Zelengori organizovao nove proleterske i udarne brigade - Tre u sandža ku, etvrtu i Petu crnogorsku, kad je u sve krajeve Jugoslavije slao mnoga uputstva i nare enja štabovima i komitetima, kad je pisao da novi pohod proleterskih brigada u jednom pravcu

ne e mo i nikakva sila da zaustavi i »da e opet biti oslobo ene teritorije«, pogotovo ako im se »dodaju i hercegova ki udarni bataljoni«, to jest da e ta vojska biti »strah i trepet za neprijatelja«, pa otud i njegov optimizam, »i to samo realni optimizam, jer je to sasvim ostvarljivo«.

Tada po ektom juna s hercegova kih strana i po inju da pristižu na sjenokose i u šume Zelengore dijelovi udarnih i terenskih bataljona koji su se izvukli prepuni gor ine, iz vrtloga neprijateljske ofanzive.

U o ima Vrhovnog komandanta kao da dužeg predaha i nije moglo biti: od onih koji su stigli na Zelengoru odmah je organizovan Hercegova ki određ s dva bataljona, kojim su rukovodili, uz komandanta Še grta i njegovog zamjenika Vlada Tomanovi a, politi ki komesar Svetislav Stefanovi e o i njegov zamjenik Vaso Miskin Crni, a upravo njih etvorica e se dva mjeseca kasnije na i na istim dužnostima i u novoj hercegova koj udarnoj brigadi. U štabu odreda su kao partijsko-politi ki radnici bili Vojin Popovi , Milija Staniši i Cedo Kapor. Toj odlu noj i postojanoj vojsci revolucije, borcima Hercegova kog odreda i proleterima etvrte crnogorske brigade, Vrhovni komandant je 19. juna u Ljubini, neposredno uo i godišnjice poetka oružane borbe naroda i narodnosti Jugoslavije i na dan formiranja crnogorske brigade, sem ostalog, rekao:

».. .Naša je dužnost da okupimo u svoje redove sve one koji vole svoj narod. To nas, opet, obavezuje da na sve gledamo što šire i elasti nije. Naši ljudi po inili su dosta grešaka, i neke od njih su nam se ljuto osvetile. Moramo se trgnuti. Mi imamo jedan jedini zadatak - da oslobodimo zemlju od okupatora i da uništimo petu kolonu. Ali, u borbi protiv pete kolone treba biti veoma obazriv. Naša kazna treba da pogodi prave krivce. Liniji narodnooslobodila ke borbe treba dati više širine i gipkosti. One koji su još uvijek ostali neutralni treba strpljivo ubje ivati. Sve su to naša bra a i sestre, i njih nije teško ubijediti u opravdanost naše narodnooslobodila ke borbe... Sada je u borbi za oslo-

bo enje, prvi put u istoriji Jugoslavije, kršteno oružano jedinstvo svih naših naroda... Mi ćemo biti sija i bratstva me u narodima...«

I upravo kad su četiri proleterske brigade napustile svoja šumska logorišta i s Vrhovnim komandantom se otisnule na daleki marš prema Bosanskoj krajini, a Peta proleterska crnogorska brigada, kojom je komandovao Sava Kovačević, i Hercegovački odred preispitivali svoje mogućnosti kako da ispune obaveze koje im je postavio drug Tito zadržavaju ih na prostoru Zelengore s Centralnom bolnicom (trebalo je da sauvaju ranjenike i da se u povoljnijim okolnostima vrate u svoje krajeve, gdje su ponikle, kako bi ponovo razgorjele borbu protiv okupatora i njegovih saradnika), kad je Šegrtović i Šavove borce glad bila uveliko pritislala, kad su uzalud očekivali vijesti iz Hercegovine i Crne Gore, među njim su »jednog dana, neočekivano, iz šume« izbila »tri bradata i iscrpljena ovjeka«, oko kojih se već »okupila gomila boraca«.

»Kad sam prišao«, zabilježio je komandant Hercegovačkog odreda, »poznadoh Petra Drapšina. Probio se nekako. S njim je i Dušan Aleksić, novinar, stari borac iz Prvog udarnog bataljona.«

Zatim su njih dvojica krenuli u štab Pete crnogorske. »Tuje Savo saopštio Drapšinu kazne o smjenjivanju sa dužnosti i isključenju iz Partije, koje su izrekli Vrhovni štab i CK KPJ njemu, Miru i Pavlu. Dok je Sava govorio, Petrovići su se ovlažile. Jedva je zadržavao suze. Petar, da bi skratio obrazloženje, upade u riječ, Savu. Odmah mu je bilo jasno u čemu je stvar. 'Staje za mene poručio drug Tito? Kakvu kaznu?'. 'Kao i obični borci u jedinici', veli Sava. 'Takvo je naravno enje druga Tita za svu trojicu. Vrhovni štab čeka vas, kad bude imao vremena, saslušati. Zasad samo toliko: u jedinici kao obični borci...' Drapšin podiže glavu. Popravio je rukama iscijepanu vojničku bluzu i odgovorio iskreno i mirno: 'To je pravilno, družo komandante. S kaznom se slažem. U koju ću se javim?'...«

Javio se u štab Prvog bataljona Hercegovačkog odreda.

DJEVOJKE S PUŠKOM O RAMENU

Drapšin je sjeo me u ratnike, okupljene oko razgorjele vatre, nastoje i da me u njima zapazi poznata lica komandanta i komandira, političkih komesara i partijskih sekretara, odbornika i terenskih radnika, o čijeva i njihove tek stasale djece s kojima je punim grudima ratovao po hercegovačkom kamenjaru ili u njihovim kućama bio ili boravio. Ako je tog kasnog junskog popodneva nekog i prepoznao, kao partizana kojem je kao predsjednik vojnog revolucionarnog suda odmjerio tešku kaznu, ovog puta je mogao sagledati svu dubinu krize koji su doživjeli i oni i njegova vojska: pored njega su sjedeli mnogi komandiri četa, partijski i vojni rukovodioci koji su na kraju prve ustaničke godine svoje starješinske obaveze ponovo pretopili u svakodnevne zadatke boraca u etnoj koloniji, na straži, u zasjedi, kroz nove okršaje.

Tu, pored kažnjenog komandanta, na prostranom planinskom zborištu svilo se, zajedno sa svojom djecom, više Gaćinaca, Nevesinjaca i drugih veterana iz ranijih ratova i ordenonosaca, mahom zemljoradnici, rodoljubi i borci, rođeni krajem devetnaestog vijeka - Risto Ždrale i Lazar Perišić, koji su poginuli na svom ogoljelom kršu četrdeset treće, Lazar Kovačević, nosilac Ordena Karađorđeve zvezde, koji je sa borbenog položaja otišao u Jajce kao delegat Drugog zasjedanja Avnoja, Novica Milošević, Mihajlo i Mirko Šuković, koji je poslije dva mjeseca poginuo u bici na Kupresu, obučar Branko Kojović, Jakša Rebić, Petko Aškrabić, Milutin Jeftenić, Tomo i Špiro Ivković, Bojko Glogovac, Dušan Gaćinović, Šargan, kafedžija Muhamed Momić, što ostavi kosti kod Kalinovika 1943... S njima su u šumama Zelengore i na daljem putu prema Bosni bili braća i sestre iz partizanskih porodica Starović, Okiljević, Popadić, Babić, Ivković, Milošević, Papić, Vukoje... I desetine boraca rođeni u prvoj deceniji ovog vijeka, od kojih poginuše smrtno u hrabrim bitkama Šarović i Boško Bajatić, Aleksa Kovačević i Ivan Starović, Ilija Čolović i Jefto Radulović, Rajko Milošević i

Lazar Uljarević, Damjan Popara i Marko Tolo, Velija Arslanagić i Mehmed Husković, Hamdo Hrnjica i Drago Vuković, Kostriješ, Krsto Lučić, Gavro Mirković ... I komandant odreda i njegov zamjenik, narodni heroji Vlado Šegrt i Vlado Tomanović, i komandant Prvog bataljona i njegov zamjenik, Kosto Bjelogrić i Dušan Grk, narodni heroji, komesar Obren Starović i pomoćnik intendanta Boriša Mastilović, zamjenik komandira Prve čete Obren Šupić, narodni heroj, španski borac Sava Medan, Maksim Brenjo i više drugih boraca Prvog i Drugog bataljona rođeni su u prvoj deceniji ovog vijeka.

Bila je to neobična smotra nekoliko generacija postojanih i časnih Hercegovaca i onih koji se meću njima zatekoše na partizanskim položajima prve ustanike godine i na gladnim predaništima Zelengore, a zatim na maršu prema zapadnim stranama naše zemlje. S njima, sa svojim odevima, braćom, suborcima partizanima, tog ljeta oglasila se, snažnije nego ikad dotad, zametnuta puškom i bombom, šezdeset jedna omladinka i žena u partizanskoj koloni, u dva bataljona na Zelengori i u Konjickom (Mostarskom) bataljonu, koji je trebalo da kao Treći bataljon uđe u odred i, kasnije, u brigadu, a koji je tog juna, nekoliko desetina kilometara zapadno od njih, bio na Prenju, iznad Neretve.

Djevojke s puškom o ramenu, s bombom na opasa u! Svoju mladost i odlučnost da se istraje na putu kojim se pošlo, da se ne ustukne pred protivnikom bez obzira na njegovu snagu i zločine koji ga prate, žena partizanka je vlastitim primjerom i žrtvovanjem na najbolji mogući način stalno potvrđivala, snažno i bez kolebanja pećatila borbeno bratstvo među narodima, među etnama, ma gdje se zatekla. Njihove žrtve to goroko svjedoče.

Veću u prvim julskim borbama četrdeset druge s etnicima na Zelengori i s njemačkom vojskom i ustaškom Crnom legijom na maršu prema Bosni iz Prvog bataljona poginuše omladinke Aleksandra Milošević, Stoja Rebić i Brena Vuković, a druge zadobiše nove

rane... Svoje partizanske moći odmjeravala je i Tinka Romano, u enica, koja je poginula kod Olova 1943, studentkinja Jelena Durbešić i domaćice Jela Rupar, Ruma Draki (kao i njen muž Vidak, vjerski referent u brigadi), omladinke Dragica Grčić koja je poginula u bici na Sutjesci, Darinka Subotić (sa starim ocem Gligorom i bratom Boškom, iznad kojeg je groba njegov otac održati potresan govor), Paulina Sudaršćić i , akademski slikar, koja ostavi život na Sutjesci, kao i omladinka Danica Zelenović , što pogibe na Kupresu nepuna dva mjeseca kasnije, u enica Brana Milošević , domaćice Soka i Danica Slijepčević , koja je okončala život u Centralnoj bolnici, uiteljica Olga Starović , djevojke Ljubica Svorčan i Darinka Krivokapić , Ruža Gobović , koja je ostaviti kosti na Sutjesci, zamjenik komesara Prve čete Prvog bataljona uiteljica Ljubica Mihić , nekadašnji direktor Uiteljske škole u Mostaru, u prvoj ustani koj godini partijski rukovodilac u partizanskim jedinicama isto ne Hercegovine, žena borac koja je u svom intimnom i neobjavljenom zapisu veoma upećljivo progovorila o svojim profesorima marksistima i patriotima, posebno o Danilu Vukajloviću, koji je zajedno s njom koracao u koloni, čiju moralnu postojanost nije mogao zaboraviti ni Vrhovni komandant kad je s njim razgovarao neposredno uoči Danilove smrti iznad Sutjeske i o kojem je, svojevremeno, Ljubica pisala: »Najizrazitija ličnost, ideološki i politički vezana za marksizam, bio je Danilo Vukajlović, profesor pedagoške grupe predmeta - filozofije, psihologije, pedagogije. Njegova nastava bila je sva materijalistička, proces opažanja, mišljenja i saznanja dijalektički je objašnjavan. Sve nas je napravio ateistima prije nego što smo postali komunisti, upoznao nas sa razvitkom filozofske misli od antike do Marksa, na nekoliko seminara izlagao Marksov dijalektički i istorijski materijalizam kao filozofiju modernog, naučnog socijalizma. Od njega smo saznali da borba savremenog proletarijata nije samo politička borba protiv kapitalizma nego da ima i naučnu teoriju, svoju filozofiju.«

Sadje Ljubica sa svojim profesorom Danilom bila na njihovom posljednjem ispitu.

U etama Drugog bataljona svojom borbom su upe atljivo obilježile svoje ime tri sestre Ivkovi - Štaka, radnica ro ena u Sjedinjenim Ameri kim Državama, kao i u iteljice Sava i Zora, koje su tako e bile u Prvoj eti, a uz druge Ivkovi e iz nevesinjskih ustani - kih sela Drežnja, Odžaka i Zaloma - Tomu, Veljka i Vlada, komandira i zamjenika komesara ete, Danila i Doka, što pogiboše tokom rata, Marka, Tripa, Špira i Obrena, komandanta bataljona i narodnog heroja. Uz sestre Ivkovi i druge Ivkovi e kora alaje u enica Milica ovilo, koja e sa ocem Lazarom pasti u ruke okupatora i od njegovog rafala na Mostarskom blatu ostaviti kosti i ona i otac, doma ica Draginja Glogovac i Vasilija Guši , Radojka Vujovi , koja e izgubiti život u mostarskoj operaciji po etkom 1945, Zođa Vujovi , Razija Alajbegovi , omladinke Njegosava Šiljegovi i Jovanka Vukovi , Ljubica i Smiljana Miloševi , radnice Kova Kokotovi , Ljubica Damjanovi i Hilda Lerer, Pava Mileti , koja pogibe na Sutjesci i o kojoj e u ovom zapisu, kao i o drugima, ponovo biti rije i, omladinka Vasilija urasovi ...

Me u 238 boraca Mostarskog bataljona, koliko ih se zateklo u vrijeme formiranja Hercegova ke brigade, s puškom i sanitetskom torbom o ramenu ve od etrdeset prve borile su se mnoge hrabre žene, a njih trideset i nekoliko nastavilo je da ratuje i s druge strane Neretve, na bosanskim stranama. U enice Rada Lozo, koja je umrla u slobodi, Štaka Mi kovi i Berta Albahari, koje e poginuti idu e godine u borbama oko Gacka, sindikalna radnica Šamija Bubi i Ešrefa Bili , koja e tako e poginuti kod Ljubinja idu e godine, u iteljica Zora Dragi , koja je kao pomo nik komesara Tre e ete etvrtog bataljona poginula na Ozrenu brane i Vrhovni štab i druga Tita, zubotehni arka Zehra Džilitovi , koje ne e preživjeti Sutjesku, radnica Rosa Gabri , u enica Hana Kuluk ija, koja je u neobi nim okolnostima stigla u partizane i koja e krajem godine biti zarobljena i strijeljana u Jasenovcu,

domaćica Olga Prebišić, koju su etnici zajedno s mužem i borcem iz ete Vinkom strijeljali u Grušiću kod Konjica s tridesetak drugih ranjenika i bolesnika Mostarskog partizanskog odreda, studentkinja medicine Bisera Pužić, koja je marta 1940. sa Azizom Koludermom, komandirima ete, bila član Mjesnog komiteta Skoja u Mostaru, radnica Zulejha Sefić i Lenka Sikima, što pogibe na Sutjesci, učenica Ljubica Belša (imala dva brata borca poginule tokom rata), radnica Fatima Bijavica i učiteljica Zora Delić, koja pade u uvenoinjurišu na Porima iznad Mostara s proljeća 1943, radnica Radojka Gnjatić, čije junaštvo - potvrđeno još jednom u njemačkom logoru pred oćima hiljadu i po Mostaraca i na strijeljanju ljeta 1943. - snažno simbolizira beskompromisnost i samopožrtvovanje boraca revolucije, žena Hercegovine.

Pored Radojke Gnjatić korala je i Radojka Vuković, mlada jednog od najistaknutijih hercegovačkih komunista i političkih robijaša Gojka Vukovića, članica CK KPJ, čija je žena Zlatka, držala i u svojoj kući i odstupnicu grupi komunista, bacila prvu bombu na ustaše u okupiranom Mostaru i imala su djeca, njih četvoro - Radojka, Slobodan, Mladen i Rade, kao i ona, majka hrabrost, položili živote za slobodu...

U Trebinju je, pored šestorice narodnih heroja Lea Bruka, Mustafe Čemalovića i Cimbe, Mehmeda Trbonje Mehe, Hasana Zahirovića i Luce, Rifata Frenje Rife i Ahmeta Pintula, od kojih je samo Meha Trbonja doćekao kraj rata, korala i učenica Nada Bajatić, omladinka koja nije imala sreću da se vrati u svoju porijeknu, borbenu porodicu, u ćvrsto spleteni ilegalni punkt i sastajalište mostarske srednjoškolske partijske ćelije. S njom su u koloni ljeta ćetrdeset druge bile i radnica Malvina Altkron i učenica Mubera Arpađić, domaćica iz Konjica Slavka Draganić, koja će nekoliko mjeseci kasnije poginuti nedaleko od svoga grada, učenica Emina Hamić, čiji je neobilježeni grob na Sutjesci oglasio još jednu smrt u porodici odćludnih ilegalaca, radnica Fatima Hanić, što pogibe u Dubravama kod Stoca, Mira Hrvić i profesorka Stojanka Todorović.

vi, koja će izgubiti život u Livnu iduće godine, radnica Zejna Husković i građevinski tehničar Rabija Ljubunčić ...

Iako su samo rijetke među njima znale da je od stotinu žena u Bosni i Hercegovini krajem prve decenije dvadesetog vijeka manje od njih sedam bilo pismeno (a manje od jedne Muslimanke od njih stotinu, što nije smetalo konzervativnim muslimanskim poslanicima da u Bosanskom saboru 1911. godine, glasanjem, izuzmu žensku djecu od obaveznog pohađanja osnovne škole!), da su u nekim bosanskim selima i u osnovnih škola sjedili u razredima po vjerskoj i staleškoj pripadnosti, ako i mnogo šta drugo nisu znale, vidjele, jedno su svakako dobro upamtile: na vlastitim ognjištima su odmjeravale i svoj život i svoja nadanja, da bi s prvom ustaničkom godinom krenule i u »rušenje svijeta« koji ih je »držao u potčinjenosti i ropstvu«, a one »revolucijom preko njegovih ruševina zakora iza u svijet«, u partizansku kolonu u kojoj su svojom borbom osvajale prostore s kojih su, vijekovima, bile prognane. Otud i njihova hrabrost koju je narod, od jednog do drugog sela, često preuveličavao u priča o partizanskama koje jurišaju na bunkere i u spletovima svjetle ih rafala tokom mnogih mrklih noći, izmeću eksplozija bombi i granata, svojim glasom i pjesmom najavljuju brzi kraj djecoubica. Otud i uvjerenje ustaša i četnika da partizanski bataljon koji ima više žena boraca može duže i da istraje, da partizanku nije lako zarobiti, prisiliti na predaju. Uostalom, evo šta o dramatičnom buđenju žena sa bosanskohercegovačke strane govori generalni sekretar KPJ februara četrdeset druge, evo kako se klesao novi lik žene u narodnooslobodilačkoj borbi, kako su žene borci uzele u sopstvene ruke svoju sudbinu, kako njihovo izrastanje vidi drug Tito:

»Ovdje u Foči razvili smo tako intenzivan politički rad da nadmašuje umnogome rad u Užicu i drugim mjestima gdje smo do sada bili. Naravno, to po ženskoj liniji ima velikih uspjeha. Ne samo među građankama nego još više među seljakinjama. Ovdje smo uspjeli da

postignemo to da rade zajedno Muslimanke i Srpkinja. U nedjelju smo održali ženski zbor na kome su bile prisutne delegatkinje iz itave oslobođene teritorije, a najviše seljakinja. Zbor je sjajno uspio jer je bilo preko 500 žena. Tu je stvoren antifašistički savez žena za Bosnu i Hercegovinu. Najinteresantnije je to što se u ovim najzabavnijim bosanskim selima seljakinje masovno oduševljavaju za narodnooslobodilačku borbu. Partizani imaju veliki ugled kod žena i one će nam mnogo pomoći da suzbijemo kod muževa etničku propagandu. U samoj Foči uspjele nam je odmah prvih dana po dolasku okupiti 90 odsto žena koje dolaze na sastanke.«

FAMILIJARNI BORCI

Tako je to bilo. I kao što jedan hercegovački slikar na prospektu svoje izložbe piše da je »svako biće po jedna trska, svaka ljubav po jedan bašluk (nišan na grobu), svaki bašluk kao jedan stih«, da svi oni koji »dolaze sa druge obale, dobro došli u ovaj svijet, poslužite se crnim hljebom, crnom rijekom i trajanjem ovim«, tako i o samoprijegornom žrtvovanju mnogih iz kolone hercegovačkih ratnika i revolucionara koji se okupiše u dva partizanska bivaka, kad je svaki od njih bio i ostao jedna trska, ljubav ili stih, jedno ljudsko trajanje, oglasiće se, posigurno, neko novo govorenje, stih ili zvuk, pjesnik ili naučnik koji će iz sudbine ratnikove, tvrde činjenice i imena junaka, što se ne isklesalo u snovima, izvući, možda, »atmosfera i istinu, žive ljude i događaje, koji će uvijek biti najvažnija hrana pravoj literaturi o uvijek i životu«, kako to zapisa partizanski hroničar i revolucionar Rodoljub Colaković.

Tako se i u ponoćnoj prozivci boraca Prvog i Drugog bataljona u šumama Zelengore i Mostarskog na ogoljelim padinama Prenja, iz tri prva mata na jezgra koja se 10. avgusta 1942. stopiše u Hercegovinu ku narodnooslobodilačku brigadu, što ubrzo postade i udarnom i proleterskom, odazvaše stari i novi ratnici

iz dva porodi na gnijezda - hercegova ki zemljoradnik Nikola Bjelica, rođen 1895. godine u selu Međici kod Stoca, njegov trinaestogodišnji sin Zdravko, najmlađi i borac odreda i brigade, i petnaestogodišnja kćerka Jagoda, kao i familijaran uvijek i borac iz Konjica Safet Alagić, »opterećen« s petoro djece, liječenje, poput drugih o kojima može i ovaj zapisi govoriti, na osoben način simbolizira istrajavanje i iskušenja hrabrih, ne samo njihovih batljona već i ona koja se rastoje i koja se ponovo okupiše, označavaju i sve to kao dio dramatične iz hiljadu i jedne noći, o vremenu ratnom i intimnom uvijek i borca iz partizanske kolone, o jednom izuzetnom ljudskom žrtvovanju.

Njih troje - Nikola, Zdravko i Jagoda su već aprila četrdeset prve pješice grabili i odbrojavali svoje marševske noći na putevima koji su ih punih devetnaest dana vodili od sela Stepanovića kod Novog Sada do Zvornika, srećni što su izbjegli pokolj hortijevskih fašista nad nedužnim življem, ostavljajući i svoju zemlju i kuću, sve što su imali, majčin grob i prijatelje u kraju u koji se Nikola sa ženom doselio nakon prvog svjetskog rata. Neko ih je od Zvornika do Tuzle prebacio kamionom, zatim su ponovo zaprašili nesigurnim stazama prema Sarajevu, pa vozom do Čapljinice, pa opet pješice do Stoca i sela Dabra, »položivši ispit marševanja.« Dočekao ih je prividan mir, pritajena nada da ih novi zločinci neće ponovo odvojiti od kućnog ognjišta. Dogodjaji su krenuli drugim tokom, jer sve što je bilo pošteno i rodoljubivo, posebno u krajevima koji su bili naseljeni Srbima, prihvatilo je oružje i otisnulo se u akcije koje nisu bile samo odbrana golih života već i odraz želje da se više ne živi kako se živjelo na gladnom i sušnom hercegovačkom kamenjaru, odnosno trebalo se suprotstaviti okupatoru i njegovim saradnicima u njihovim nastojanjima da se narodi Hercegovine međusobno zakrve i istrijebe.

I upravo u to dramatično vrijeme, kad je - poput kazivanja Štefana Cvajga o »zvijezdanim trenucima povijesti«, o tome da, kao što je »elektricitet« itave atmosfere u vrhu gromobrana, tako se i neizmjerljivo

obilje događaja prikupi u najuži raspon vremena«, da ono »što inače lako protiče jedno za drugim i jedno pored drugog, to se zgušnjava u jedan jedini trenutak, koji sve odredi i o svemu odluči«, daje »taj čas nepovratan za stotine naraštaja, ili odredi život pojedinca, naroda« - Komunistička partija Jugoslavije pozvala narode Hercegovine da s puteva beznačajna krenu u zajedničku borbu za smjenu vijekova i ispunjavanje snova najmudrijih ljudi i najborbenijih generacija što ih dade zemlja uzduž Neretve i Trebišnjice, narod oko vrta i sušnih polja, kad su u toj burnoj matici revolucionarnih događaja zasjale »zvijezde stajalice« i na hercegovačkom nebu, koje »svijetle neprolazne kroz noćnu prolaznost«, i familijarni borac Nikola Bjelica iz sela Međe iznad Stoca našao se u vrtlogu bune i na čelu partizanske čete u svom rodnom selu, bitno 5. oktobra 1941. a nepuna tri mjeseca kasnije, 25. decembra, u štabu Stola kog bataljona, koji okupi devet četa, preuzeo dužnost na čelnika štaba i komesara bataljona.

Prva ustanika četa zima je protutnjala u okrajima s italijanskom vojskom, četnicima i ustašama, a onda su nastupili kasni proljetni dani i agonija hercegovačke partizanske vojske, kad se i porodica Nikole Bjelice ponovo našla na neizvjesnim putevima uzmicanja. Jagoda i Zdravko, zametnuti kratkim italijanskim puškama, čekaju i u štabu bataljona oca komunističara, na čelnika i komesara, koji je s nekoliko četa vodio borbu oko Nevesinja, u selu Berkovići imali su logor zarobljenih italijanskih vojnika, među kojima je bio i komandant stola kog garnizona, ali i seljake zabrinute zbog sužavanja slobodne teritorije, prepune straha, sumnji i nevjerice. I njih dvoje su istrčali na Kubaške grede i zauzeli položaj, odakle su mogli vidjeti kako narod bježi uz planine Hrgud i Kubaš.

»Lezi, mali«, čulo se sekundu-dvije prije nego što je topovska granata »zalegla potrbuške« dva metra od malog Zdravka, naoružanog borca. Samo rijetke je takve sreće poslužila: granata nije eksplodirala. S položaja su ih poslali ranjenom ocu Nikoli u Zvijerinu, gdje su koji dan kasnije s ostalim partizanima vodili

borbu protiv etnika i partizana - prevratnika. Nisu doživjeli sudbinu više komunista, izvukli su se ispod etničkih plotuna i noža, batrgaju i tokom noći i preko vrta a prema sjedištu Operativnog štaba u Divinu, odakle ih je put nosio, provlače i se izmeću etničkih zasjeda, ka Zelengori i odmorištu proleterskih i udarnih brigada.

Zajedno s ranjenim ocem postali su borci Treće i čete Prvog bataljona Hercegovačkog kog partizanskog odreda, vojnici i skojevci na svakodnevnoj obuci i stražarskoj službi, ponekad sa par etom mesa i kuhanom koprivom, bez soli i hljeba, rijetko s metkom u pušci, željni i jabuka »divljakuša«. Beru i divlje jabuke, mali Zdravko je propustio i priliku da na Zelengori uđe i Vrhovnog komandanta, koji se 19. juna svojim značajnim govorom obratio Hercegovcima i Crnogorcima.

U gustom granju je meće trojicom bradatih prepoznao i Petra Drapšina, komandanta Operativnog štaba NOP za Hercegovinu, koji je ubrzo na maršu za Bosansku krajinu bio ranjen, i s njegovim ocem Nikolom jahao na za elju kolone.

S njima je prema Bosni grabio i dva metra visoki, snažni Halid Comi, koji je u trenucima zamora svog sina Muju stavljao na jedno rame, a pušku na drugo, najčešće utlživ, zabrinut. Partizanka Jagoda, penjući se uz padine Treskavice, zapitala je oca Nikolu koje taj neobični plećati partizan, kako to da je i on meću njima, a čula je da je bio ustaški logornik ili tabornik, tako nešto, u Fatnici.

» estiti je to ovjek, Jagoda, a to što je bio, neka je bio, tako je naša politika nalagala, i ne bi uludo: spasio je mnoge porodice, a šta će sada biti s njegovom, niko živ ne zna. Zato je zabrinut«, odgovorio je Nikola, koji je znao da je Halid bio sekretar jedne od prvih partijskih seoskih organizacija u Hercegovini 1936. godine, da je ženu s troje djece i »naglašenim stomakom«, jer bilo je na putu i peto dijete, ostavio u krajnje neizvjesnim okolnostima etničkog terora, a svog najstarijeg sina poveo u Zelengoru.

Tu, na Treskavici, sjede i oko razbuktale vatre, odjeknuo je prasak - Zdravkov metak, što se skotrljao u lug prilikom iš enja puške, »okinuo« je ispod glav- nje, a nekoliko sati kasnije najmla i borac odreda, ja- šu i konja kojeg mu je dao najstariji borac u koloni Risto Ždrale, zasipan rafalima njema kog puškomitra- ljesca, pao je i ostao pritisnut pogo enim konjem. Nje- gov otac je potr ao da pomogne sinu, ali zrno mu se zasjeklo u desnu nogu, i bila je to njegova druga ratna rana. Ipak je smogao snagu da izvu e sina ispod pogi- nulog konja. Iza tog njihovog spasonosnog zaklona gledali su kako Ilija Babi , ganut neposrednom smr u odredskog ljekara Safeta Muji a i grupe boraca, puš- komitraljezom tu e po strelja kom stroju njema kih vojnika, kako im komandir ete Milan Kuki dovikuje da uvaju glavu i da štede municiju, kako nedaleko od njih ranjeni njema ki mitraljezac vi e »Hajl Hitler«, a Miloš Bajevi uzvra a psovkom. Iz tog vatrenog kovit- laca izvukli su glavu Nikola i njegova djeca, i Risto i Halid, i njih trojica Ilija, Milan i Miloš, narodni heroji, koji su prvog avgustovskog dana sa svojim borcima iz- bili na nova borbena poprišta zapadne Hercegovine.

Stigli su me u borce Mostarskog bataljona.

U njegovoj Tre ojoj eti, uz šestoricu narodnih he- roja i djevojke Nadu i Muberu, Malvinu i Eminu, pro- fesorku Stojanku i tehni arku Rabiju, Miru i Radojku, pored radnika i komesara Vaska Gnjati a, smiren i po- stojan kora ao je i stolarski radnik Željezni ke radio- nice u Konjicu i sekretar partijske organizacije u gra- du, trideset etvorogodišnji Safet Alagi , familijaran ovjek, otac petoro djece vjerni saborac i u esnik u ak- cijama udarne bataljonske desetine u kojoj je bilo ne- koliko narodnih heroja. Jedan od sedamdesetšestori- ce iz Tre e ete, koliko ih je bilo u vrijeme formiranja brigade, i koja je iz svog prvog borbenog stroja tokom borenja, izgubila etrdeset pet boraca, iz koje je do e- kao kraj rata trideset i jedan proleter, me u kojima je bio i Safet Alagi .

U Konji kom partizanskom bataljonu niko se nije iznenadio kad se Safet dobrovoljno javio da u estvuje

u atentatu na Ferhata Kurtovića, organizatora muslimanske milicije u Bjelimićima koja se vrlo uporno borila protiv bataljona od šest stotina partizana. Bio je uvjeren u to da atentator Meha Taso, mostarski radnik, neće moći tako lako izvršiti taj neobično težak zadatak u Konjicu bez njegove neposredne pomoći.

Mada je iz Mostara stigao mjesec dana prije nego što se javio za atentatora, Taso je iza sebe imao nekoliko smjelih sukoba s neprijateljem. Njegov posljednji obračun odigrao se u mostarskom vojnom zatvoru februara 1942. Kad je stražar otvorio vrata, elije da ga pusti do kuhara da primi ručak u drugom kraju zatvorskog hodnika, Taso je iznenada udario viljuškom stražara u lice i oteo mu pušku. Zatim ga je mlatnuo kundakom i pojurio kuharu koji se sakrio iza kazana.

Stražar na vratima zatvora nije imao kad da se snađe - stigao ga je Tasov metak. Zatim se hrabri radnik sa zida visokog nekoliko metara strmoglavio u gumovim baštunima, a dalje mu je već bilo lako. Na putu za bataljon zarobio je italijanskog vojnika, razoružao, svukao mu odijelo i pustio.

O tome kako je u centru grada poginuo Ferhatbeg, a jedan pored njega ranjen, govori i izvještaj konjičke oružnice postaje od 20. aprila 1942, sve do pojedivosti kako su atentatori bili obučeni.

Načelnici atentata dva druga su provela u Safetovoj kući. Najstariji Safetov sin, osmogodišnji Aziz, izbačen iz škole što mu je otac bio u partizanima, dočeka je oca pregladnijih očiju, otekujućim poklonom i komad hljeba. Tri djevojke, a najstarija je imala šest godina, zbunjeno su gledale naoružanog oca i njegovog prijatelja. Bilo im je uskraćeno i bijedno sljedovanje hrane koje su građani primali na karte, a koji dan kasnije me u tridesetoricom uhapšenih građana bila je i njihova majka. Tad se nekako izvukla iz zatvora, ali poslije dva mjeseca, krajem juna 1942, žandarmi su ponovo odvojili majku Hibu od njene djece.

Bilo je to u vrijeme etničkog pučanja u Konjici (Mostarskom) partizanskom bataljonu, kad je mučki ubijeno oko šezdeset boraca. Klali su ih na spavanju,

u zasjedama, na stražama i osmatranicama, uglavnom hvataju ih na prevari i bez otvorene borbe. Najdramatičniji sukob je bio u Prvoj etničkoj, u kojoj je trideset članova Partije i Skopje bilo opkoljeno u jednospratnoj školi u Bijeloj, nekoliko kilometara daleko od Konjica. Među njima su bili i Meha Taso, narodni heroj Enez Orman, zamjenik komandira Vlatko Lazarević, komesar Stjepan Šulentić, zbratimljeni Srbi, Muslimani i Hrvati, koji su do dana odolijevali deseterostruko nadmoćnijim etnicima i predvečer jurnuli kroz prozor i vrata. Izvukla su se samo njih dvanaestorica, ali našli su se u bezizlaznoj situaciji. Ta grupa sa svih strana progonjenih partizana donijela je smjelu odluku: dolinom Neretve u Mostar! Kreću se u manjim grupama i povlače se niz rijeku, ustaše su ih uhvatile upravo u Konjicu, kod mosta, u vodi, kad su pokušali da plivaju i, prođu kroz grad. Tako se pored zarobljenih partizana u konjickom zatvoru našla i Hiba Alagić.

Kad se u prenjenskom partizanskom bivaku doznalo da su u zatvoru mnogi partizani, borci udarne desetine bataljona skovali su plan: trebalo je, koliko odmah, upasti u Konjic i osloboditi drugove, jer od svega je bilo najvažnije jedno: oni su se borili za bataljon, a sad se za njih mora boriti bataljon! Sve je to dobro, ali - pitali su se drugovi - da li se mogu poslati u grad prepun vojske najbolji borci, ija bi pogibija značila veliki udarac za bataljon. Napokon je odluka donesena: petorica boraca - Meha Trbonja, Hasan Zahirović, Lađa, Mustafa Kemalović i imba (narodni heroji) i dvojica Konjickana, Abdulah Lugić i Safet Alagić, njima svojstvenim lukavstvom, drskošću i spretnošću, uvući se u zatvor i, ako je moguće, bez borbe osloboditi zatvorene drugove.

Tako je i bilo. Grupa se dohvatila širokog zatvorskog zida, odakle su u unutrašnju stranu zatvora spuštene merdevine. U zatvor su ušli Meha Trbonja, Lađa i Safet Alagić, a ispod zidina su ostali imba i Lugić. U prvoj ćeliji, koja je neotkriveno bila otvorena, naišli su na četvoricu zatvorenika. Imali su jastuke i jorgane i vrsto su spavali. »Ovi sa svilenim jorganima nisu naši,

neka i dalje leže!» rekao je Meha i produžio zatvorskim hodnikom. Bila su to u stvari četiri skojevca kojima su roditelji donijeli posteljinu i koji su ubrzo, pošto su ih poslije nekoliko dana oslobodili proleterci, stupili u partizanske jedinice. Poginuli su kao borci Narodnooslobodilačke vojske. Te ljetne noći i udarna grupa ih je u zatvoru ostavila zbog njihovih svilenih jorgana.

»Ko to lupa?« upitao se stražar iz male stražarske sobe na drugom kraju hodnika pored koje je stajao desetar Meha s kamom u ruci. Oito osjetivši opasnost, blizinu smrti, stražarje prestravljen za utao. Katanac u ćeliji u kojoj su bili partizani još nije ni pukao a iznutra se čuo glas Mehe Tase: »Danas smo se kladili da će se sigurno doći.« Desetar Meha je iz hodnika zvao brata Beću, ne znajući da mu je brat s trojicom drugova dan ranije odveden u Sarajevo.

Safet Alagić je imao više sreće. U ćeliji je zatekao svoju ženu Hibu. Ali ona nije željela da napusti ćeliju. Sklopljenih ruku je molila muža i Lacu da je ostave u zatvoru, dajući prepuste sudbini. »Preklinjem vas, ostavite me. Ako me izvedete, ubiće mi djecu.« Safet je svoju uplakanu i preplašenu ženu iščupao iz ćelije i doveo do merdevina. Lađa je legao na zid i rukom spustio ženu u dimijama, koja je pala na kokošinjac, a zatim u po široku jamu. Kad je otvorila oči, ugledala je naoružanog komšiju Lugića. Ubrzo su na zid izbili i oslobođeni partizani.

Niko tad u prenjskom bivaku, gdje je udarna grupa s oslobođenim partizanima stigla, nije znao šta se dešava u Hercegovini - kuda bi desetakovani bataljon trebalo da krene, šta da radi, koje su se partizanske snage održale u četničkim pučevima. Culo se i to da od Zelengore i Kalinovika nastupaju ogromne, do zuba naoružane četničke snage, da redom iste teren i kolju sve što je protiv njih. Na sreću, to su bili borci proleterskih brigada na putu za Bosansku krajinu.

Petog jula uveče udarne grupe bataljona su oslobodile varošicu Ostrožac, a dva dana kasnije, 8. jula, saznalo se da su Konjic oslobodili proleterci, da su razrušili željezničku prugu od Konjica do blizu Sarajeva.

Bili su to valjda najradosniji trenuci u porodici Alagi u ratnom nevremenu. Na seoska kola je Hiba stavila troje starije djece i otisnula se ka selima oko Prozora. Kad je kasnije donesena i dvogodišnja Azra, porodica Alagi je već imala i peto dijete - malog Rusmira. A on, komunist Safet Alagi, nastavio je borbu u svom bataljonu na zapadnoj strani Neretve gdje su ubrzo isturene straže Mostarskog bataljona do ekale iscrpljene prethodnice hercegovačkih i crnogorskih partizana koji su otud, od Zelenogore, krili put prema zapadnoj Bosni.

Njihov boravak u tom kraju i marš prema zapadnoj Bosni bio je prepun gorine i propraćen mnogim žrtvama. Odmjeravanja zajedničkog brigadnog i odredskog štaba šta se sve postiglo tokom tridesetodnevnog boravka na području Zelengore upućivala su na odluku nije riješenja, tim prije što je »nakon treće nedjelje glad bila prosto neizdržljiva, borci su postali mrzovoljni, sporo su se kretali po logoru, nisu bili u stanju da prate sastanke i konferencije«, kako je zabilježio komandant hercegovačkih partizana, da bi u svom zapisu utvrdio da su štabovi jedinica »pomalo zabrinuti za moral partizana«, jer je »bilo očigledno da on opada«.

DAN PREPUN RATNIKOVE MUKE

Dani i noći su tako »uludo« promicali, i tridesetodnevna glad i težnja boraca da se krene u borbu na bilo koju stranu, pogotovo što su uobičajeni politički rad, vojna obuka i stalni boravak u šumi uveliko ostavljali pešat usporenog logorskog života, podstakli su zajedničko rukovodstvo brigade i odreda da borci naviknute na pokret i akcije povedu u noćni napad na Kalinovik 23. jula, uvjereni da će njegovu malobrojnu odbranu brzo rasturiti, kako su im to nagovještavali Rade Hamović i njegova grupa boraca iz Kalinovičkog odreda, gdje su etnici tako već razbili više eta i front otpora naroda i njegove vojske. Ta odluka da se krene prema Kalinoviku i dalje prema zapadu proistekla je

u stvari na osnovu procjene da se ne mogu ispuniti zadaci koje im je postavio Vrhovni komandant - jer, prema onom što su dotad saznali, etnici su imali više desetina svojih odreda, a seljaci, zaplašeni terorom, teško da bi mogli pružiti sigurnije utočište oslabljenim partizanskim jedinicama. Ako su se takva odmjerenja mogla smatrati razložnim, procjena etničkih snaga i njihovih borbenih mogućnosti, bolje reći njihovih neposrednih ciljeva, kasnije se to utvrdilo, bila je ne-realna: potcijenili su svoje protivnike.

Ubrzo su bili u prilici da dobro zapamte svoje zajedničke previde. Dan uoči napada na Kalinovik, 22. jula izjutra oko dvije hiljade etnika grunulo je iznenada sa svih strana na crnogorske i hercegovačke partizane. Do dva sata popodne pružanje odlučan otpor, a onda je bataljon Crnogoraca odsječen. Drugi se s mukom probio iz okruženja, Hercegovci su imali prve žrtve, među kojima komandir Prve čete Drugog bataljona Drago Papić i omladinka Aleksandra Milošević. Ranjen je i Petar Drapšin. Slijedeće jutro je zateklo borce kod Miljevine. Tada su etnici opkolili dva bataljona Pete crnogorske i borci su, probijajući se iz okruženja, bili prisiljeni da skaču u niz vrletnu i strmu stijenu.

Na Treskavici se dva dana kasnije razgorjela nova borba: borbom prsa u prsa etnici su odbaceni s planinskog visa, i kolona je produžila prema Igman-planini.

Dogodilo se to u selu Zabrnju, kad je više od tri stotine Nijemaca i ustaša Crne legije uspjelo da iznenadi borce, crnogorski i hercegovački bataljoni nisu blagovremeno zauzeli istaknute položaje, na koje je neprijatelj uspio da se neopaženo privuče i s njim tuče komoru, zbjeg i bolnicu u pokretu. Trebalo je ispraviti grešku, i borci su odlučnim jurišem, borbom prsa u prsa, najtežom na maršu prema zapadu, potisnuli neprijatelja i omogućili prolaz kolone. Protivnik je imao oko trideset mrtvih, a brigada i odred etrdeset pet mrtvih, ranjenih i nestalih. Tako su iz Prvog bataljona Hercegovačkog odreda poginuli omladinci Miladin Vučković i Rade Asanović i omladinke Stoja Rebić i Brena

Vukovi . U selu Zabru pod Bitovnjom pao je i dr Safet Muji , narodni heroj. Ipak se smoglo snage da se toga dana u podnožju planine Bitovnje razbije njema - ka zasjeda. Sutradan, 28. jula, zaštitnica kolone je napadnuta na planini Bitovnji i pale su nove žrtve. Naišle su nove njema ke snage, oko pet stotina vojnika, koji su napali s bo ne strane od Kreševa do na vrh Bitovnje da bi sprije ili dalji prodor kolone. Položaji na Bitovnji tu eni su avionskim bombama, topovskom granatama i minobaca kim minama, uporno se pokušavalo da se kolona razbije i presije e, ali ona je nezadrživo kr ila sebi put.

Kada su 1. avgusta potpuno iznurene prethodnice bataljona pristigle na podru je Prozora, nakon izuzetno teških borbi s njema kim vojnicima i ustašama, prvu etvoricu starješina iz kolone - Sava Kova evi a, Blaža Jovanovi a, Vlada Šegrt i Vasa Miškina Crnog do ekao je sa svojom patrolom rukovodilac Skoja u Mostarskom bataljonu Hamdija Brki , jedan od petoro poginulih boraca iz porodice Brki . Nave e su njih etvorica poslali »kratak izvještaj« Vrhovnom komandantu, obavještavaju i ga da e o tome šta se s njima doga alo otkako su se razišli na Zelengori sve detaljno objasniti kad pristigne sva vojska koju su vodili.

Prvog avgustovskog dana je i štab etvrte proleterske brigade predložio Vrhovnom komandantu da se Petoj brigadi, koja je imala oko pet stotina boraca, pripoje dva bataljona Hercegova kog odreda, jer su i do tada, kako je re eno, zajedno operisali i »koji su kroz tu zajednicu ostvarili nužno zblizenje«, a da se Konjiki (Mostarski) pripoji njima, etvrtoj brigadi radi poja anja »i koji bi, uslijed svog socijalnog sastava, poja o i proleterski karakter« njihove brigade, »koja je sasvim selja ka«.

Prijedlog nije prihva en, jer je Vrhovni komandant ostao pri svojoj ranije donesenoj odluci da formira Hercegova ku brigadu. Taj trenutak se bio uveliko primakao.

O ekivanja tek pristigle etvorice ratnika da e ih drug Tito primiti kako bi mu i »usmeno izložili sve

stvari, kao i politiku i partijsku situaciju«, brzo su se ostvarila, jer Tito im je ve 4. avgusta poruio: »Sve vaše trupe neka ostanu u rejonu Prozora na odmoru. Bolnicu s bolesnim i ranjenim drugovima pošaljite u selo Zvirnja u ... Drugovi Sava, Blažo i Vlado neka dođu kod nas. Mi smo oslobodili Šujicu i Duvno ponovo. Neprijateljski ispad Franceti i ve bojne suzbili smo i vratili je u Kupres; ako nam na vrijeme stignu snage Krajiške udarne brigade, mislimo da ih u Kupresu sahranimo. Pripremamo oslobodjenje Livna.«

Toga dana kad je Tito pisao i pozvao njih trojicu da dođu u Vrhovni štab, prije nego što je taj poziv stigao do njih, združeni štab poslao je izvještaj Vrhovnom komandantu o njihovom povlačenju od Zelengore do Prozora, da bi na kraju napisao: »Predlažemo takođe da se Konjiki bataljon priključi Hercegovackom odredu, jer se ovaj još nalazi pod komandom četvrte brigade... nekamo dalji raspored i naredjenja od vas... Naša je želja da poslije nekoliko dana odmora napravimo pokret u pravcu vas, gdje ćemo zauzeti položaj borbene jedinice na prvoj liniji...«

To je ujedno bio i svojevrsan raport o sudbini ranjenika Centralne bolnice. Brigada je na kraju marša imala 450 za borbu sposobnih boraca, odred 270, a 37 mrtvih i ranjenih i 64 nestala, pored 150 boraca Trećeg bataljona Pete brigade i 20 Hercegovaca »ija je sudbina bila neizvjesna«. Izvještaj je svjedočio o grešnim nastojanjima da se spasu ranjenici. »Da smo pokušali da odnesemo sve teške ranjenike«, napisano je, »naša brigada i odred bi bili uništeni, odnosno razbijeni i ne bismo ih mogli nositi. Tako smo ostavili deset radjenika u Vrbnici, ostavljaju ih i imaju i stoke i novaca, kao i da o njima vodi brigadu dotadašnji komandant područja. ... Ostale ranjenike smo na konjima i na nosilima odnijeli sa sobom... Mi smo svjesni bili da nije ni politiku ni vojnički ostaviti ranjene drugove u Vrbnici, ali smo bili pred dilemom: ponijeti ove drugove i izgubiti vojsku ili ostaviti ih uz vjerovatnoću da im se ništa ne dogodi...«

»... Liniji narodnooslobodilačke borbe treba dati više širine i gipkosti. One koji su još uvijek ostali neutralni treba strpljivo ubjeđivati...« rekao je vrhovni komandant NOP i DVJ Josip Broz Tito borcima četvrtog crnogorske proleterske brigade i Hercegovačkog NOP odreda u Ljubini na Zelengori 19. juna 1942. (na fotografiji)

»Prvi put sam došao u dodir sa hercegovačkim borcima u proljeće 1942. godine, kod sela Vrbniče, za vrijeme našeg povlačenja iz Crne Gore. Na mene su drugovi iz Hercegovine ostavili tada vrlo dobar utisak, ne samo kao borci sa visokom svijешću već i kao vojnici o čiji se borbi i kvalitetima. U to smo se ubijedili u toku bitavog oslobodilačkog rata...« zapisao je drug Tito 1961. Na snimku: borci Hercegovačkog NOP odreda u Ljubini 19. juna 1942.

Sestre Ivkovi - Sava, Štaka i Zora, borci Prve i druge bataljona kod Posušja avgusta 1942.

Risto Ždrale (poginuo 1943) i Zdravko Bjelica - najstariji i najmlađi borac Desete brigade krajem 1942.

Članovi partijskog biroa Treće (Mostarskog) bataljona Desete narodnooslobodilačke hercegovačke udarne brigade (kasnije proleterске), kod Prozora oktobra 1942: stoje - Dušan Simić, Muhidin Bašagić, Hido (poginuo kod Ostrošca 1943), Šefik Obadić (narodni heroj, poginuo na Sutjesci 13. juna 1943), kleče - Enver Čemalović, sjede - Aco Babić i Salko Pezo (poginuo na Sutjesci 1943).

Ranjenici, što su ostali u Vrbnici, nisu imali sreće. Spasila su se samo trojica. Ipak, odsjeli u bataljon Crnogoraca i dvadesetak Hercegovaca uspjeli su poslije mjesec dana da se probiju u prozorski kraj i priključe svojim jedinicama.

ISKUSTVA KAO UPOZORENJE

Bilo je to i vrijeme kad su Tito i njegovi najbliži saradnici uopštavali iskustva iz proteklih događaja u Jugoslaviji i svoja razrađena uputstva slali partijskim i vojnim rukovodstvima širom zemlje. Tako je tog jula i Ivo Lola Ribar, član sekretarijata CK KPJ za neoslobodjene krajeve, poslao pismo rukovodstvu Hrvatske i Edvardu Kardelju prenoseći im ocjene Partije o vojnoj i političkoj situaciji u zemlji, pa i o prilikama u Hercegovini. U prvom pismu je saopštio zaključke o složenosti borbe u Hercegovini i Crnoj Gori, o tome da je okupator, dosljedan u sprovođenju politike izazivanja građanskog rata, »vrlo vješto svuda iskorištavao sektorske greške naših drugova«, koji su »nepravilno shvatili suštinu međunarodnih odnosa, zaoštravali borbu na pitanjima onog sutra', tj. 'druge etape', i nepravilno postavljali odnos Partije i vojske, tako daje rukovodstvu uloga KPJ na praksi bila srozana«, odnosno daje iz »takve njihove političke linije izlazio, na primjer, i nepravilan kriterijum u likvidaciji petokolonaša i neprijatelja naroda, kriterijum koji je u mnogo čemu bio klasičan i ne nacionalni«.

Takve pogreške su znatno »olakšale okupatoru i etničkim vođama njihov kurs na izazivanje građanskog rata, i pomogle im da privremeno zavedu ili bar pasiviziraju dijelove seljaštva«, pisao je dalje Lola, a, nasuprot takvim manevrima okupatora i etnika, politika KPJ »ostala je dosljedno na liniji stvaranja širokog narodnooslobodilačkog fronta, na liniji narodnooslobodilačke i međuetničke bratoubilačke borbe, i to više no ikad baš danas, poslije zaključenja sovjetsko-engleskog ugovora o savezu od 26. maja i spo-

razuma sa Engleskom i Amerikom o stvaranju Drugog fronta...«

Obavještavaju i Edvarda Kardelja o greškama u Hercegovini, iznio je značajne pojedinosti, pa i to da okupator nije samo upotrebljavao »silu i prijetnju kao i najstrašnije represalije da bi zaplašio stanovništvo«, već i da je »i vrlo vješto igrao na kartu 'bauka revolucije' i iskorišćavao sektaške pogreške naših drugova da bi seljaštvo odvojio od nas«, što mu je »donekle i privremeno« i uspjelo u nekim krajevima Crne Gore i u istočnoj Hercegovini. Govoreći o političkim stranicama u tim krajevima, saopštio je i to da su se u prvoj ustaničkoj godini - pored likvidiranja, u širim otkosima, stvarnih, »današnjih« neprijatelja - fizički odstranjivali i takvi ljudi »za koje narod nije bio ubijen šta su, a koji i isto i nisu bili neprijatelji već samo 'neutralci'...«, zatim da je bilo o evidentno »prejahavanje« Partije od strane štabova, da su sve intervencije drugova koji su došli u Hercegovinu da bi ispravili greške ostale uveliko uzaludne, jer je već poela treća neprijateljska ofanziva, »tokom koje se baš otkrila sudbina počinjenih grešaka«, da bi na kraju tog dijela pisma zabilježio: »To su, eto, uzroci privremenog uspjeha etnika u tim dvjema oblastima. Pred masovnom neprijateljskom ofanzivom mi bismo se, u svakom slučaju, bili morali povući iz tih krajeva, bar privremeno: ali ne bismo doživjeli makar i privremeni politički neuspjeh, kao što se dogodilo sada.«

I drug Tito je 1. avgusta 1942. pisao Kardelju o prilikama u Hercegovini: »... uvajete se sektaških skretanja, koja su u današnjoj fazi borbe slovenačkog naroda najopasnija... Mi imamo u tom pogledu teška iskustva iz Crne Gore, a naročito iz Hercegovine... U Hercegovini je snažan polet narodnog ustanka zavrteo mozak naših rukovoditeljskih ljudi iz Operativnog štaba i oni su počinili praviti nevjerovatne sektaške svinjarije i u nevjerovatno kratkom vremenu taj narodni ustanak je upropašten i okupator je pomoću etničkih elemenata uspio da razbije naše partizanske bataljone, i nije je ljudstvo u masama pošlo prilaziti etnicima. Samo pri-

sustvo drugova koje smo mi tamo poslali i Proletherske brigade uspjelo je spasiti najbolji dio partizanskih jedinica od potpunog rasula...«

U međuvremenu je i neprijatelj svodio svoje radnje, kao što je to bio slučaj i sa zapovjedništvom 6. oružničke pukovnije koje je 13. jula 1942. poslalo »Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu« izvještaj o borbama s partizanima u Hercegovini:

»... etnički odredi organizirani su od talijanskih vojnih vlasti na području Bileće, Trebinja, Nevesinja, Gackog, Ljubinja, Stoca i Čapljinje. Talijanima je uz pomoć ovih odreda uspjelo razbiti partizane u istoj Hercegovini. Prehranu i naoružanje dobivaju ti odredi od talijanskih vojnih vlasti. Po držanju i stanovitim znakovima može se zaključiti da je etnička grupa Gacko i Trebinje voljna da sarađuje sa našim vlastima, dok se za druge grupe to sada ne može kazati...«

KADROVSKA I PATRIOTSKA VOJSKA

U Šujici kod Livna 10. avgusta 1942: ro ena prva hercegova ka brigada • Osnovi me usobnog povjerenja ili dijalog o bratstvu u etni kom osinjaku • Prva borba brigade - kupreški uzaludni juriši • Šest stotina odlu nih • Titove »naro ite napomene« • Hercegovci i Crnogorci u Operativnoj udarnoj grupi • Previdi, nesporazumi i upozorenja • Šta je Vrhovni štab zamjerao, a šta su Hercegovci odgovorili • Najstariji borac brigade »u magacinu naoružanja« • Muke Velike župe Pliva i Rama • Zašto je smijenjen štab Mostarskog bataljona • »Tradicije« koje zabrinjavaju ili da li su lanovi KPJ morali da ute • Štab Desete brigade 6. oktobra 1942: »Bra o, hercegova ki etnici« • Raslojavanje me u etnicima • Glasnici iz Hercegovine

Stiglo je novo Titovo nare enje i, umjesto da u Vrhovni štab krene sa Savom Kova evi em i Blažom Jovanovi em, komandant Hercegova kog NOP odreda Vlado Šegrt poveo je dva hercegova ka bataljona prema Duvnu, gdje je trebalo da dobije novu zapovijest.

Kad su poslije marša i boravka u Duvnu uskoro izbili iznad Livna, Prva i Tre a proleterska brigada s dijelovima petog krajiškog odreda i samostalnim livanjskim bataljonom »Vojin Zirojevi « vodili su posljednje okršaje u gradu. Bilo je to 7. avgusta izjutra, gdje je neprijatelj, pored 150 mrtvih i ranjenih, imao i 650 zarobljenih, me u kojima 400 domobrana.

I dok su Titovi saradnici vršili posljednje pripreme za napad na Kupres i nastojali da se što prije sprovede direktiva Vrhovnog komandanta o postupku sa

zarobljenicima (da se zarobljeni domobranci, među kojima oficiri i komandant garnizona, bojnik, oslobođen, kao i gvardijan, koji je zahtijevao da se samostan pripremi i koristi za odbranu, a njemački oficiri i inženjeri uvaju »pod strogom kontrolom,« to jest da treba odmah od italijanske komande u Sinju i Kninu tražiti razmjenu za Dragicu Pravicu, njenog brata Rada i ostale drugove, ne znaju i da su Dragica, narodni heroj iz Hercegovine, i njen brat već bili strijeljani), dok su, tako, na prostranoj oslobođenoj teritoriji i narodni borci otkrivali nove bitke, ponovni susret s Titom, ovog puta u šumama Cincar-planine, kad je cio borbeni put Crnogoraca i Hercegovaca od Zelengore do Prozora, označen kao samopožrtvovanje proletera kojima je sudbina ranjenika ujedno bila i njihova, makar kolike da su žrtve pale i greške ispoljene, završen je odlukom Vrhovnog komandanta o formiranju Desete hercegovačke brigade, odlukom koju je već bio najavio juna 1942.

Prvi zadatak nove brigade bio je napad na Kupres. Umjesto smotre i postrojavanja - pokret i juriš, s ostalim brigadama, na dvije hiljade ustaša ukopanih u dvije linije odbrane, spoljnu i unutrašnju, na izuzetno utvrđeno i branjeno gnijezdo neprijateljsko.

Prva hercegovačka proleterska brigada - koja je u svoje ime ubrzo uključiti i ratnike s mnogih strana van Hercegovine a istih moralnih i borbenih odrednjenja - razvila je svoje zastave bratstva i ravnopavnosti i s njima krenula na mukotrpnu borbenu maršrutu noseći i svoja nova moralna odrednjenja i poruke oslobodilačkog rata i revolucije. Te zastave bratstva nosili su borbački kolektivi koji su dosljedno i hrabro ispunjavali svoju revolucionarnu i patriotsku obavezu: borbom protiv okupatora i njihovih saradnika sprečavali su raspirivanje bratoubilačke borbe i ujedno krili put kojim je trebalo ići da bi se sačuvali nacionalni identitet, sloboda i zajednički život naroda i narodnosti jugoslovenskog podneblja.

ZAJEDNI KO ISTRAJAVANJE

Sve ono što ostade u životopisima bataljona, koji se okupiše u brigadnu kolonu, sve ono što njihovi ne-napisani ratni dnevnici uvaju i svjedoče, o čemu nastoji da govori i ovaj zapis o brigadi, upećatljivi su rezultati bitke za opstanak i zajedničko istrajavanje i borbenja svih naroda i narodnosti, grupe i evitih napora komunista i drugih patriota da se u toj istorijskoj bici ostane kako se i po čelo ljeta četrdeset prve. Jer tad kad je izgledalo da će, pored Srba, Jevreja, Roma, komunista, i svi drugi poštenu ljudi biti potrpau u jame, da će nestati u koncentracionim logorima i zatvorima, zaiskrila je nada - pod vodstvom komunista od pasivnog otpora prešlo se na široko organizovanu akciju. Rijeke i nade i ohrabrenja pretvorile su se u borbene pokli - s prvim pogromom srpskog stanovništva i otporom rodoljubivih građana na ustaničkim položajima u istočnoj Hercegovini našle su se hiljade boraca. Tog gorkog ljeta, u dane leleka po hercegovačkim stranama, ugašena su mnoga kućna ognjišta. Izbezumljeni narod je bježao u zbjegove, u bezvodne i puste vrleti, u brda koja su pružala utočišta. Tu je bila i velika komunista, skojevaca i njihovih simpatizera, nevelika jezgra koja su izbezumljenom narodu otkrila jedino moguće puteve opstanka: put oružanog otpora, konsolidovanja zbjegova i formiranja prvih oružanih odreda vojske narodnog otpora.

Ali ubrzo su se oglasili oni kojima nije bilo do jedinstvene opštenarodne borbe, do zajedničkog življenja uopšte, pa otud i njihovo razaranje vojske koja je u to vrijeme, kao i danas, jedina mogla pod jednu zastavu okupiti najbolje predstavnike svih naroda i narodnosti. Zbog podrivake djelatnosti šovinista u ustaničkoj narodnoj vojsci sa slobodne teritorije u istočnoj Hercegovini moralo se tog ljeta u gradove vratiti nekoliko Muslimana i Hrvata, komunista, koji su se s puškom u ruci borili u toj vojsci, odnosno trebalo je da komunisti i drugi poštenu rodoljubi istočne Hercegovine, a to je značilo isključivo Srbi, pripeme uslove za njihov

ponovni povratak i u eš e u borbi za slobodu, to jest da se brzo i beskompromisno obra unaju sa šovinistima i drugim kontrarevolucionarnim snagama koje su prigušile sve akcije pokušavaju i da ustani ke mase povedu u bratoubila ku borbu. Na to nije trebalo dugo ekati, i borba naroda Hercegovine poprimila je uistinu karakter zajedni kog, monolitnog borbenog fronta protiv okupatora i njihovih saradnika.

Takva odlu nost i brzina kojom su komunisti u nekim dijelovima narodne vojske razotkrili i uništili »svoje« šovinite upe atljivo je svjedo anstvo o kaljenju bratstva me u narodima Hercegovine i to u vrijeme kada su se samo u isto noj Hercegovini vodile ustani ke borbe i kada su hrvatska i muslimanska ustaška reakcija nastojale da u svoje redove uvuku što šire slojeve naroda, odnosno sve se to doga a kad »me u muslimanskim i hrvatskim stanovništvom na ovom podru ju ve sazrijevaju ideje o zajedni koj borbi sa srpskim masama protiv fašisti kih okupatora i svih onih koji su pošli da ubijaju za njihov ra un«, to jest kad »zahvaljuju i komunistima, me u muslimanskim i hrvatskim stanovništvom raste saznanje o tome daje fašisti ki okupator zajedni ki neprijatelj i muslimanskog i hrvatskog i srpskog naroda u Hercegovini« (kako su zabilježili Todo Kurtovi i Ne o Parežanin u svojoj knjizi »U borbi za slobodu«).

Na takvim osnovama me usobnog povjerenja sva tri naroda Hercegovine borila su se punim srcem, niko nikome nije donosio na tanjiru slobodu i odmjeravao njegovo mjesto i doprinos u toj borbi. Njihovo »dogovaranje« šta da se radi pe a eno je zajedni kim jurišima na neprijateljske bunkere, potvr uju i svoje životno opredjeljenje i svakodnevnu samopožrtvovanost mnogim grobovima. To potvr uje i 187 grobova palih boraca Prvog udarnog hercegova ko-crnogorskog bataljona (a bilo ih je 382), koliko ih je poginulo u bataljonu i u drugim jedinicama kasnije formiranim! Bio je to bataljon koji je prve ustani ke zime, bez prethodnica i pobo nica, grabio prtinom pravo u etni ke osinjake (jer je njegov komandant Vlado Šegrt znao

daje »drskost prema neprijatelju esto mo no oruđe, mo nije od pušaka«), gdje je vo en dijalog o borbi i izdaji, o sluganstvu okupatoru i slobodarstvu, o Srbima i »Turcima«, o tome da bi oni, etni ke vo e, rado sklopili sporazum s partizanima ukoliko bi im Šegrt predao »Turke« iz svog bataljona, a oni bi njega ustoli ili za komandanta Nevesinja.

»To me naljutilo, pa sam planuo. Kako i ne bih?«, prisje ao se tih doga aja Vlado Šegrt, koji se zatim obratio etni kom majoru: »Slušaj me, Todorovi u!... U mom bataljonu nema Turaka, ali ima Muslimana, koji se, isto kao i mi, Srbi, i ostali naši narodi, bore protiv fašizma za slobodu naših naroda i za bratstvo i jedinstvo me u nama... Evo, Todorovi u. Ovo je ovdje Asim Zub evi iz Trebinja, Musliman, politi ki komesar ete. Pogledaj ga, on je takav junak da ti ga ne bih dao za svu tvoju etni ku vojsku. Ako ne vjeruješ u njegovo junaštvo i odanost stvari borbe za slobodu i za bratstvo i jedinstvo, a ti po i s nama pa pogledaj kako se Asim bori protiv fašista ma koje oni nacionalnosti bili. I nije Asim jedini. Bataljon ih ima još dosta takvih. ..«

Vlado i Asim, komandant brigade i komesar ete, narodni heroji, Ivan Kreši i dr Isidor Papo, Husa Orman i Milan Grk, Milan Papi i narodni heroji Mladen Balorda, Karlo Batko, Nikola Bjelica Breda, Nikola Ljubibrati , Jagoda i Kova, Vasilija i Sava, njih 584 u tri prva udarna bataljona, me u njima i 61 djevojka i majka, i dalje su bdjeli u brigadnoj koloni ispisuju i svojim djelom povelju o bratstvu i novom životu.

Narod Hercegovine je sasvim sigurno znao da vojska koja ima takve borce i komandante mora istrajati, da e pod svoje zastave okupiti sve što je pošteno i borbeno. I okupila je! Samo u bici na Sutjesci - u koju je ušla sa svojih šest bataljona - iz Desete hercegova ke proleterske brigade poginulo je 115 Srba, 94. Muslimana, 93 Hrvata, 2 Crnogorca i 1 Jevrej! Tako su se borili i drugi bataljoni i brigade širom zemlje. Recimo, samo je u borbama s etnicima na Gatu i Živnju, u podru ju Gacka u isto noj Hercegovini, za tri junska dana etr-

deset druge, iz Druge i Prve proleterske brigade poginulo 46 drugova i 6 drugarica, među njima 17 članova KPJ i 20 članova Skoja, tri narodna heroja! Samo u tri avgustovska dana etrdeset druge u utvr enim ustaškim uporištima u Kupresu otkosi smrti odnesoše 97 drugova i drugarica (pored 141 ranjenog) iz etvrte i Druge proleterske, Prve krajiške i Desete hercegova ke, jednog bataljona Tre e sandža ke brigade i dijelova Tre eg krajiškog odreda! Među njima i sedam narodnih heroja! Samo etvrta crnogorska proleterska brigada je u toj borbi imala »poginula 64, ranjenog 51, članova KPJ - poginula 22, ranjenih 10«! Izvještaji o masovnom, kolektivnom (i pojedina nom) junaštvu stizali su u Vrhovni štab iz svih krajeva zemlje. Zapravo, li na junaštva su se stapala u junštva cijelih kolektiva, od voda do divizije. Tako se kroz muke i zajedni ka istrajavanja za ela i borila revolucionarna, kadrovska i patriotska vojska Hercegovine i drugih krajeva Jugoslavije, hercegova ka proleterska brigada. Bila je to NOVJ koju je tokom rata, njenih tri stotine šezdeseti i pet brigada, prožimao isti borbeni duh i ista vjera u pobjedu.

DESETA U KUPRESU

Takva znamenja klesana su i u prvoj bici u kojoj je brigada u estvovala - u kupreškom vatrenom grotlu, mada su to bila dva neuspjela napada i uz mnoge žrtve proletera.

Uzalud je bilo sve: i prvi i drugi napad u dvije avgustovske no i nije tekao kako se o ekivalo, i ve 14. avgusta je pomo nik na elnika Vrhovnog štaba obavijestio druga Tita da Kupres ni poslije obnovljenog napada nije oslobo en, napominju i: »Svi koji su ušli u grad borili su se herojski, ali Kupres nisu mogli zauzeti. Štabovi bataljona koji su bili u gradu tvrde daje uzrok našeg neuspjeha nedostatak bombi i nevještina u borbi po gradovima. Pored ovog, jedan blindirani auto mnogo im je omeo držanje zauzetih položaja, kao i top i baca koji su tukli najužne strane grada. Hercegova -

ka brigada trebalo je da zauzme taj top, ali imamo utisak da ona nije ulazila u grad, jer su ova oružja okrenula svu vatru na Prvi, Drugi i četvrti bataljon ove brigade (četvrte crnogorske, prim. M. S.). Neprijatelj je imao strahovite gubitke i uopšte nije bio u stanju da vrši gonjenje naših jedinica. Izgleda da nemaju više municije za top i baca .«

Nakon što je Vrhovnom komandantu izložio djelatnost svojih bataljona prvog dana napada na Kupres, 11. avgusta, štab Desete (17. avgusta) izvještavao je da je 13. avgusta Prvi bataljon, da bi olakšao napad Prve krajiške brigade, »zabio jako dubok klin u neprijateljske položaje ispod kote Carda ica u pravcu sjeveroisto nog dijela Zlosela«, koje su ustaše pretvorile u svoje uporište. Drugi bataljon je s jednim krajiškim bataljonom bez borbe ovladao Poganom glavicom i produžio u pravcu grada. Bataljoni su se kretali posve brisanim terenom i pod najve om neprijateljskom vatrom, naro ito neprijateljskih minobaca a i karte a, a zatim su dvije ete krajiškog bataljona prodrle u grad, gdje su imale deset mrtvih i deset ranjenih.

Drugi hercegova ki bataljon je uspio da prodre do samog grada, gdje je oba bataljona zatekao dan. »Ujutro oko pet sati bataljoni su bili odsje eni jedan od drugog od jednoga neprijateljskog centra koji se našim bataljonima momentalno našao u boku. Sa lijeve strane naš Drugi bataljon bio je ugrožen gustim strelja kim strojem ustaša koji su ve nadirali iz grada. Oni su bataljon napali sa jakom vatrom iz automatskih oružja, zbog ega su se bataljoni morali pomjeriti unazad. Ovo su u inili i radi toga što su se sve naše jedinice po ele pomjerati unazad.«

Naprijed se više nije moglo, i napad na grad je obustavljen. Na kupreškim stranama ostali su i grobovi Hercegovaca - komandira ete Boška Popovi a, starog Mirka Šukovi a, bolni arke Danice Zelenovi ... Ostadoše s desetinama mrtvih iz drugih brigada.

U borbama na Kupresu trebalo je da u estvuje i Mostarski bataljon, ali on je - prema uputstvu Pete brigade - bio poslat prema Gornjem Vakufu. Zna ajnije

od toga bilo je, prema mišljenju štaba, da Mostarci što prije »u u u sastav Hercegovske brigade radi političkog ozdravljenja u tom bataljonu«. (Srećivanje prilika u toj jedinici završile se krajem avgusta izborom novog komandanta i komesara bataljona - Ibra Šatora i Envera Šemalovića, o čemu se veštiti govora u novom zapisu).

Mostarski bataljon još nije bio stigao u brigadu kad je drug Tito naredio štabu četvrte operativne zone NOP odreda Hrvatske da formira Duvanjski, Livnanski i Kupreški bataljon, a na čelnik Vrhovnog štaba javio Petoj brigadi da se u tjesnacu Šujice nalazi Hercegovska brigada i naložio da se Rade Hamović sa šezdeset boraca Igmanskog odreda odmah njoj pridruži. Sve ovo i drugo što je uslijedilo upućuje na to, svi su izgledi, daje Vrhovni komandant već tada vršio prve pripreme da se u Desetu brigadu uključe nove jedinice, Igmanci i borci s područja na kojem su živjeli Hrvati, Muslimani i Srbi. To potvrđuju i uputstva načelnika Vrhovnog štaba da će Mostarski bataljon »pripasti Hercegovskoj udarnoj brigadi« i da će na njen »sektor do i poslije nekoliko dana i bataljon 'Vojin Zirojević' iz Livna«, pa i činjenica da je Hamović »određen za načelnika štaba brigade«, da moraju održavati neposrednu vezu i sa Duvanjskim bataljonom koji se upravo formirao. Sve te jedinice - Igmanska četa, Mostarski i Prozorski bataljon, dalmatinski bataljon »Josip Jurčević«, zatim dijelovi Duvanjskog i bataljon »Vojin Zirojević« - ušle su u sastav Desete brigade tokom ljeta ili početkom novembra.

U međuvremenu je drug Tito naredio brigadi da u području Duvna posebno obrati pažnju na narod, napominjući da je »lično štab odgovoran za postupke partizana«, da se svaka »pljačka« mora po svaku cijenu suzbiti, jer inače »cio narod toga kraja« okrenuo bi se protiv njih. Tri dana kasnije, 22. avgusta, načelnik Vrhovnog štaba obavijestio je Hercegovce da su određeni u udarnu grupu kojom rukovodi komandant Prve proleterske brigade i tom prilikom zatražio da uključe u svoj sastav Mostarski bataljon, a zatim:

»Najbolje je da njegovo ljudstvo rasporedite po bataljonima ravnomjerno.« Međutim, Vrhovni komandant i štab brigade su već ranije odlučili da Mostarci i dalje imaju svoj bataljon - bio je to Treći bataljon Desete hercegovačke.

O tom ratnom vremenu i o okršajima oko Prozora, Gornjeg Vakufa, Bugojna i Livna govori i Velika Župa Pliva i Rama u Jajcu 10. septembra Ministarstvu hrvatskog domobranstva, gdje se i o držanju partizana u tim krajevima kaže: »Mora se priznati da su ovi banditi imali dosta odmjeren takt prema seljaci koji dijelu naroda i da su ga uspjeli uglavnom neutralizirati, a gradsko pučanstvo mahom za sebe i svoju ideologiju predobiti.« Na kraju »veliki župan dr Kadić« piše daje 18. kolovoza jedna »postrojba ... od 120 ljudi uspjela istoga dana dospjeti do Gračanice, sela udaljenog šest kilometara od Bugojna« i da se tu sukobila s »odmetnuta komandom od 150 ljudi« i ubila »pet bandita«, to jest da je »jedna partizanka Ana Kulukija (Hana, prim. M. S.) živa uhvaćena«, da je »doti na rodnom iz Mostara, stara 19 godina, svršena učenica šestog razreda gimnazije«, daje »inačice prije bila logornica ženske ustaške mladeži u Mostaru«.

NAREĐENJE VRHOVNOG KOMANDANTA BEZ OŠKIVANOG ISHODA

Kao što je i 21. jula 1942. od štabova brigada - s kojima je sa Zelengore stigao u prozorski kraj i druge dijelove zapadne Bosne - zahtijevao da u nedjeljnim izvještajima obavezno navode *poimeni* no svakog borca i starješinu koji je u akcijama poginuo »s kratkim opisom o držanju istih u toku borbe«, želi je svakako želio da komandama skrene pažnju na to da sve svoje borbe sagledavaju kroz brižljiv odnos i čuvanje vlastitih kadrova kao »zjenicu oka svoga«, tako je vrhovni komandant Tito i 1. septembra 1942. svim višim štabovima uputio naredjenje koje ih je obavezivalo da »poslije svake, ma i najmanje, akcije« dostavljaju izvješta-

je, veoma konkretne, od kritičkog opisa borbe, ratnog plijena, sopstvenih i neprijateljskih gubitaka sve do količine i vrste naoružanja i municije, pri čemu je u četiri tačke precizirao šta se sve podrazumijeva pod sopstvenim gubicima.

To je značilo da »poimeni naznače mrtve i ranjene; mjesta gdje su mrtvi sahranjeni, imena naknadno umrlih od rana i gdje su sahranjeni«, zatim »imena onih koji su pali smrću heroja; imena onih koje treba proglasiti narodnim herojima; imena pojedinih boraca, starješina i jedinica koje treba pohvaliti«, a pri »svemu tome za pojedince i jedinice treba iznijeti; podatke iz života (mjesto rođenja, zanimanje i drugo), akcije u kojima se dotični, odnosno jedinica istakla«, da bi u tački 9, koja je obilježena kao »Narodne napomene«, zahtijevao: »Nezavisno od gornjeg izvještaja sve brigade i štabovi dostave nam imena svih poginulih drugova od formiranja jedinice-brigade pa sve do zaključno 31. avgusta. Pri tome naznačiti mjesta gdje su dotični drugovi poginuli i sahranjeni.«

Život kojim se živjelo i ratovalo, borbeni vrtlozi i marševi kojima su obilježeni skoro svi dani i noći, bdičenja na položajima i stražama, zasjedama, sve što su vrijeme i iznenadna naređenja i uputstva i donosili i nanosili, a uz sve to i nedovoljno sagledan dublji smisao Titovog zahtjeva da se o ljudima i u izvještajima sasvim odredeno, *poimeni* govori, uslovalo je kako svjedoče uvodna dokumenta - da je i ta druga, »septembarska« naredba Vrhovnog komandanta samo djelimično sprovedena.

Tako je bilo i sa izvještajima Desete hercegovačke brigade.

Tog ljeta je Vrhovni komandant svojim naređenjem još jednom podsjetio sve štabove jedinica NOP i DVJ daje ranije izdao naredbu o odnosu boraca i starješina prema narodu, ali da, uprkos svim upozorenjima, kojima su bile predviđene najstrože mjere za kršenje te naredbe, »pojedinci ipak upadaju u tuđe stanove, vrše nasilno uzimanje hrane, raznih dijelova predmeta i drugo, čime se izaziva kod stanovništva

veliko nezadovoljstvo i kompromituje naša narodnooslobodilačka borba«. Upozorio je da je nedopustiv liberalan odnos u takvim slučajevima, kao prilikom nasilnog oduzimanja konja od seljaka, da konj za seljaka »predstavlja životno pitanje u njegovom gospodarstvu«.

Upravo u to vrijeme je Vrhovni štab saznao i za propuste Desete brigade u inijektive prema seljacima oko Duvna, da je za nasilno oduzimanje »nekoliko krompira, ovaca, junadi« i »dosta žita« seljacima naknadno isplaćeno 23.400 kuna, da na »konferenciji oštećenih, starješina sela, kome je najviše odneto, inače dobar seljak, nije htio ništa da primi, sve odneto smatrao je poklonom Narodnooslobodilačkoj vojsci«, kao i to da su drugi oko Prozora činili iste greške.

17. septembra na elnik Vrhovnog štaba tražio je od Pete i Desete brigade da ofanzivno djeluju u području Travnika, Donjeg Vakufa, Bugojna i Prozora napominjući: »Upamtite: morate neprekidno ofanzivno djelovati. Vaše akcije ne smiju se ograničiti samo na male diverzije kao do sada. Morate se jače angažovati. Izaberite sami ciljeve. Dajemo vam punu inicijativu.« Sutradan je sa svojim pomoćnikom obavijestio druga Tita da su se Hercegovci spojili s Petom brigadom i da im je javio »da upute jednu udarnu grupu od najmanje tri bataljona za dejstvo ka Travniku i na komunikacije koje vode kroz Travnik«, da se »ta grupa poveže sa našim snagama po padu Jajca«, kao i to »da lake jedinice upućuju ka Mosataru i mostarskoj pruzi«.

U novom naređenju na elnika Vrhovnog štaba, koje je preneseno Desetoj i Petoj brigadi telefonom iz štaba četvrte operativne zone NOP odreda Hrvatske, pomenuto je i »iznenađenje« drugova što su dva bataljona Hercegovaca i Crnogoraca »kantonovala u selu Ravnom i Donjem Vukovskom«, a zatim veoma određeno:

»Naređuje vam se da se aktivno angažujete na pruzi Mostar - Konjic, s jedne strane, dok, s druge strane,

ne, u vezi sa Petom brigadom, ofanzivno djelujete ka Travniku.

Tražimo od vas da nam najhitnije dostavite izvještaje o akcijama koje ste izvršili u duhu ovog naređenja. Ne smijete ostati u stavu izbjegavanja, već u duhu ovog naređenja poduzeti ofanzivne akcije po svaku cijenu.

Da štab Hercegovačke brigade stavi ovo do znanja i štabu Pete crnogorske brigade, da se i ona odlučno i aktivno angažuje, kako je to posljednjim naređenjem Vrhovnog štaba predviđeno.«

Neovisno od tog posljednjeg naređenja, neka ranija strogo intonirana uputstva Titovih saradnika, koji su se ponekad potpisivali i u ime najviše vojne komande, podstakla su rukovodstvo Desete hercegovačke brigade da 15. septembra pošalje odgovor Vrhovnom štabu na njegova pisma od 1. 7. i 10. septembra, odlučno tumače i svoje poglede na njima upućena kritička upozorenja.

»U pismu od 10. ov. mj. zamjera nam se: da nismo likvidirali na vrijeme ustaško naselje Rakitno, da se obraćamo neposredno Vrhovnom štabu umjesto Komandi koja nam neposredno komanduje, (u to vrijeme je brigada bila potčinjena Prvoj proleterskoj brigadi, prim. M.S.), da su borci osjetili našu kolebljivost, da je govor o naslonu na Petu brigadu u osnovi pogrešan, gdje se dodaje: 'A kad biste vi znali daje ta brigada kod Travnika, onda bi ste se sigurno uplašili', da samo uvažavamo kršiti a ne borimo se i manevriramo, da smo se mogli probiti čak i do Vrgorca itd.«

Kad je brigada bila upućena prema Imotskom, tvrdili su dalje članovi Štaba Vlado Šegrt, Cedo Kapor i Rade Hamović, imala je samo dva bataljona s 295 pušaka, »a što Rakitno odmah nije likvidirano, greška je bataljona Prve brigade koji su tu bili itavih deset dana« prije njih i »nisu ništa učinili«. Kad je brigada kasnije ocijenila da bi napad na vrsto branjeno ustaško uporište značio »avanturistički napad«, da bi sve bilo veoma »riskantno«, odustali su od napada, a zatim:

»Nare enje je toga štaba bilo da ova brigada ima oslonac na Petu brigadu drže i se planina Ljubuše, Vrana, vrsnice, Pakline i abulje, te prema tome nije greška do nas ako je izraz oslonac' u osnovi pogrešan. Ovaj štab nije se uplašio ni pred najezdama bijesnih hordi raznoraznih etni kih bandi, kad su nas napale iz mra nih šuma Volujaka, Pive i Zelengore, kao ni pred drskim prepadima Nijemaca kod Zabrnja i Kreševa, te smatramo da ni odlazak Pete brigade Travniku ne bi mogao ovaj štab da 'uplaši'...«

Tih dana je brigada zatvarala pravac Imotski - Duvno, izvi ala i vršila napade, zasjede i druga uznemiravanja u dubokoj pozadini neprijatelja, svakodnevno se su eljavala s neprijateljem »ne uvaju i kamenjar«, podnose i nove žrtve i od avionskog bombardovanja, da bi na kraju izvještaja štab predložio da se Drago Papi , koji je poginuo 22. jula 1942. kao komandir ete prilikom odstupanja Hercegova kog odreda i Pete crnogorske proglasi za narodnog junaka, pored ostalog, i zbog toga što je eta, kojom je rukovodio, u martu 1942. na putu Nevesinje- Gacko »zarobila oko 50 italijanskih vojnika i istrijebila oko 100, kao i zahvatila veliki ratni plijen«, a u Bišini, na putu Mostar - Nevesinje, 19. maja sa drugim jedinicama u estvovala u napadu na italijansku kolonu, kada je poginuo i na elnik štaba italijanske divizije, pukovnik.

OKTOBARSKA ITALIJANSKO- ETNI KA OFANZIVA

Sredinom septembra, kad je oko šest stotina boraca Desete brigade imalo 453 puške, 31 puškomotraljez i mitraljez, 100 pištolja, 180 bombi, 51 konja (15 konja je nosilo municiju), od Pete i Desete formirana je Udarna grupa za dejstva prema Bugojnu, Travniku i Fojnici, a koji dan kasnije operativno rukovodstvo ovih brigada javilo je Vrhovnom štabu o akcijama oko Kupresa i o prodoru ustaša prema Bugojnu, o napadu na Turbe i osloboenju Fojnice.

Borci Treće brigade Prvog bataljona koji su se zatekli na položaju kod Posušja avgusta 1942.

Druga eta (njen dio) Drugog bataljona kod Posušja avgusta 1942.

Članovi KPJ u Prvoj i Drugoj bataljoni poslije sastanka etne partijske elije nedaleko od Kupresa avgusta 1942.

Deseta brigada je obezbjeivala razmjenu njemačkih zarobljenika i naših interniraca kod Posušja početkom septembra 1942. Na fotografiji: jedan od više motiva koje je snimio politički komesar brigade.

Tad je od hercegovačkih boraca zahtjevano da potisnu ustaše s Pasje stijene i vrha Ljubuše, jer su svojim prodorom ugrozile šire dijelove slobodne teritorije, kao i to da bi »bilo zgodno uturiti neprijatelju iza leđa koju desetinu da napravi zasjedu za one koji bježe i da unese paniku«.

Na četiri satnije ustaških crnokošuljaša i žutokošuljaša, onih koji nisu tako lako odstupali, pogotovo ako se našli u našim isturenim planinskim visovima, kao što je bio slučaj ovog puta, napali su dijelovi Desete i Prozorski bataljon, koji je do tada djelovao samostalno, i nakon žilave borbe odbacili ih u Duvanjsko polje. Tih dana je otkrivena, zahvaljujući i partizanki Pavi Miletić iz Mostara i političkom komesaru Prozorskog bataljona Anđelku Tvrtkoviću, zavjera koju su pripremali ustaški saradnici iz Štita i ustaše iz Duvna, među kojima se kao glavni organizator isticao sveštenik iz tog kraja.

U međuvremenu je skrenuta pažnja Vrhovnom štabu na okolnost da se, kad je riječ o borbama na njihovom području, govori »samo o Petoj brigadi a ne o 10 Hercegovaca koji, koja je isto tako u estvovala u tim akcijama«, o čemu bi »ubudu trebalo voditi računa«.

Nedugo poslije toga obavještajci iz Jablanice poslali su izvještaj da se deset hiljada Italijana i četnika koncentrisalo u Jablanici, Rami, Ostrošcu i Konjicu i da su spremni za napad na oslobođenu teritoriju.

Na osnovu takvih obavještenja o mogućim nastupima neprijateljske ofanzive, Vrhovni komandant je depešom od 2. oktobra naredio Desetoj brigadi da »zatvori« dolinu Rame i Prozora i da u svoj sastav uključi i Prozorski bataljon (koji je tako, ulaskom u brigadu, postao njen četvrti bataljon, da bi već slijedećeg mjeseca, početkom novembra kod Glamoča, bio rasformiran, a njegovo ljudstvo raspoređeno u ostale bataljone), kao i to da održava vezu s četvrtom crnogorskom i četvrtom operativnom zonom.

Tako se za čela nova borba s Italijanima i četnicima u prozorskom kraju - operacija »Alfa«. Dok je

izme u Kupresa i Bugojna Drugi bataljon brigade ubio i ranio sedamnaestoricu ustaša crnolegionara, njen Tre i bataljon je na rijeci Rami došao i odbio prvi napad Italijana i četnika koji su krenuli prema Prozoru. Na tom vrlo širokom frontu bio je i četvrti bataljon. Ali otpor nije dugo trajao...

Pet dana kasnije Tito je uputio Operativni štab kako da odredi pravac manevarskog dejstva prilikom napada nadmoćnih snaga iz doline Neretve, to jest da u tim okolnostima prikupi bataljone brigada oko Štita i da se povuku u područje planina Vranj - vršnica, manevriraju i svojim snagama tako da se održi »povezanost, vrstina i grupisanje« jedinica, da bi se kasnije s cjelokupnim snagama, ako to prilike budu dozvolile, prebacile u sjevernu Hercegovinu, gdje je trebalo »stvoriti vojno-političku bazu za razvijanje i širenje narodnog ustanka kako prema južnoj Hercegovini tako i prema Crnoj Gori«. Ako iz bilo kojih razloga ne bi uspjeli da se prebace u sjevernu Hercegovinu, pisao je dalje Vrhovni komandant, svoja dejstva trebalo je da usmjere »prema Posušju i Imotskom i dalje ka južnoj Dalmaciji u pravcu Biokova«, iste i ovaj teren od ustaša i četnika i uvode i u te nove borce, odnosno da se »samo u krajnjem, izuzetnom slučaju«, ako ne bi mogli ostvariti prvi ili drugi zadatak, s cjelokupnim snagama povuku prema Cincar-planini, Glamoču i Drvaru.

To značajno Titovo uputstvo nije, na žalost, blagovremeno stiglo do Operativnog štaba Pete i Desete brigade, o čemu se štabovi ovih jedinica kasnije obavijestili i drugačije Tita.

Za to vrijeme je Aleksandar Ranković upoznao Vrhovnog komandanta s prilikama na glamočkom sektoru, pa je tom prilikom izložio i svoje mišljenje »da bi evakuaciju trebalo ubrzati već i zbog gluposti Pete i Desete brigade«, kao i to da su »primjedbe i odgovor drugačiji a na mestu kako u pogledu opasnosti za pomenute dalmatinske brigade tako i u pogledu ovoga područja«. Bilo je o čemu da su prihvaćene ocjene o slabom radu štabova dviju brigada, da su se prilikom

italijansko-etničke ofanzive iz doline Neretve u pravcu Prozora, odnosno dok je na elnik Vrhovnog štaba pisao da su Italijani s etnicima došli do Prozora i Gornjeg Vakufa, Peta i Deseta uputile prema Bitovnji i da »sa njima još nema veze«, pa je Ranković 15. oktobra naredio i jednoj i drugoj brigadi da svoja dejstva usmjere prema gornjim tokovima Lašve i Vrbasa, prebacuju i im što su se odvojili »od naših glavnih snaga i povukli se u, za nas, nepoznatom pravcu, ne izveštavaju i o tome ni ovaj štab, niti jednu susednu partizansku jedinicu«.

Operativni štab je 18. oktobra izložio Vrhovnom štabu složenost prilika u kojima su se zatekli, ne zaboravljaju i pri tom ni svoje previde ni greške bataljona.

Kad je desetak hiljada vojnika s tenkovima i topovima krenulo u ofanzivu ka Prozoru, u glavnoj koloni su bili Italijani, a u bojim pretežno etnici, »ubijaju i hrvatski narod gotovo odreda, muslimanski djelimično, a pljačkaju i sve i svakoga kuda su se kretali«, pisao je Operativni štab, napominju i da su u ovoj ofanzivi »Prozorski i Mostarski bataljon, koji su se nalazili na tim položajima, davali djelimične otpore«, daje »zavladala panika kod ovih jedinica«, koje su se »povukle sa dobrih vojničkih položaja odakle su se neprijatelju, uz povlačenje, mogli zadati dosta veliki gubici«.

Nije se dobro snašao ni štab Desete brigade, jer nije uspio da razvije ofanzivni duh boraca i na položaje nije uputio nove jedinice, a i Operativni štab »nije bio na određenom mjestu već jedan njegov dio prema Prozoru, a drugi dio prema Travniku«, što je omogućilo neprijatelju da gotovo nesmetano 9. oktobra uđe u Prozor. »Ova naša nebudnost i nesnalžljivost koštala nas je i vojnički i politički, pa smo povodom toga održali zajedničko savjetovanje i po tim greškama i slabostima oštro udarili, osudili postupke cjeline i pojedinaca, o čemu ćete detaljnije biti drugim putem izvješteni«.

Kako je, pored italijansko-etničke ofanzive od Jablanice prema Prozoru, u isto vrijeme vođena nje-

ma ko-ustaška ofanziva od Donjeg Vakufa prema Jajcu, u koje je njemačka kolona ušla 6. oktobra, odnosno kako su se i Hercegovci i Crnogorci »našli u situaciji uklješivanja sa neprijateljskim snagama kod Prozora, Gornjeg Vakufa i Travnika«, Deseta brigada je povučena na nove položaje, sve do planine Vranice, a zatim je Operativna grupa svoju ofanzivnost ispoljila u više odvojenih pravaca na širem manevarskom području, svakodnevnim sudarima s protivnicima svih oznaka, uz neposrednu podršku stanovništva koje je bježalo ispred etnika, ustaša, italijanskih i njemačkih vojnika. Seljaci su otkrivali zaštitu od svoje narodne vojske na teritoriji »gdje se prelijeva zakulisna politika etnika i ustaša«, i ta pomoć se morala pružiti.

»Eto, u takvoj se situaciji sad nalazimo«, javljao je Operativni štab, koji je bio primoran da, razbijaju i koncentrisanost okupatorskih jedinica, razvlače i svoje snage i tako ih savlađavaju, mada je sve to, bar privremeno, oslabilo njihovu veću udarnu moć. »Ovo će valjda trajati kratko vrijeme, pa ćemo moći i opet koncentrisati naše snage i usmjeriti ih u jednom određenom pravcu, a do tada, dok nam bude jasnija situacija, shvatanja smo da ovakvom taktikom najbolje možemo koristiti našem opštem frontu i nama li no«.

Vrhovni štab, međutim, nije tako mislio, bez obzira na sva objašnjenja okolnosti u kojima se ratovalo.

Borba s etnicima u prozorskom kraju nije tekla kako se predviđalo, kao što se nije očekivao ni neposredni susret hercegovačkih partizana i etnika, to jest »jedan susret uslijedio je s njima od strane drugova iz Hercegovske brigade koji je ipak razotkrilo ovamošnje stanovništvo, a što je nepovoljno djelovalo na ovdašnje muslimansko i hrvatsko stanovništvo«. Na tom sastanku, pisao je dalje Operativni štab, »neki izraziti etnik je prijetio i govorio im da se predamo, da su oni velika sila, dok je drugi, mašući glavom, to odbijao govoreći da znaju da je pobjeda Sovjetske Rusije neminovna i da će i oni krenuti nama kroz mjesec dana«. (Riječ je, u stvari, o samoinicijativnom razgovoru sa etnicima samo jednog borca brigade, desetara Raka Mirko-

vi a koji je bio posljednji ratni komandant Desete brigade. Prim. M.S.).

Operativni štab je ponovo, 21. oktobra, izložio Vrhovnom štabu svoje uvjerenje da je »bilo mnogo bolje« što su ostali tu gdje su bili i preduzeli dejstvo na pozadinu neprijatelja, njegove komunikacije, sprečavali mu pokret prugom i drumovima, da su na svom terenu vezali znatne neprijateljske snage za sebe, koje bi inače išle ka drugima, njima. Nekoliko dana kasnije, 30. oktobra, ponovo se oglasio: »... Dakle, kako vidite, za svega petnaestak dana primili smo od vas tri pisma, a svako novije pismo apsolutno je suprotno u pogledu direktiva prvome, što nas mnogo iznenađuje. Prvo pismo pisano 8. ov. mj., koje je potpisao drug Tito, još i sada u ovoj situaciji najviše je aktuelno i najlakše bismo se složili sa njegovom sadržinom, jer nam se ostavlja u njemu široka mogućnost manevrovanja u nekoliko pravaca, dok druga dva pisma, pismo od 15. ov. mj., potpisano od strane druga Marka (Rankovića), i pismo od 22. ov. mj., potpisano od Štaba dalmatinske operativne zone, odišu nepoznavanjem situacije i njenica kod nas ...«

Na osnovu vijesti koje je primio i vlastite procjene, Vrhovni komandant je 26. oktobra od štabova Desete i Pete brigade zahtijevao da s područja Prozora i Gornjeg Vakufa izvrše udar u bok i pozadinu neprijateljskih snaga koje su nadirale ka Janju i Mlinišćima i tom prilikom uputio im kritička upozorenja, jer su »postupili suprotno svim našim naređenjima i izabrali skroz nepravilan pravac za vaše pokrete i povlačenje«, napominjući: »Mi sada ovdje ne bismo ulaziti u detaljnije u razmatranje pogrešaka koje ste počinili, već bismo to ostavili istrazi koja se mora po tome povesti. Najvažnije je sada to da vi ne smijete ni po koju cijenu i u onim pravcima koji ste izabrali, tj. prema Bjelimi ulici, već vam naređujem da smjesta poslije primitka ovog naređenja obje vaše brigade krenu u pravcu koji vam dajemo... Vi im stignete u Mlinišća, povežite se sa štabom Treće sandžačke ili neke krajiške brigade koje

e biti na tom terenu, a štabovi vaših brigada treba hitno vozom da dođu u naš štab radi daljih direktiva».

I ovo Titovo naređenje je stiglo sa zakašnjenjem pa napad na Kupres i neprijatelja koji je nadirao ka Janju i Mliništimama nije izvršen, a i protivnik se posljednjeg oktobarskog dana s tog pravca povukao u Donji Vakuf.

Pošto je primio izvještaj Operativnog štaba od 21. oktobra, Vrhovni komandant je obavijestio i Operativni štab NOP i DO za Bosansku krajinu o tome daje Desetoj i Petoj brigadi, koje su imale namjeru da pređu prugu kod Konjica, prema Bjelima, naredio »da smjesta krenu u našem pravcu, da udare na neprijatelja koji nadire prema Janju s lijeva«, kao i to da se od te dvije brigade i još jedne »stvoriti grupu sa zadatkom da se prebaci preko Vrbasa u centralnu Bosnu«.

RIŠTO ŹDRALE SOLUNAC I JAGODA BJELICA NA BORBENOM POLOŹAJU

Tragaju i za najprikladnijim razrješenjima svojih borbenih puteva koji su ih te jeseni vodili i bacali s jednog na drugi kraj prostrane teritorije između Prozora, Konjica, Travnika i Bugojna, bataljoni su skoro svakodnevno upadali i izvlačili se iz više, mahom manjih, akcija i zasjeda, rasutih na sve strane i nepovezanih u odlučujućem napadu ili manevaru dublji protivnici raspored. I tako, dok je Drugi bataljon punih osam dana na zapadnim stranama Vlašića -planine vodio neprekidne borbe sa ustašama i njemačkim trupama, kojom prilikom je njegova Treća (Igmanska) četa svojim prodorom kroz šumu zašla neprijatelju iza leđa i nanijela mu znatne gubitke, ostali bataljoni su vršili pritisak na italijanske posade u Prozoru, Rami i Bugojnu. Njihove patrole i manje udarne grupe prodirale su na neprijateljeve položaje, ponekad upadaju i u vješto pripremljene zamke. Tako je grupa boraca Prve čete Drugog bataljona, među kojima su bili istaknuti borci Vuko Torovi, narodni heroj, Cedo Vukovi, koji je kasnije

poginuo kao komandant odreda »Nevesinjska puška«, Milan Papi, koji je kraj rata došao kao zamjenik komandanta Desete brigade, puškomitraljezac Nikola Radulović i drugi, na putu Bugojno-Kupres do nekog ekala i potukla pun kamion ustaša, a u borbi koja se kasnije razvila ranjen je i pukovnik Šimić, koji je pokušao da se u oklopnim kolima probije u Bugojno. Zaseda Druge brigade Prvog bataljona kod sela Gračanice iznad Bugojna završila se neoklopnim obrtom: 150 ustaša se provuklo kroz naše položaje i opkolilo četu u zasjedi. U proboju su poginuli Aleksa Kovačević i omladinac Rade Nenadić, koji su rijetko kad zadržali pred bunkerom, u jurišu.

Ali sve ono što je najstariji borac u brigadi Risto Ždrale, rođen 1882. godine u selu Baljcima, te jeseni još jednom ispoljio u sukobima s ustašama, pa i u »sudarima« s njima, kim avijatičarima, na koje je najviše govori o njemu i ljudima koji su, u posljednjih godina, ratovali, poput suboraca u njegovoj Trećoj brigadi Prvog bataljona - Milana Kukića, komandira brigade, bivšeg žandarma i narodnog heroja, zamjenika komandira Danila Salatića, koji je uskoro poginuo kod Ostrošca, Toma Vujovića, političkog komesara i učitelja, Krsta i Milana Lučića, što poginulo u svojoj Hercegovini, Milana Makera, što poginuo kod Konjica, poput narodnog heroja Ljuba Miljanovića, Gavra Mirkovića iz Baljaka, što poginuo iznad svoje Bile, Marka Rupara, Radovana Šimovića i učitelja Luke Sredanovića, što poginuo kod Stoca i Trebinja, bogoslova i komunista Radovana Stijevića i Marka Vučevića, poput Milana Škorića i Krsta Vice, što ostavio kosti u Hercegovini idućeg godine, poput drugih, mladih, golobradih iz Ristine brigade, koji izginuše ili istrajaše do posljednje ratne noći, poput omladinskog rukovodioca učitelja Miloša Bajevića, narodnog heroja iz sela Baljaka, gdje se i starina Risto Ždrale s prvim ustaničkim pučnjima zametnuo s puškom, gdje je i on veći 2. avgusta 1941. mogao vidjeti i učitelja sve komandire četa narodne vojske iz bilekog središta, gdje je bilo sjedište štaba za bilješki kraj. Tu je bio Mira Poparu, Radovana Papića i druge komuniste,

i uvjerio se kako odlučuju uvaju istotu ustaničke borbe, kako se suprotstavljaju šovinistima, poru nikubivše vojske Jovanu Mišelji i drugima koji su pokušavali da narodnu vojsku povedu u bratoubilačuboru, navedu je na izbjegavanje sukoba italijanskim trupama. U seoskom omladinskom domu Risto je slušao pjesme i riječi skojevaca koji se kasnije kao proleterirasuše širom zemlje, tu je 28. januara 1942. formiran Prvi udarni hercegovačko-crnogorski bataljon.

U junskoj agoniji hercegovačkih partizana Risto Ždrale se probio u svoje Balje, Bogdašević i Bijelu Rudinu i otud doveo dvadeset novih boraca, ostavljajući svoje ukućane u selu u kojem se smjestila žandarmarijska stanica i zatvor, ali u kojem je već tog ljeta ilegalno djelovalo trinaest članova Partije, gdje se otpor nastavljao.

Tako je s drugim hercegovačkim rodoljubima stigao na Zelengoru i na dugi marš prema zapadnoj Bosni, a zatim kao borac učestvovao u napadu na Kupres, gdje je ostavio i njih troje koje je posebno volio. Prepun sreće, gledao je razmjenu šestorice zarobljenih Nijemaca, za dvadeset i troje dovedenih iz njemačkih i ustaških zatvora, visoko podignutu bijelu zastavu u rukama njemačkog vodnika, koji nije propustio priliku da upita čeda Kapora: »Odakle vam toliko filmova?« Komesar, koji je u dotrajalim opancima i ubrzano »škljocao« foto-aparatom da bi imao što više snimaka, odvratio je: »Imamo sve što nam je potrebno da vas pobjedimo«.

Zatim je Risto Ždrale sa svojom četom jednog oktobarskog dana stigao i do podnožja planine Suhe jele u srcu Bosne, na njenom vrhu se smjestio neprijatelj. Trebalo ga je s te visoravni potisnuti i krenuti dalje. Njegov drug u koloni, tridesetogodišnji seljak iz Klobuka, narodni heroj Ilija Babić, nakon što je svio šator u kojem je s Ristom proveo noć, krenuo je s vodom u prethodnicu Prvog bataljona, da bi se mnogo godina kasnije prisjetio tog puta prema vrhu Suhe jele i borbe koja se razgorjela.

Krenuli su, zorom, »uz rosnu planinu«, sjeo se Ilija, kad mu je prišao Risto i rekao da otekuje »žestok okršaj«, a Ilija njemu da mu nije draga borba u šumi, a zatim:

»Izišli smo na vrh Suhe jele. Stari Risto ide pored mene i najedamput zavika:

- Eto ih! - i leže za srušenu bukvu. Osu nas mitraljeska i pušana vatra.

Prvi rafali nam oboriše jednog izvišaka. (Salko Hadžiahmetović, borac Treće luge iz Mostara kod Trebinja, prim. M.S.). Zauzemosmo položaj. Oni navališe. Ali zaustaviše ih naša četiri puškomitraljeza i desetak pušaka. Nekoliko ih je palo mrtvih. Stari Risto puže po zemlji i veli:

- Idem do našeg magacina.

I otputa da s mrtvih neprijateljskih vojnika uzme municiju. Ne prođe nekoliko minuta, eto ti ga, vuče dva redenika i nekoliko bombi. Uze sebi tri i veli mi:

- Prati me mitraljezom!

Prebaci se malo dalje, stade za jednu bukvu i pođe da baca bombe. Posmatra to Ljubo i naredi mi da se prebacim do starca.

Neprijatelj u gustom streljaku kom stroju, pod zaštitom mitraljeske vatre, nastupa prema nama. Partizani tuku automatskim oružjem. Pod njihovom zaštitom krenuli su bombaši. Je i planina, a i Ljubo viče:

- Naprijed, partizani...

Naša je luga u toj borbi izgubila vezu na desnom krilu. Uskoro smo se spojili sa Prvom lugom, koja je bila malo potisnuta... Komandir Milan Kukić, ljut, komanduje - juriš. Zahvaljujući rezervi municije, velikom broju automatskog oružja i našim hrabrim bombašima, protjerali smo neprijatelja.

U borbi je ubijeno više neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je nešto pušaka i mašinki, desetak konja natovarenih raznim materijalom. Izgubili smo Salka Hadžiahmetovića.

Sahranili smo mrtvog druga, plijen natovarili i ponijeli. Komandir luge Kukić dade starom Ristu jednog konja za jahanje«.

Na Suhoj jeli je odmjeravala svoju boru ku odlu -
nost i šesnaestogodišnja skojevka Jagoda Bjelica, koja
je u bliskoj borbi »gledala ustašama u o i«, u strelja -
kom stroju grabila uz padine i odstupala, izme u bu -
kava hvatala zaklone, a u jeku borbe me u grupom bo -
raca iz zaštitnice gledala preko nišana crnolegionare.

»U tim kriti nim trenucima štitila sam odstupanje
drugova«, pri a nam Jagoda trideset i osam godina po -
slije te borbe. »Gledam, ustaše puze prema nama, prilaze
sve bliže, ga am kako znam i mogu, a onda se os -
vrnem i vidim - ostala sam sama iza oborenog stabla.
Ne znam da li su me zvali da se povu em, tek potr ala
sam izme u stabala kliskom nizbrdicom, a ustaše, os -
vrnem se, tr e za mnom i pocikuju, hala u, krupnim
koracima i kao gladni vukovi prilaze mi sve bliže i bli -
že, i tad mi sinu u glavi: ho e da me živu uhvate!

I natr ah na srušeno suvo bukovo stablo. Nisam
mogla da ga presko im, više zbog iscrpljenosti i sple -
tenih suvih grana nego zbog njegova obima, pa se u
tom gr u oslonim na pušku i popnem na stablo. Ali
kako sam se cijelom težinom oslonila na pušku, njena
cijev, okrenuta zemlji - a ni sad ne znam kako sam u
tom bijegu nosila pušku i kako to da se ne oslonim
kundakom o zemlju, ve o cijev - zabila se taman to -
liko da pušku nisam mogla iš upati iz zemlje, a i sam
njen remnik je zapeo za grane. Dok sam gr evito vukla
pušku za kundak, u magnovenju ugledah iskripljeno
lice ustaše, koji se spremao za posljednji skok, da me
zgrabi i povali.

Napokon se otki im od puške, koja ostade s dru -
ge strane stabla, sko im i potr im, novom snagom, li -
jevo i desno, izme u stabala oko kojih osuše meci, i iz -
vu em glavu, stigoh me u svoje. To da nemam pušku
u ruci utvrdih tek kad zapazih da me drugovi pažljivo
gledaju, kad osjetih da u ruci ne držim pušku. Nije bilo
vremena da objašnjavam šta se dogodilo, jer smo od -
mah krenuli u protivnapad. Otšarafila sam bombu i s
drugovima krenula u juriš. Bombaši i puškomitraljes -
ci su u inili svoje: neprijatelj je ostavio više mrtvih i ra -
jenih, našlo se i municije, a ja sam došla do druge, još

bolje puške. Kasnije, u prvom predahu, na etnom skojevskom sastanku slušam kritiku - kako sam mogla na položaju ostaviti pušku. Brana Kovačević, koji je rukovodio sastankom, i edo Kapor, komesar naše brigade, sveli su cio slučaj u realne okvire: kako se moglo dogoditi da me upravo oni koji su me najžešće kritikovali ostave samu na položaju. Naknadna objašnjenja skojevaca bila su odmjerenija, ljudskija, bila su moja - skojevska«.

A Risto Ždrale, solunski dobrovoljac u prvom svjetskom ratu, »starac. . . sijede glave, velikih sijedih brkova«, koji je »govorio da partizani imaju bolju taktiku od ondašnjih boraca i da su im jasni ciljevi«, koji je »znao muški da savlada svaku poteškoću i u najtežim momentima«, koji je rijetko kad zajahao konja ili da rije kaže o surovosti vremena u kojem se zatekao, morao je, uskoro, s još nekoliko starijih i iznemoglih oti u »duboku pozadinu«, čak do Bihaća, gdje su stigli i Nikola Bjelica sa sinom Zdravkom i kerkom Jagodom.

U tom sjedištu Vrhovnog štaba zatekao je i borca iz svoje brigade Miška Vukovića Boljševika, koji je nakon što je 1914. godine prebjegao iz austrougarske vojske - učestvovao u oktobarskoj revoluciji, a marta trideset druge postao predsjednik Opštinskog NOB u Mekoju Grudi, gdje je i rođen 1897. godine. Bio je odbornik kojem nije mogla proma i nijedna značajnija pojedinost. Kad je jednom zgodom iz Borisa dvanaest momaka pregonio žito nije zaboravio da »ponese ploče i avle za konje, jer znao je da će konji obositi«, a šta initi kad oboje, kako prenijeti municiju, hranu, ranjenike.

S takvim ratnikom, koji je sin bio u Desetoj brigadi, Risto Ždrale se zatekao i na putu od Bihaća prema Bosanskom Petrovcu, kud su išle kolone izbjeglica i povratnika za brigade. Među njima su bili i Nikola i Zdravko Bjelica, dok je Jagoda ostala u sreskom skojevskom rukovodstvu. Boljševiku Mišku Vukoviću nije bila teška ni olovka u rukama, pa je nije zaboravio ni tog jutra kad mu je iznad glave protutnjalo jato »štu-

ka« i »meseršmita« i kad su od avionskih bombi mnogi poginuli.

»Išao sam sa Ristom Ždralom. Sklanjali smo se kako smo znali. U Teo aku vidjesmo kako nam se primi e jedan avion. Sklonili smo se u jednu šumicu. Stojimo pod visokom bukvom i posmatramo. Veli Risto:

- Mi ko, daj da ga ga amo: drugi borbu vode, a mi nikako da pucamo.

U to se jurišni bombarder spusti na stotinak metara.

Obojica opalismo gotovo u isto vrijeme, iz aviona pokulja dim, a zatim isko i jedan padobranac.

Oduševljen narod povika:

- Aferim Crnogorci! Hvala vam velika!

- Srušili ga Boljševik i Solunac - kaže Risto, ponosit.

- Mi smo, bra o i drugovi, Hercegovci - govorim ja narodu.

Avion je pao i izgorio zajedno sa posadom. Bili su u njemu jedan potpukovnik, kapetan i pilot. etvrtri, radio-telegrafista, spasao se padobranom. Okupi se narod odmah oko njega. Ubrzo, evo ti Rista i mene. Radio-telegrafista sav znojjan i blijed. Znao sam njema ki, pa mu rekoh da po e s nama. Narod nas grli i ljubi dok prolazimo s Nijemcem.

Rekoh mu da umije lice u potoku. To u ini, pogleda me, pa re e: 'Ja znam srpski. Ro en sam u Gornjem Osijeku'.

Pitao sam ga da li zna da je Šesta armija fon Paulusa propala pod Staljingradom. Veli da zna. Pri ao mu je jedan prijatelj daje proglašena trodnevna žalost u Njema koj.

- Evo, tolika vaša tehnika, snaga, pa ništa. Propade vam udo vojnika...

Najzad stigismo u brigadu. Komandant vlado Šert, komesar edo Kapor i zamjenik komandanta Vlasto Tomanovi bili su ve uli o avionu. Svi nam es-titaju. Zatim, opet borba...«

Mj ko Vukovi Boljševik je doživio kraj rata, a Risto Ždrale Solunac pao je na pragu svoje ku e u selu Baljcima 1943. godine.

»PRO ITAJTE OVO PISMO NA PRVOM
SASTANKU BIROA«

U vrijeme kad je novoformirani Operativni štab južne grupe brigada, među kojima je bila i Deseta, objedinjavao dejstva svojih jedinica u području Livna, Duvna i na pravcima prema Imotskom, Bosanskom Grahovu i Mostaru, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu Muhamed Grebo Snaga poslao je više pisama Mostarskom bataljonu, od kojih su tri važna i koja na svoj osoben način govore o nastojanjima partijskog i vojnog rukovodstva da se bataljon, koji je djelovao u širem području Prozora, u ino još snažnijom udarnom jedinicom, idejno i politički vršom, disciplinovanom. Otuda su i u tim pismima naglašena kritika razmatranja pretenog puta, uz upozorenja na nove previde i nedosljednosti.

Odgovarajući na pismo koje je od bataljona dobio sredinom septembra, sekretar Grebo je iscrpno izložio svoja gledanja na cjelokupnu trinaestomjesečnu djelatnost Konjice kog bataljona, koji je preimenovan u Mostarski na Prenju juna 1942. Isti u ino pod navodnim znacima daje bataljonski jedini »uspjeh« organizovanja »Konjice države«, jer je izostao, kako je on li no smatrao, zapaženiji ukupni doprinos vojnog i političkog karaktera - o ekivalo se više napada na željezničku prugu i put Mostar-Sarajevo, više ubijenih neprijateljskih vojnika i srušenih mostova, pa i održanih zborova, sastanaka, više primljenih u Partiju i Skop; jednom riječju, bio je nezadovoljan gotovo cijelokupnim radom i djelatnošću, prije svega vojnog i partijskog rukovodstva bataljona.

Takva ocjena, prema mišljenju mnogih učesnika u događajima, proistekla je iz nedovoljne obavještenosti Muhameda Grebe o svim vojnim, političkim i drugim akcijama i djelatnostima boraca i starješina Konjice kog partizanskog bataljona, pri čemu je posebno izostalo njegovo realnije odmjeravanje značaja upravo »Konjice države«, i »granice«, samo to da se kaže, ustaška vojska nije mogla da pređe i potpali go-

tovo nijednu seosku kuću u na širokom oslobođenom području između Konjice, Nevesinja i Mostara od septembra 1941. do etničkog pučaja juna 1942. Greške niko ne može »zapretati u lug«, ali i o izgledna ostvarenja teško mogu da se zamagle i zaobiđu.

A »što se ti o konkretnih zadatka«, sekretar je iznio više obaveza, da bi zatim veoma kritički izlagao svoja gledišta o izvjesnoj pogrešnoj praksi, poput »stare pjesme«, da se šalju »poruke, pozdravi, pisma, pozivi u partizane, razgovori sa Mostarcima«, što je značilo da privatnu poštu treba »svesti na minimum i slati je samo preko redovne veze«, ukratko: »Nikakvih privatnih kanala neću da trpim i sve ćemo ih zapušiti. To neka vam je jasno. Privatna pisma i poruke mogu dovesti do propale u organizaciji, a to mi ne ćemo ni pokušati dozvoliti. Ako ne vodite računa o organizaciji, budite obazrivi prema svojim roditeljima, jer ih na taj način možete otjerati u koncentracione logore«.

I u novom pismu su pomenuti samovoljni pojedinci »izleti« boraca bataljona, jer na njihov poziv su iz grada došle četiri drugarice »da vide neke partizane, nose i im kola i druge stvari«.

»Šta bi bilo da sada svaki od vas pozove djevojku ili sestru na viđenje? Ej, drugovi, šta radite i dokle mislite da tjerate staru pjesmu?«, pisao je sekretar oblasne partijske organizacije, a u nekoliko slijede ih takva izjava je slika greške, poput ove: »Vaši borci bez ikakvog odobrenja pozivaju skojevce i drugarice, pričaju i o ljepotama partizanskog života. Je li vi smatrate da ćemo ostaviti gradove bez ikakvog uporišta? Je li vi smatrate da ćemo mi odobriti da se bez našeg odobrenja ide u partizane? (Mislim, organizacije u J.)... Dragi drugovi, pročitajte ovo pismo na prvom sastanku biroa i neka vam ono posluži kao podloga za zdravu samokritiku...«

Kurir je tom prilikom iz Mostara nosio još dva pisma u kovčezima: jedno »bez ikakvog znaka« za druga Tita, a drugo za Vasa Miškina Crnog, zamjenika komesara brigade. Pored obavještenja daje toga dana »uputio opširno pismo« partijskom birou Mostarskog bata-

ljona, zatim da su istaknuti hercegovački komunisti Života Neimarovi, Rade i Dragica Pravica strijeljani, o političkim i drugim prilikama u više sela i krajeva, na kraju pisma sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu piše partijskom rukovodiocu brigade:

»... O stanju partijske organizacije mislim da vam je drug Rato (Dugonji) podnio izvještaj. Sem aktiva u Stocu, Čapljini, Jablanici, Partije u Mostaru i pojedinih partijaca u pojedinim mjestima, mi uslijed opšteg rasula nismo imali u pojedinim mjestima niti ovjeka da se na njega obratimo a da ne govorimo o nekoj organizaciji. Polazeći od ove postavke, sasvim je jasno da vam mi ne možemo dati detaljne informacije o situaciji u Hercegovini, specijalno isto noj. I prvi zadatak koji se pred nas postavio bio je hvatanje veza sa napuštenim partijcima«.

I ovog puta sekretar Oblasnog komiteta, zbog nedostatka veza, nije imao potpuniji uvid »o stanju partijske organizacije« na terenu Hercegovine. Tako, na primjer, u Popovom polju je organizacija KPJ nastavila organizovan rad u drugačijim okolnostima i upravo u to vrijeme djelovao je Sreski komitet KPJ usmjeren u aktivnost deset partijskih ćelija sa 92 članova Partije, dok je svaka ćelija imala i svoj aktiv. S tom organizacijom je se Oblasni komitet povezati dolaskom Braće Kosovca oktobra 1942.

U NEMILOSTI ETNIKA

Ako tog oktobra Mostarski i Prozorski bataljon u dolini Rame i nisu preduzimali odlučna dejstva u italijansko-etničkoj ofanzivi, ponovni susret hercegovačkih partizana »preko nišana« s hercegovačkim etnicima, vijesti o prilikama u Hercegovini koje je iz Mostara donio Svetozar Vukmanović Tempo, član Vrhovnog štaba, razgovor sa zarobljenim i prebjeglim etnicima potvrdili su ranija obavještenja da su za one koji nisu imali sreću da s proleterskim brigadama krenu iz Hercegovine i Zelengore ka Neretvi i dalje

ka Bosanskoj krajini naišli teški dani etni kog terora, ubijanja i plja kanja, da je nastupilo gorko hercegovina ko ljeta etrdeset druge.

Tako je samo u junu u bile kom kraju, pored više strijeljanih, oplja kano oko etiri stotine partizanskih porodica i spaljeno desetina ku a, a debeli bedemi tvr ave na ostrvu Mamuli i barake na poluostrvu Prevlaci u Bokokotorskom zaljevu primili su više od dvije stotine saradnika ilegalnog pokreta iz Hercegovine.

Talas terora tako je žestoko zapljusnuo sela i zaseoke da je prigušen svaki otpor. Ipak, ljudi su se postepeno privikavali na nove uslove djelovanja i obazrivo po eli da pletu svoje ilegalne mreže i punktove. Da bi se taj potpuno razbijeni front otpora u Hercegovini ponovo uspostavio i vrš e povezao, a zatim osposobio za akcije koje bi unijele nemir me u okupatore i njihove saradnike, sa Zelengore su bili upu eni u Hercegovinu sekretar Sreskog komiteta KPJ za Bile u Tripo Šarenac, kasnije sekretar Okružnog komiteta KPJ za južnu Hercegovinu, i Gojko Mihi , komesar Stola -kog bataljona. Na tom putu Šarenac je ubrzo susreo u dubokoj ilegalnosti Mira Poparu i Pavla Kova evi a (koji su ostali izolovani na putu povla enja ka Zelengori; komesar i zamjenik komesara Operativnog štaba NOP za Hercegovinu; ve jula 1942. uhva eni i strijeljani).

Nakon što je od Mira i Pavla saznao da »na terenu sreza (bile kog) ima izvjestan broj lanova Partije i sigurnih ljudi koji su funkcioneri u etni kim redovima, preko kojih možemo sprovoditi našu liniju i koristiti ih za obavještenja o etni kim namjerama«, odnosno da je poslije povla enja partizanskih jedinica iz Hercegovine na terenu bile kog sreza ostalo 115 lanova Partije u 19 osnovnih partijskih organizacija, Šarenac je uz mnoge napore i saradnju ilegalaca ubrzo organizovao novi Sreski komitet, a ve u avgustu je održan »jedan širi sastanak u Sitnici, kod Zvijerinskog klanca, koji je imao karakter savjetovanja«.

Nije trebalo dugo ekati da se i etnici i Italijani uvjere da njihova ofanziva ipak nije odvojila narod od

partizanske vojske, da je »na o iš enim prostorima« ponovo otpočela nova, svojevrsna bitka. Nagovijestili su je upravo »njihovi vojnici«, nekadašnji partizani, »prevratnika«, seljaci zavedeni mnogim italijanskim i etničkim obama, koji su morali da strijeljaju i Veljka Bendera a, komesara partizanskog bataljona »Luka Vukalovi«. Njegov brat, Manojlo, komandant tog bataljona, ostao je na žici ispred italijanskih bunkera s neeksplozivnom bombom u ruci, a on, Veljko, komesar tog bataljona, pao je u etničke ruke. Toga dana (12 juna) etnici su u selu Zupcima organizovali javno strijeljanje Veljka Bendera a, iju su smrt morali da gledaju i narod i zarobljeni komunisti. Seljaci su stajali i slušali borbene riječi i svog nekadašnjeg komesara. Ali tu je bio i etnički štab. Komandant Vučković je s pištoljem u ruci priskočio, i etna je podigla puške. Odjeknuo je plotun - a Veljko je i dalje govorio, bodrio okupljeni narod i svoje drugove. Bilo je ovidno da je etna ga alaj iznad Veljkove glave. Štab se uskomešao i puške su se ponovo podigle. Plotun je planuo - a Veljko je i dalje stajao i klicao. Još jednom je grunuo plotun iznad Veljkove glave, a onda se iz grupe oko štaba izdvojio jedan etnik i, kleknuvši, nanišao u dvadesetogodišnjeg mladika. Veljko je posrnuo, ali je i dalje, ranjen, nastavio da govori. Tada je etnički komandant prišao i hicem iz pištolja ubio sina starog Jakše, nosioca jedanaest odlikovanja iz ranijih ratova.

Borci etničke ete, bivši partizani, ako ništa drugo, prisilili su zločinca da se izdvoje: etnika koji je kleče i pucao u komesara i etničkog komandanta.

Narod je znao i pojedine batinaše, posebno članove specijalnog suda u manastiru Dužima kod Trebinja, gdje su mnogi rodoljubi, poput komuniste Branka Zotovića, mučeni i uz pomoć policijskih »stružnjaka« iz Beograda.

PORUKE NISU OSTALE UZALUDNE

Otpor je bio sve vidljiviji, i u italijanskim i etničkim komandama je skovana nova zavjera protiv na-

rođa: etni ke jedinice su pokrenute protiv partizan-
skih jedinica na području Biokova, Prozora, Duvna i
Livna. I bile ka etni ka »brigada« je povedena, vo-
zom, do Mostara, a zatim je krenula prema Prozoru.

etni ko rukovodstvo je smatralo »da e biti si-
gurnije ako u brigadu pozovu i ve i broj pripadnika i
simpatizera narodnooslobodila ke borbe«, u svojim
sje anjima pisao je Tripo Šarenac. »Bilo je i takvih slu-
aje da su pojedince direktno iz zatvora otpremali u
ove jedinice. Namjeravali su da neke od njih likvidira-
ju u pogodnom momentu u toku borbe, a u isto vrije-
me da što ve i broj pripadnika uvuku u zlo ine i na taj
na in ih vežu za sebe. Tako je u ovoj 'brigadi' bilo i pre-
ko 60 naših pristalica, me u kojima i izvjestan broj la-
nova Partije. etnici su bili razvili propagandu kako e
'srpska vojska koriste i prijateljstvo s Italijanima da
vodi borbu s ustašama koji kolju srpski živalj, te je patri-
otska dužnost svakog Srbina da po e u ovakvu akci-
ju'. .. O svemu ovome su upoznati lanovi Partije i pre-
poru eno im je da se me usobno povežu i suprotstave
etni kim namjerama«.

Tu vojsku je kod Prozora do ekala upravo Deseta
hercegov ka brigada, iji borci su veoma dobro znali
da pred sobom imaju i zlo ince i mnoge nevoljnike i
nesre nike, prisilno mobilisane gra ane i seljake. To
je i podstaklo štab brigade da se svojim letkom »Bra-
o, hercegova ki etnici« od 6. oktobra 1942. obrati
eticima upozoravaju i ih da se ne povode za lažima
i obe anjima svojih komandanata i politi kih korteša,
Jev evi a, Petra Samardži a, Marka Popovi a, popa
Periši a, Šava Kova a i drugih, da uludo ne gube glave
»po ovim bosanskim brdima i planinama«, gdje su
Hercegovci s mnogim borcima iz naše zemlje vodili
»krvavu borbu« protiv udruženih neprijateljskih sna-
ga, da bi na kraju poru io:

»... Bra o etnici, zar ete dozvoliti da se i dalje
vodi žalosni rat me u bra om... Operite obraz i skini-
te ljavu koju ho e da vam nanesu izdajni ki oficiri i
etni ke vo e. Mi emo vas bratski primiti! Mi prizna-
jemo da smo i sami pravili greške, ali je naša jedina

želja uvijek bila narodni spas i narodno oslobođenje. Pređimo preko svega što je bilo i s jedne i s druge strane i u bratskom kolu povedimo odlučnu i posljednju borbu protiv naših zajedničkih neprijatelja! Pobjeda mora biti na našoj strani, na strani naroda, na strani naših mnogih saveznika... Probudite se, braćo etnici! Ukoliko ne budete poslušali naše bratske pozive, bit ćemo prinuđeni da vas bijemo oružjem koje smo proslavili u borbi protiv narodnih neprijatelja... Živjelo jedinstvo svih poštenih rodoljuba u borbi protiv naših vjekovnih neprijatelja!«

Poruke nisu ostale bez rezultata. S etnici kog pohoda, koji je ostavio trag samo u popaljenim hrvatskim i muslimanskim selima, bila je vraćena Bilećka etnička brigada, da bi u Bilećki »preduzeli hapšenje i zlostavljanje nad oko 80 boraca iz brigade«.

Takvo široko i odlučno razlučivanje zločinaca zavedenih etnika odjeknulo je i među seljacima šireg područja na kojem je djelovala Deseta brigada, o čemu govori i pismo štaba Prvog bataljona Desete brigade, kojim je komandovao Dušan Grk, Komandi područja Mrkonjić-Grada:

» etnici iz četa Branka Bojanić a voljni su da se predaju, ukoliko bismo im mi garantovali život. Danas su poslali seljake da razgovaraju sa nama i da traže garanciju da se predaju. Mi smo im poslali pismo. U pismu smo im objasnili protiv kojih se etnika mi borimo a da zavedene i poštene etnike primamo kao braću«.

Više nije bilo sumnje u to da i u Hercegovini etnici gube svoja uporišta i uticaj u narodu, da i kolebljivi seljaci i građani u narodnooslobodilačkom pokretu vide spasonosno izbavljenje od bratoubilačke borbe i razapetih okova okupatora.

JEDNOSTRANOSTI JEDNE KRITIKE

Uz pisma iz Mostara koja su upozoravala na ozbiljne greške, generalni sekretar KPJ drug Tito dobio je 22. oktobra izvještaj i od tek organizovanog politodjela

Desete brigade - koji je, kao i politodjeli u drugim brigadama i višim jedinicama, svoja pisma o partijskom i cjelokupnom životu i djelovanju u bora kom kolektivitu slao neposredno CK KPJ-u kojem su temeljno izložene složene prilike u brigadi, posebno u Tre em (Mostarskom) bataljonu.

Pošto je zabilježeno da su »partijske organizacije u dva prva bataljona mlade, izrasle tek u narodnooslobodila koj borbi«, da su zdrave i da u njima »nema antipartijskih ili frakcionaških elemenata, samo su partijski kadrovi sirovi, mahom seljaci, primljeni u Partiju na osnovu vojni kog držanja, bez prethodne pripreme za lanstvo«, da je njihov »politi ki nivo još dosta nizak, kadrovi tek treba da steknu osnovna shvatanja«, zatim da se »u etvrtom bataljonu (Prozorskom, prim. M.S.) partijska organizacija nalazi tek u za etku«, da »jedino Tre i (Mostarski) bataljon ima stariju organizaciju i ja e tradicije«, ali da »baš te tradicije zadaju najviše brige i truda, jer je mostarska organizacija vaspitavala svoje lanove pogrešno«, politodjel brigade (pismo je potpisao »Petar Božovi «, to jest Vojin Popovi , koji je kao general JNA poginuo poslije rata u saobra ajnoj nesre i) dalje piše daje »u Mostarskom bataljonu postojala izrazita želja za odvajanjem, za osamostaljenjem«, daje štab bataljona »vojni ki nedorastao zadacima« i daje »okupljao oko sebe frakcije i unosio rastrojstvo u bataljon«, daje na »partijske jedinice prenio defetisti ko mišljenje da Mostarski bataljon ne treba da se bori protiv etnika, jer bi to izazvalo teror nad Muslimanima«, a zatim:

»Neki partijci su pred nepartijskom jedinicom proglašavali da su oni klasno svjesni proleterijat koji treba uvati za drugu fazu borbe. Pod parolom uvanja ljudstva, koje je demagoški djelovala, provodi se neki defanzivni, neborbeni duh uprkos borbenoj volji boraca bataljona... Drug Petar održao je savjetovanje partijaca Mostarskog bataljona, a poslije toga etne i bataljonske konferencije, gdje je ukazano na greške i propuste Mostarskog bataljona... Partijci su uvidjeli svoje greške, ak su na partijskoj konferenciji 18.

oktobra sami ukazivali na neke greške bivšeg štaba, koje ranije nisu iznosili niti su izašle na vidjelo prilikom saslušanja...«

Nakon što su izložene izvjesne konkretne greške, posebno komandantove (Nenad Vasić), slučaj »o zajašivanju Partije« i o pogrešnom kažnjavanju, rečeno je da su »partijci izjavili da nijesu smjeli ranije to iznositi boje i se da im ne odleti glava'...«, zatim da su »drugarice u brigadi bile neko vrijeme zapostavljene, naročito u Mostarskom bataljonu, gdje nisu mogle, nijedna, da do u do izražaja«, daje »stanje (Skoja) u Mostarskom bataljonu prilikom hrabro, s obzirom na slabost same Partije i na njen nepravilan rad od samog formiranja bataljona«, na kraju je rečeno: »S ozdravljenjem Partije popraviće se i stanje Skoja, koji je prilikom zapušten, a ima sve uslove da se razvije s obzirom na socijalni sastav i klasnu svijest mladih radnika... U Trećem bataljonu ima najviše uslova za politiko-vaspitni rad, zbog radničkog sastava i broja intelektualaca sposobnih za taj rad, ali zbog stanja u bataljonu nije bilo onih rezultata koje bi oni mogli dati. No njih će biti im se ostvari ozdravljenje u bataljonu.. «

Sve to što je rečeno o slabostima u brigadi, o greškama i zastranjenjima u Mostarskom bataljonu, posebno da je »mostarska partijska organizacija pogrešno vaspitavala svoje članove« i da se jedno vrijeme provlačilo shvatanje da se »bataljon ne treba da bori protiv etnika jer bi to izazvalo teror nad Muslimanima,« kao i drugi neekvivalentni kvalifikativi, poput ocjene da su u Prvom i Drugom bataljonu »partijski kadrovi sirovi, mahom seljaci, primljeni u Partiju na osnovu vojnog držanja« (a bila je to u stvari kadrovska vojska Hercegovine, dobrim dijelom članovi komandi i štabova mnogih rasutih jedinica, rukovode ih političkih i drugih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, što nije osobito teško utvrditi), sve, dakle, što u ovom slučaju politodjela brigade obilježava jednogodišnji rad i djelatnost Konjičkog (Mostarskog) bataljona, makar se i ne prihvatila takva procjena (prije svega od onih koji su svojim radom i borbom »pisali

istoriju« bataljona, a među njima su i članovi smjenjenog štaba, koji su rukovodili bataljonom nepuna tri mjeseca, od juna do avgusta 1942), to što je zapisano i to što je upamćeno omogućava nam da objektivnije odmjeravamo sve ono što se zajedničkim radom i borbom i kritikovanih i kritikara postiglo, a ponekad i ponešto i porušilo.

I zato, ako se i ovim dokumentarnim kazivanjem o brigadi žele da naznače samo osnovna obilježja jedinica do njihovog uključivanja u brigadu, a ne sve što je protutnjalo kroz njete i na terenu na kojem se vodila borba i revolucija naroda Hercegovine, kao što su izvjesna šira »hercegovačka« zastranjenja, ljevičarenje i pripremanje za »drugu fazu borbe«, što očigledno nije bilo svojstveno samo Mostarcima (od kojih je nekoliko stotina poginulo u narodnooslobodilačkoj borbi, što svakako uveliko upućuje na to kakva su bila politička i vaspitna usmjerenja mostarske partijske organizacije), onda bi bilo ponajbolje da se ovoga puta zadržimo samo na jednoj značajnoj pojedinosti: da li su Mostarci, zaista, izbjegavali okršaje s etnicima.

Hronika njihovog borenja, pored sudara s ustašama i domobranima, njemačkim i italijanskim fašistima, govori da se upravo na terenu njihovog bataljona prve ustaničke zime vodila glavna borba protiv etnika Draže Mihailovića, o tome da se u selu Grdama, bilo je to 6. februara 1942. razgorjela prepirka između partizana i etnika žandarmerijskog kapetana Branislava Šoškića, tek pristigle etničke prethodnice, koji je 30. decembra 1941, u pismu upućenom komandantu »etničkog južnog fronta«, majoru Bošku Todoroviću, sem ostalog, zabilježio: »Organizovao sam etnike u mnogim srpskim selima i prvi sam ja došao ovamo u Hercegovinu (sjevernu, prim. M.S.) da narodu kažem za etnike i za vas... Partizani su u Hercegovini ne Srbi, nego ustaše, Muslimani i Hrvati, i još malo svi i pri partizanima da spase glavu... Nekoliko zadataka sam uspješno izvršio i podnio sam izvještaj Draži...« (Nekoliko mjeseci kasnije, 8. avgusta 1942, u Londonu je u »Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije«

objavljen kraljev Ukaz broj 713, kojim se, uz druge etničke oficire, kapetan Šoški posmrtno odlikuje Ordenom Karaorove zvezde 4. reda s maevima). Suprotstavljaju i se etničkim šovinistima gledanjima, iznenada se u mračnoj sobi povela gadna borba, uz bajonete i bombe, krvavi kovitlac 22. ovdjeka. Samo jedan je bradonja, od deseterice šovinista, izmakao. Među njima je ležao i mostarski maturant Branko Bošnjak Selo, komunista, jedan od prvih poginulih partizana u sukobima s etnicima u Hercegovini. Već sredinom juna 1942. u etničkom pučarstvu oko Boračkog jezera, u pojedinačnim i grupnim beskompromisnim operacijama poginulo je 60 komunista i skojevaca, boraca s oružjem, čiji je bataljon, mada s teškim žrtvama, ipak ostao borbeno sposoban za svaku akciju, bataljon koji je izbjegao rasulo i kao jedinstvena jedinica ušao u sastav Desete brigade. Njihov novi sudar s etnicima bio je u oktobarskoj italijansko-etničkoj ofanzivi, kad je novi štab bataljona držao etničke razvucene na prostranom terenu prozorskog kraja i nedovoljne za odlučujuću otpor. Njihova dalja odmjerenja s etnicima u srednjoj Bosni, na Neretvi, kad je samo u jednoj izuzetno uspješnoj borbi na Porimu protiv etnika i Italijana iz bataljonskog stroja izbačeno trideset i više boraca, kao i sve kasnije borbe bataljona (odnosno Mostarskog partizanskog odreda, koji je imao dva bataljona na starom terenu oko Boračkog jezera, kad je stalno »opkoljen« od etnika i ustaša samostalno djelovao sve do maja 1944, a zatim ušao u sastav Trinaeste hercegovačke brigade) nedvosmisleno potvrđuju daje, ako ništa drugo, krajnje jednostrana ocjena politodjela (tj. Vojina Popovića) ne samo o odnosu bataljona prema etnicima.

ZNAMENJA PROZORSKOG PARTIZANSKOG BATALJONA

Za partijsku organizaciju četvrtog bataljona, o kojoj je u izvještaju politodjela od 22. oktobra rečeno da se »nalazi tek u začetku«, to jest da su »loše tradicije«

Tre eg bataljona »prenesene i na Prozorski bataljon, kome je Mostarski bataljon dao politike rukovodilce, i to baš neke drugove kojih su se htjeli sami osloboditi«, teško da se i moglo dati cjelovitija ocjena njene djelatnosti i uticaja, jer veoma kratka je bila bataljonska staza u Desetoj brigadi - od 2. oktobra 1942, kad je Prozorski bataljon ušao u brigadu kao njen četvrti bataljon, do 9. novembra, kad je rasformiran i njegovi borci raspoređeni u ostale jedinice Desete hercegovačke i Pete crnogorske, uz to u jeku borbi oktobarske ofanzive.

Ako se, dakle, na nepunu jednomjesečnu kolektivnu djelatnost ovog skupa komunista u sastavu brigade tako gledalo, formiranje prve prozorske partizanske čete, bataljona i odreda tokom nekoliko mjeseci u 1942. godini u prozorskom kraju, gdje su isključivo živjeli Muslimani i Hrvati, predstavlja trajno svjedočanstvo o dalekosežnosti uticaja Partije i u tom valjda ekonomski, prosvjetno i kulturno najzabavnijem dijelu Hercegovine, u njenom sjeverozapadnom dijelu, uzduž rijeke Rame, između Jablanice, Ostrošca, Gornjeg Vakufa i Kupresa, gotovo u besputnom seoskom području, bez radništva i inteligencije, bez električne struje i sa svega pet osnovnih škola u prozorskom srezu, gdje je kafedžija bio i ugledan i dobrostojeći varošanin.

Oko gostioničara Mata Meštrovića, povratnika iz Sjedinjenih Američkih Država, i po čelo je da se okuplja naprednije jezgro prvih srednjoškolaca i studenata, sportista i naprednijih poljoprivrednika, da bi se od ljeta 1940, kad se uz Meštrovića, sekretara prve partijske čelije u Prozoru, i studenta komunista Osmana Sabitovića Bega, koji je te godine odveden u Lepoglavu i iduće godine ubijen, svojim kulturnim i političkim programima oglasio i širi krug njihovih istomišljenika. Od tada do ljeta 1941, kad su pojedine akcije uskladili sa mostarskom partijskom organizacijom, svi poštenu ljudi i patrioti toga kraja izvršili su takav politički uticaj da je samo jedna njihova zajednička akcija, izvedena avgusta 1941, ostati nepresušno izvorište bratstva i

jedinstva naroda Hercegovine: ogor eni demonstranti, Muslimani i Hrvati, odstranili su stražare iz vagona na željezničkoj stanici i opštinskog zatvora u Ostrošcu i oslobodili svoje prijatelje i komšije Srbe, koje su ustaše, kako su to radili i u drugim mjestima, uhapsili i povelili na gubilišta, više u jame nego u koncentracione logore.

»Kada su oko Livna i Kupresa zapucale prve partizanske puške, nas sedmorica iz prozorskog kraja krenuli smo oktobra 1941. na Cincar-planinu, stigismo na Ravno i Vukovsko među ustanike, mahom Srbe, a nedugo iza nas počeli da pristižu i drugi iz našeg kraja, pa nas tako posljednji dani prvog ustaničkog proljeća zatekoše na lijepom okupu: bilo nas je trideset pet pod oružjem, pored onih koji su, kao naoružani partijski radnici, krstarili nesigurnim stazama u svom užem zavičaju ili su se borili u Konjičkom partizanskom bataljonu«, prisjeća se tog ratnog vremena Muharem Osmić, te prve ustaničke godine zamjenik komandira Udarne četete livanjskog partizanskog bataljona »Vojin Zirojević« u kojem su se borila i njegova dva brata Mustafa i Osman, a poslije oslobođenja Prozora jula 1942. još dvojica, Ibro i Salko, od kojih su Osman i Salko poginuli 1943.

Tad je već (17. jula 1942) bila Prozorska četeta, njih šezdeset naoružanih, koje je vodio komandir Muharem. Poslije sukoba s ustašama na Ljubuši i na putu Jablanica - Prozor pristigli su novi dobrovoljci i za dvadesetak dana četeta se udvostručila, imala je 120 boraca, pa je 20. avgusta 1942. formiran Prozorski bataljon s tri čete, koje je poveo Muharem Osmić. Bataljon je sticao iskustvo oko Bugojna i Travnika, a zatim je u oktobru ušao u sastav Desete. Tukli su se s neprijateljem kako su znali i mogli, a zatim su s ostalim jedinicama Desete prisustvovali proslavi oktobarske revolucije u Glamoču, kad je bataljon rasformiran. Među njima je bio i šezdesetogodišnji Omer Osmić Dedo, otac petorice braće i partizana, koji je krenuo u BiH na Prvo zasjedanje Avnoja. Eternaestorica Prozorčanka, koje je vodio komandant Muharem, vratila su se u svoj

kraj (samo su trojica preživjela rat), gdje su već istog mjeseca, 20. novembra, formirali Prozorski NOP odred (poznat i kao Ramski odred), kojim su rukovodili Muharem i komesar Nijaz Šarić, jedan od četvorice poginule braće Šarića iz Mostara. Odred je tokom četvrte ofanzive imao 300 boraca, a već 15. marta 1943. je rasformiran i njegovi borci raspoređeni u jedinice Desete hercegovačke i Pete crnogorske.

KRUGOVI U SREDNJOJ BOSNI

U Vrhovnom štabu • Tri brigade Tre e udarne divizije • Bataljoni »Josip Jur evi « i »Vojin Zirojevi « u Desetoj brigadi • Smotra u Glamo u • Borci iz prozorskog kraja u brigadnoj koloni • Poklon vjerskom referentu brigade i muslimanskim vjernicima • Hercegovci se »preturili« preko Vrbasa • Hajke i »trke s etnicima« • »Na ovaj na- in završena je operacija za zauze e Jajca« • Borbe na Komaru, Golešu i Ravnoj gori i nove žrtve • »Naše jedinice sasvim su umorne, neispavane, promrzle, nenahra- njene i ne iste« • Sela u kojima je rijetkost na i muškarca • Prirodna »klijesta« iza le a boraca • Komunisti i sko- jevci i njihova biblioteka • »Da se ho e privnuti - pa šta došlo da došlo« • »Prethodnica« na putu za Hercegovinu

Mada su pretpostavljali da ih vrhovni komandant drug Tito zove u Oštrelj u okolnostima kad su mogli o ekivati da e dobiti »neki novi zadatak«, veoma zna- ajan, ipak je neke od lanova štaba Desete brigade i Pete crnogorske koji su iz Glamo a krenuli u Vrhovni štab u vrijeme završnih borbi za oslobo enje Biha a po etkom novembra 1942. nagrizala sumnja da, mož- da, idu na svojevrсни raport, jer u posljednjem okto- barskom Titovom pismu re eno im je da se tih dana ne e »ulaziti podrobnije u razmatranje pogrešaka« koje su oba štaba »po inila«, ve e se »to ostaviti ist- razi koja se mora po tome povesti«, bez obzira na to što im je uo i toga puta re eno da » im stignu u Mli- nište«, i pošto se povežu s nekom od brigada na tom terenu, štabovi brigade »treba hitno (vozom) da do u u naš štab radi daljih direktiva«.

Njihova sumnja se i obistinila. »Tito je ljut na vas«, kazano im je kad su kročili u jedan od vagona na Oštrrelju, da bi sutradan, nakon što su dobro odspavali, u Titovom vagonu i određeni ljudi zašto Vrhovni komandant nije bio osobito zadovoljan njihovim rukovodjenjem jedinicama u italijansko-etničkoj ofanzivi u prozorskom kraju. Objašnjavali su kako su znali i mogli prilike u kojima su ratovali i koje su uglavnom bile opisane u njihovim izvještajima.

Prihvatili su kritiku Vrhovnog komandanta i shvatili da su u komandovanju zaista učinili neke greške ili, kako je to Tito rekao, štabovi nisu ostvarili uspjehe i sadejstvo s drugim jedinicama kako se to očekivalo, narušena je cjelina akcije, jer su brigade vršile na širokom području s podijeljenim snagama, pa ih je neprijatelj sve više iznenađivao, po čemu im namestati svoju taktiku, umjesto da su štabovi grupisali snage i udarili na etnike oko Prozora.

I druga očekivanja ih nisu iznevjerila: Tito je ranjivima ovih štabova izložio vojno-političku situaciju u zemlji i svijetu, a onda im je saopštio da će se naša vojska ubuduće zvati Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije, da se od brigada formiraju divizije i korpusi, što će sve skupa olakšati veze između jedinica i omogućiti lakše komandovanje, veze akcije, da bi ih, na kraju, izvijestio da Peta crnogorska, Deseta hercegovačka i Prva dalmatinska brigada ulaze u sastav Treće udarne divizije, pa, prema tome, da treba odmah da krenu u svoje jedinice.

DALMATINCI, CRNOGORCI, BOSANCI...

Kad su u novembarskim svečanostima povodom godišnjice oktobarske revolucije u Glamozi jedinice Desete, Pete i Prve brigade imale svoje smotre neposredno pred njihov ulazak u sastav Treće udarne divizije, koja je organizovana naredbom druga Tita od 9. novembra 1942. na prostranom jugoslovenskom ratištu su partizanski odredi i bataljoni, udarne i proleter-

ske brigade, dvije proletherske divizije i dva udarna korpusa, Prvi bosanski i Prvi hrvatski, vodili žestoke borbe s neprijateljevim snagama i ujedno znatno proširivali slobodnu teritoriju, od kojih je samo »Bihaćka republika« zahvatala cjelovit prostor od 48 000 kvadratnih kilometara.

Bilo je to vrijeme kad su u Vojnu školu NOV i POJ stigli prvi slušaoci bataljonskih kolona, kad sti Adolf Hitler, komandant Jugoistoka general Aleksandar Ler i poglavnik Nezavisne Države Hrvatske Ante Pavelić u Glavnom stanu vojevoe Treće Rajha za eliprve pripreme nove, dotad najveće, okupatorske ofanzive protiv »Titove države«, kad su savezničke snage kroile na tie Alžira i Maroka, kad su u Rijeci etničke voje s italijanskom Višom komandom oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija« još vršele usklađivali svoja dejstva protiv Narodnooslobodilačke vojske, kad je generalni sekretar KPJ obavijestio Kominternu o obrazovanju osam divizija i o predstojećem zasjedanju AVNOJ-a (nakon čega je stigao odgovor da na tom skupu treba zaobi i pitanje ukidanja monarhije i parole o republiki, da se ne govori o »nekakvoj vladi« ili da se skup suprotstavlja izbjegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije u Londonu), vrijeme kad je Crvena armija krenula u svoju protivofanzivu u području Staljingrada, kad je vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito i njegovnice Prvog zasjedanja AVNOJ-a obilježavao puteve sve šireg i odlučnijeg revolucionarnog usmjerenja naroda i narodnosti Jugoslavije.

Tad, na novembarskim smotrama 3222 borca triju udarnih brigada i Artiljerijske baterije, Poljske bolnice, Štabnog voda, Voda za vezu i Pionirskog voda, i Muzike, 27 glazbara divizije, koja će krajem rata imati čak 10000 boraca, komandant i komesar Treće udarne divizije, narodni heroj Pero Četković i Radomir Babić, znali su da pred sobom imaju prekaljene jedinice i moralno postojane borce, mahom komuniste i skojevce, jer i jedan i drugi bili su u tim brigadnim kolonama: i Pero, tridesetpetogodišnji kapetan I klase u bivšoj jugoslovenskoj vojsci koji se u aprilskom slomu sa svo-

jih pedeset vojnika probio od Sušaka do Crne Gore i koji je s dužnosti komandanta Lovenskog bataljona Prve proleterske brigade došao za prvog komandanta Prve dalmatinske, gdje je njegov otac Tomo, učesnik balkanskog i prvog svjetskog rata, bio najstariji borac u brigadi, i Radomir Babić, student i član KPJ od 1933, komandant odreda »Bijeli Pavle« i Zetskog odreda, koji je bio prvi politički komesar Pete crnogorske brigade.

Svaka brigada je tih dana imala, pored pušaka, po 33 automatska oružja i jedan ili dva bacača, a borci sa slabom odjećom i obućom »jedva zadovoljavaju u ishranu«.

Prvom dalmatinskom rukovodili su komandant Božo Bilić Marijan, španski borac i obuštarski radnik, ranije komandant Srednjedalmatinskog partizanskog odreda i zamjenik komandanta brigade, politički komesar Ante Kronjačević, šibenski radnik i partijski rukovodilac u štabu operativne zone, zamjenik komandanta Peko Bogdan, koji će kasnije biti jedan od rukovodilaca Dešete hercegovačke brigade, zamjenik komesara Vlado Šekić, student i član KPJ od 1937. godine, kao i drugi iz štabova i komandi četiri bataljona, u kojima je bilo oko 1200 boraca, među kojima 300 članova KPJ i kandidata u vrijeme ulaska u diviziju. Bili su to pomorci, seljaci, radnici, ribari, učaci, gotovo iz svih krajeva Dalmacije i svih profesija, ratnici kojima su prve borbe bile s ustaškim i italijanskim jedinicama oko Livna, Duvna i Sinja. Njihove bataljonske zastave bile su jedinstvene, onako kako su borci željeli i za što su se borili punim srcem, pa i mnogim svojim grobovima rasutim širom zemlje: na jednoj strani zastave imali su hrvatsku trobojnicu s petokrakom zvijezdom i naznakom bataljona, a na drugoj srpsku trobojnicu s petokrakom crvenom zvijezdom, s borbenim geslom »Smrt fašizmu - sloboda narodu!« Takva je bila i brigadna, najveća zastava.

Petu crnogorsku vodio je u bitke narodni heroj Sava Kovačević, komandant koji je već bio legenda narodnooslobodilačkog rata, junak što i klonule i malo-

dušne vodi na juriš i u borbe prsa u prsa, politički komesar i narodni heroj Dragiša Ivanović, njegov zamjenik narodni heroj Andrija Mugoša, građevinski radnik i politički robijaš prije rata, zamjenik komandanta Niko Jovičević, student i novinar u Beogradu i Sarajevu, borac srpski, dostojan da bude Savov prvi saradnik.

Među šest stotina boraca Pete crnogorske u vrijeme njenog ulaska u Treću diviziju stiglo je 450 Dalmatinaca i Bosanaca, nova mladost i nova snaga, da bi svi skupa, njih 1100, među kojima je bilo 600 članova KPJ i Skoja, krenuli u bitke širom zemlje, da bi na kraju svoju borbu maršrutu, poput boraca Prve dalmatinske i Desete hercegovačke, označili i Ordenom narodnog heroja, Ordenom narodnog oslobođenja i Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnom zvijezdom.

Bila je to brigada koja je sa izvora rijeke Vrbasa poslala pismo u Crnu Goru o tome da od njenog bata, i drugih brigada, »neprijatelju drh u zubi i hvata ga samrtna jeza«, da njima, borcima »bez spisateljskog dara« nije lako opisati njihov život, te da su »bataljoni i brigade mali univerziteti, gdje se dobija vojno-političko znanje, kulturna naobrazba, životno iskustvo iz raznovrsnog rada, što danas čini naše partizane malim učiteljima iz svih tih oblasti«, da je među njima »ostvareno ono iz narodne pjesme«: »A najljepše kod njih što je, kod njih nema riječi i moje nego samo naše, što se meni dopadaše«.

DVA NOVA BATALJONA

Upravo u to uzavriilo vrijeme na jugoslovenskom i savezničkim ratištima i Desete hercegovačke brigada je u svoj životopis ubilježila krupne promjene, vlastito borbeno izrastanje, nove podsticaje, jer baš od tog mjeseca, novembra 1942, brigada je nove borbe vodila, do proljeća 1943, sa pet bataljona, sa novom udarnom snagom: bataljoni rasformiranog Trećeg odreda četvrte operativne zone Hrvatske - dalmatinski »Josip Jurčević«, livanjski »Vojin Zirojevi« i manji dijelovi

duvanjskog »Mihovil Tomić« uključeni su u sastav Desete hercegovačke, to jest Dalmatinci su preuzeli zastavu dotadašnjeg četvrtog bataljona (Prozorskog, koji je rasformiran, a njegovi borci raspoređeni u Drugi i, djelimično, Prvi bataljon), a Livnjaci i Duvnjaci su obrazovali novi, Peti bataljon brigade.

Dolaskom Dalmatinaca u brigadnu kolonu, kojih je tokom borenja u Desetoj bilo više od četiri stotine, zatim novih borbenih kolektiva koji su ponikli u livanjskom i duvanjskom području moralne, političke i borbene osobenosti i mogu nosti Desete brigade su znatno obogaćene; svuda gdje su se zbratimljeni i naoružani Srbi, Muslimani i Hrvati oglasili, gdje su zanožili, vodili borbu, gdje se uo njihov borbeni pokli i na djelu odmjeravali njeni borci, narodnooslobodilački pokret dobivao je nove poklonike i nove borce.

Mladost Biokova, koja je ime poginulog sekretara Okružnog komiteta KPJ za biokovsko-neretvansko područje je Josipa Jurčevića istakla na zastavu svoga bataljona, (kao i borci koji su tako i uzeli to ime za Treći i bataljon Prve dalmatinske brigade koji je kasnije, igrom slučaja, tako i u sastav Desete hercegovačke brigade), nastavila je zajedničku borbu s Hercegovcima prepuna optimizma i odlučnosti, okupljena u jedinici koja se prozvala i kao »Garin bataljon«, kojim je rukovodio Ivan Garić, njegov zamjenik Petar Jelavić, politički komesar Ratomir Kokić i njegov zamjenik Radovan Papić.

Kad je štab četvrtne operativne zone Hrvatske 4. septembra 1942. formirao Treći i narodnooslobodilački partizanski odred, uz stare borce i novi dobrovoljci su stekli dragocjena iskustva iz borbi koje su s drugim bataljonima Trećeg odreda vodili između mora, Neretve i Omiša do Duvna, Livna i rijeke Cetine, kako i se kroz danonoćna krstarenja i u zasjedama, da bi u petodnevnoj žestokoj borbi za Aržano, sprečavaju i prodor neprijateljskih snaga ka oslobođenom Livnu, komandant Ivan Garić i njegovi borci na tim položajima, pored 45 zarobljenih, ubili i 90 neprijateljskih vojnika.

Tre i (Mostarski) bataljon na maršu prema Kupresu (na elu kolone politički komesar bataljona Enver mehalović) avgusta 1942.

četvrti (Prozorski) bataljon na pruži Gornji Vakuf - Sebeš oktobra 1942. U novembru je bataljon rasformiran i njegovi borci su popunili Prvi i Drugi bataljon, dok je dalmatinski bataljon »Josip Jurjević« postao četvrti bataljon Desete brigade.

Članovi štaba Desete hercegovačke i Pete crnogorske brigade u vrijeme zajedničke borbe sa grupom kurira kod Prozora septembra 1942. stoje zdesna ulijevo - Vlado Šegrt, komandant Desete brigade, Radimir Babić, politički komesar Pete brigade, Vojin Popović, rukovodilac politodjela Desete, Sava Kovačević, komandant Pete brigade, Vlado Kapor, politički komesar Desete, Milinko Durović; u sredini kleče - načelnik štaba Desete (bez kape) Rade Hanović i zamjenik komandanta Desete brigade Vlado Tomanić (s puškom u lijevoj ruci)

Na planini Zec oktobra 1942: s lijeva nadesno - zamjenik komandanta brigade Vlado Tomanović i članovi politodjela Desete brigade književnik Jovan Popović i Dušan Šimić

Kad su stigli u Desetu, po godinama znatno mlađi od boraca drugih hercegovačkih bataljona, nije bilo teško pretpostaviti da je ta mladost s iskustvom drugih, od kojih su mnogi bili prekaljeni ratnici (uz to bivši komandanti, komesari, odbornici i partijski rukovodioci koji su napustili svoj zavaj i pošli u zapadnu Bosnu, kao što su i Dalmatinci zakorašli na bosansku i druge strane), biti udarna pesnica kojoj je se teško moći i neprijatelj suprotstaviti.

Biće to u stvari vojska koja je svojim silovitim nalletima na ustaške, njemačke, italijanske i etničke jedinice na kamenjaru Makljena i Komara, u dolini rijeke Bosne, Lašve i Neretve, posebno na Prozoru, Rami i Konjicu, po bespućima Prenja i istočne Hercegovine, na Sutjesci, isklesati spomenik hrabrih, a iznad svega jedinstvenu povelju bratstva i jedinstva.

Tako se i u kazivanjima komandira čete Josipa Žužula kao da ponovo svrstava četa poginulih bojovnika, bombaša i puškomitraljezaca, onih koji se nisu plašili bajoneta i borbe prsa u prsa: Ante Matković i Ivan Karin, Ante Kujundžić, Ivan Krstić Bak i Ivan Piplica I e, Milan Bilić i Mijo Bilopavlović, Jakov Mirković i Ante Miočić iz Livna, Petar i Milan Jurčević, Zvone i Ljubo Lončar, Ljubo Čikeš i Ljubo Mijak, drugarice Neda Jurčević, Ivka Vukojević, Dragica Raos... Bak, I e, Neda i Ivka, borci rođeni na dalmatinskom kamenjaru, poginuli na hercegovačkom kamenjaru i na drugim jugoslovenskim ratištima!

Peti bataljon brigade! U njemu je bilo dvije stotine odlučnih i plemenitih boraca iz livanjskog, duvanjskog i drugih krajeva, obrazujuć i tako bataljon boraca iz svih nacionalnih i socijalnih sredina, jedinstvenih u zajednici koj borbi protiv okupatora i njihovih saradnika.

Bio je to bataljon čije je maršrute i bombaške vrtloge škrto pratiti od Cincar-planine i italijanskog uporišta Mejtaša u Prozoru, gdje na bodljikavoj žici ostade uvenim bombaš Nikola Pažin, od podviga komesara Jova Bodiroke na Lipniku u okršaju s etnicima aprila 1943. do sudara na razmeđi Sutjeske, u kanjonu

Komarnice, na mratinjskom Javorku i Krvavom brdu na Magli u, na Obiju, gdje je sa svojim komandantom i komesarom brigade nakon vrtoglavog marša opkolio i dotukao etnički štab za istočnu Bosnu i Hercegovinu, da bi koji mjesec kasnije i sam bio opkoljen i grdno pokošen upravo od hercegovačkih etnika u selu Dolima, gdje je ostavio život i novi komandant bataljona narodni heroj Ante Kelava Zoro.

To je bataljonska kolona koja je u svakoj svojoj desetini imala bar jednu drugaricu, kao što su bile Mira Ljuboje, Safeta i Razija efendić iz Livna, što poginule i o kojima, o njima i drugima, Ibro Lalifić zna i to da su seoske muslimanske porodice ispod Vlašić-planine, koje su sumnjale u to da među partizanima ima i Muslimanki, podudarale (itala im iz Kurana, »i to sa dobrim naglaskom arapskog jezika«), sve, opet, da bi ih otrgle iz opšte u malosti i političke neupućenosti. Ta kolona ratnika krčila je puteve prema istoku i prema zapadu, sjeveru i jugu, ostavljaju i na mnogim mjestima i u kanjonima svoje istaknute borce - Vinka, Novaka i Boška Bilića iz Trogira, Danicu, Strahinju i Jova Pažina iz sela Zasitnje, Jusufa Borčića iz Glamoča i Mirka Buluta iz Prebilovaca, narodne heroje Maksima Kujundžića iz Čelebića i Antu Šarića i Španca iz Zabrišća, Miša Popovića iz Sarajeva i Bora Balaća iz Mostara, dvojicu Mulića, Piriju, Vidovića, Kreza i druge iz Livna, kako ih veoma u svojim kazivanjima doživljava njihov komandant, narodni heroj Danilo Komnenović.

Bataljon »Vojin Zirojević«! Peti bataljon. Koliko je to bila moralno-politički vrsta jedinica, na kakvim izvorštima je podignut i njegovan, odakle je krenuo, svjedoči i intenzivni dojam koji je o njemu stekao Vlada Zečević, član Vrhovnog štaba i vjerski referent, kad je ljeta četrdeset druge susreo borce tog bataljona, partizane iz Livna i njihove bliže okoline, o čemu je obavijestio i druga Tita. Javljaju i mu radosnu vijest da su proletere »bratski dočekali« i da je u selu u kojem je zanočio »narod srpski sa oko petnaest domova muslimana i svi su partizani i imaju svoj odred koji se zove 'Vojin Zirojević'«!..., pop Zečević je dalje napisao:

»Selo je veliko, ali je od Italijana i ustaša popaljeno, tako da je od 360 kuća ostalo oko 20-30 kuća. Narod veći pravi nove kuće. Ja imam mnogo posla i to mi povećava radost, ima u da krstim preko stotinu dece, a neke i da venam, a ako ostanem ovde do nedelje, služi u i službu. Utisci su jaki: otišao sam sa Vlatkom do crkve i starci nam prilaze, rukuju se i plaču od radosti, bili su izgubili nadu da će ikad više videti sveštenika i da će se u njihovoj crkvi služiti služba. Dece je tako povećavata, a mladih ljudi retko, mnoge su ustaše pobili, a ostali su u partizanima...«

U tako vrstoj moralnoj sredini je ponikao Peti bataljon Desete, »ciganski« u oćima šovinista, koji se zaćeo 14. oktobra 1941. na sastanku komunista u kući i Jovanke Pažin u selu Zastinju iznad Livna, kao Livanjski partizanski odred, ćiji je komandir bio Vojin Zirojević, koji je nakon borbi s Italijanima u Priluci i drugih borbi u prvoj ustani koj ćizimi ubijen od ćetnika aprila 1942. S njegovim imenom na bataljonskoj zastavi borćci su se, zajedno s dijelovima Duvanjskog bataljona, okupili u Petom bataljonu, kojim je komandovao Ratko Stanić, ćjunak koji je ispalio metak sebi u glavu da ne bi kao ranjenik pao u ruke njemaćkih vojnika.

Njegovom Prvom ćetom su rukovodili Šime Morović i Pero Vujić, koji kao komesar poginu u istoćnoj Bosni, Drugom Luka Džalto, što danas slijep živi u Livnu, i komesar Ante Krezo, koji je s 65 svojih boraca prošao petu ofanzivu i poslije iz Petog prešao u Treći bataljon Desete kao pomoćnik komesara, a to bi, opet, bataljon Dalmatinaca koji se tog ljeta zatekoše u Hercegovini. Trećom ćetom je komandovao Marijan Krišto, koji pogibe na Sutjesci.

Tako, eto, Deseta brigada postade i hercegovaćka, i dalmatinska, i bosanska i srpska, i hrvatska i muslimanska, postade brigada bratstva i jedinstva, patriotska i revolucionarana vojska naroda i narodnosti naše zemlje, kolona revolucionara, jedna od tri brigade Treće udarne divizije, koja je nakon formiranja upala, a i sama ih je stvarala, u borbene krugove u srednjoj, centralnoj Bosni.

I bi tako kako je uo. Hodžica je »u slast« pojeo dobar komad pršuta i pola golemog hljeba.

Nije više bilo neobično ni to kad bi i vjerski referent brigade pop Vidak Draki, koji danas živi u Beogradu, a u ratu je najčešće navrao u Prvi bataljon, njegovom komandantu Dušanu Grku, narodnom heroju koji dane provodi u Mostaru, i drugima donio komad slanine, sira i drugog mrša iz seoskih porodica u kojima bi krštavao djecu ili držao opelo, a bivalo je da je ponekad svrao samo na »ašicu razgovora«, što borcima i nije bila osobita neobičnost, već osobenost borenja na širokom frontu patriotskog i revolucionarnog okupljanja svih onih koji su uzeli ili bi trebalo da uzmu puške u ruke.

To da su u brigadnim kolonama bili i popovi i hodže koji su shvatili svoje vrijeme podstakla je i omogućila naredba, široka i dalekovidna, vrhovnog komandanta NOP i DVJ Jugoslavije druga Tita od 23. juna 1942. godine štabovima proleterskih i udarnih brigada o ustanovljenju zvanja vjerskih referenata u jedinicama i o njihovim dužnostima, naime, da »ako u brigadi ima više sveštenika, jedan je brigadni, a ostali bataljonski«, da su »njihovi znaci raspoznavanja: za brigadne - na lijevoj ruci krst (za hrišćane), a muslimane polumjesec itd., sa dva širita ispod znaka, a za bataljonske sa jednim širitom; na Kapi - petokraka zvijezda« (ta posljednja referenca je dopisana mastilom). Jedna od dužnosti vjerskih referenata je bila i vođenje knjiga poginulih i umrlih drugova i drugarica. Za to je izraeno i uputstvo, a njegova 10. tačka glasi: »Kad je i ko izvršio opelo.«

Da su vjerski referenti, popovi i hodže u partizanskoj koloni toliko koliko ih je bilo, po svom ljudskom djelu bili ravnopravni borci i da njihovo obavljanje vjerskih obaveza nikome nije zasmatalo, naprotiv, da je i to doprinosilo borbi koja se vodila, potvrđuju mnoge upećive pojedinosti. Tako i na kraju izvještaja Desete hercegovačke proleterske brigade štabu Treće udarne divizije od 16. decembra 1942. koji govori o borbama oko Travnika, sem ostalog, piše: »Prilažemo

jedan krst, koji molimo da se uru i vjerskom referentu naše brigade kao poklon od naše brigade. Napominjemo da crkvu (u Gujoj Gori, prim. M.Š.) nije niko dirao niti u nju ulazio.« Dva dana kasnije, 18. decembra, štab brigade ponovo piše štabu divizije o prilikama na sektoru Travnik i Zenice, a zatim: »Danas - na bajram - dajemo više priredbi, podijelili smo siromašnim muslimanima više brava da kolju za kurban, kao i pet-šest kilograma sitnog metalnog novca.«

Ali da se vratimo Hodžici. Kad se brigada spustila ka Neretvi, Muhamedu Beganovi u Hodžici je kao kuriru Prvog bataljona »nareno« da u selu Lizoperci, nedaleko od Rame, otklanja dženazu poginulom borcu amilu Paši u iz sela Mulja pored Avtovca, lanu Komunisti ke partije Jugoslavije, politi kom delegatu voda u Prvoj eti Prvog bataljona.

»Gledam u komesara ete Radovana Stija i a i Milenka Okiljevi a, tad ve komandanta, Prvog bataljona, i kažem im lijepo da kao partizan ne želim da budem hodža, mada znam da i to ide jedno s drugim, ali oni ne poslušaju. 'Znaš li ti da sam ja bogoslov', kaže mi komesar, pa naniza mnogo šta što mora, a ne voli da radi i slomi me. Okupiše se ljudi u seoskoj džamiji i ja otklanjah. Kad krenusmo iz sela, ostaviše ku e i sedmorica naprednih mladi a od kojih dvojica, Smajil i Huso uk, poginuše koji dan kasnije u borbama oko Konjica«, pri a mi Hodžica, koji je kasnije, kao lan KPJ i intendant, dobio i partijsku kaznu zbog toga što je prekinuo svoju molitvu Bogu u džamiji pred o ima stotinu i više seljaka vjernika.

»Tako se zalomi: u selu Š ipama kod Prozora obavljam svoj partijski zadatak baš usred seoske džamije - klanjam, kao hodža, teraviju, bi to uo i ramazana, u im duge i kratke sure, molim se Alahu, klanjam u potpunoj tišini, kad u džamiju grunu komandir voda pri našoj intendanturi, stade nasred džamije i ilima i glasno povika: 'Intendante, izgubismo dvanaest konja!'. Sinu mi kroz glavu: kako e se vojska pokrenuti bez konja i kazana, municije! Konje smo uvali kao svoje glave, to sam svakog dana govorio i vodniku, pa

šta sad da se radi usred džamije i usred molitve. Smra-
i mi se pred o ima, gr me neki zahvati, ostadoh ot-
vorenih usta, gledam ispod oka unaokolo - seljaci po-
legli po ilimu, kao i ja, ute i slušaju, ne dižu glave,
o ekuju šta e dalje da bude, ili se možda mole, pretva-
raju se da se mole, a meni, to ve rekoh, kao da mi se
pamet pomra i. Prekinuo sam molitvu tu gdje sam
prekinuo kad sam uo vodnika, pa kao oparen vrelom
vodom sko im i jurnem s vodnikom iz džamije. Kakva
teravija i partijski zadatak! Konji su u pitanju, itava
odredska motorizacija. I duša nam na nos ispade dok
konje ne pohvatasm.

Ali, belaj tek nastade. Sekretar partijske organiza-
cije, drug Perviz, okupi komuniste i zabrza: teža greška
teško da se može zamisliti - napustiti molitvu Alahu
pred vjernicima zbog razbježalih konja, šta ima gore
od toga, jer baš to, to moje okretanje konjima a ne Ala-
hu, u trenucima najsvetijim za vjernika, neprijatelji
naše borbe koristi e mjesecima, govori e: komunisti
su se, napokon, s božijom pomo i, razotkrili. Blefiraju
seljake sa svim što rade, ni molitva drugih nije im sve-
tinja, pa ti sad vidi kako da mobilišemo nove borce iz
tih i drugih sela unaokolo. U jednu rije : kad sam se
ve bio prihvatio partijskog zadatka, trebalo je onda i
da ga pošteno izvršim. I svi jednoglasno prelomiše:
kazniše me partijskom opomenom, s kojom sam se
petljao dugo godina.«

Takav je bio jedan od boraca Tre e ete Prvog ba-
taljona Desete hercegova ke brigade, koja je te druge
ustani ke zime ratovala u centralnoj Bosni.

VIJESTI IZ ZAVI AJA

Tih dana je u brigadu stigla vijest da su se ilegalci
i simpatizeri narodnooslobodila kog pokreta u tre-
binjskom kraju, njih trideset i nekoliko, avgusta et-
deset druge okupili i formirali bataljon »Sloboda« i da
- iako stalno na nišanu etni kih jedinica- odolijevaju
mnogim iskušenjima i izvode smeke diverzije, što je i

podstaklo Vasa Miškina Crnog, pomoćnik komesara Desete hercegovačke brigade, da 5. novembra 1942. obavijesti Kotarski komitet KP Hrvatske za Metkovićima novom bataljonom i ukaže na potrebu da se njihov Metkovački NOP odred, koji je do povlačenja hercegovačkih jedinica bio pod Komandom sektora Trebinje - Dubrovnik, »radi uspješnijeg izvođenja partizanskih akcija«, poveže sa hercegovačkim partizanima, pa i sa »odgovornim drugovima«, »eticima« u selu Sedlarima u Popovom polju, Milanom Pedalom, zamjenikom komandanta etničkog bataljona, Savom Obradovićem, komandir etničke čete, i Dušanom Vukojevićem, kako bi se, ne čekajući i ponovni dolazak Desete brigade u svoj zavaj, razvile partizanske borbe. Upućivanje na saradnju s »eticima«, u stvari na saradnike ilegalnog pokreta koji su se po zadatku Partije ubacili u etničke redove i na svoj način doprinosili organizovanom otporu okupatora i njegovih saradnika, samo je jedan od više oblika i sadržaja oružane borbe i otpora u hercegovačkim krajevima, o čemu je u svom pismu od 20. septembra 1942. govorio i dotadašnji sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu Muhamed Grebo Snaga, obavještavajući (u tri tačke, od dvadeset koliko ih ima u tom pismu) ko su sve ilegalni saradnici u etničkim i drugim kvasilinškim redovima u sjevernoj i južnoj Hercegovini, pa i u selima u širem području Dalmacije i Metkovića. Tako je zabilježio daje »okupator po sebi da naoružava Muslimane i jasno je da će to oružanje biti i brže ukoliko se okupator bude manje oslanjao na etnike«, da »u Stocu postoji bataljon od 600 naoružanih ljudi«, daje komandant upućujući i da je kandidat Partije, zatim da su »u selu Borcima svi seljaci dobro i prijateljski raspoloženi prema našoj borbi«, da u etničkoj četi, koja je smještena u Prebilovcima i Tasovici ima u dalmatinskom srezu, ima sedam partijaca, a da je njen komandir komunistički.

Tako su se na svoj način borbi svoje brigade u Bosni pridružile i druge patriotske snage Hercegovine i u uslovima strahovitog etničkog, ustaškog i okupatorovog terora.

GRAD NA SEDRENIM GREDAMA

Dok su Prvi bataljon Desete i Prvi bataljon Pete brigade ostali u Glamo u obrazuju i posebnu grupu za dejstva prema Livnu i Kupresu, sve druge jedinice Treće udarne divizije su 14. novembra dobile zadatak od Vrhovnog komandanta da krenu preko rijeke Vrbasa u srednju (centralnu) Bosnu prema Travniku, Busova i i Zenici i da s Prvom proleterskom divizijom zauzmu grad Jajce, a zatim da nastave dejstva dolinom Vrbasa i Ugra i u području Vlačić -planine, dakle da u gradovima i drugim utvrđenim postajama uništavaju protivnikove snage, da u selima tog prostranog područja rastjeraju četnike i ustašku miliciju i narodu omoguće da se na djelu uvjere ko su narodni borci, kakve mu poruke donose.

Nakon što je napisao naredbu drug Tito je dopisao: »Može se dogoditi da neprijatelj u Jajcu bude jak. U tom slučaju ne smoga napadati... Jednom riječi, zahtijeva se vaša aktivnost na tom sektoru, kako biste tu privezali i ugrozili neprijatelja... Najzad, u duhu ove direktive ostavlja vam se puna inicijativa u radu...«

Na oko devet stotina ustaša, domobrana, njemačkih vojnika i oružnika, koji su imali bateriju topova i pet tenkova, 24. novembra navečer su se jedinice Prve proleterske, Treće krajiške i Prve dalmatinske, dok su druge jedinice aktivnim dejstvima obezbjeđivale napad.

Oko zamandaljenih kula i magaza, razlomljenih kamenih bedema s ožiljcima bunara i bitaka, oko orlovske gnijezda pod drevnom Tabijom (tvrđava) u gradu na bistrim rijekama Plivi i Vrbasu, pokraj vodopada gdje je, uz pompu svih bosanskih velmoža, krunisan, pod pokroviteljstvom Pijaa II, i posljednji bosanski kralj, kojem otad Jajce postade »stari grad kraljevstva mi«, tu oko ove varoši na sedrenim gredama izdijeljeni su se bedemi, pred osmanlijskom bujicom i jurišima askera Husrefbega, toliko puta morali podvostružavati, gdje su vijekovima kasnije, kad zlo ponovo ovlada zemljom, ustaše partizanskom borcu i komunistu Milanu

Ili u uzalud ložili vatru na grudima traže i da izda svoje drugove, gdje su lijepljeni iznimni proglasi da »Srbi smiju zalaziti samo u gostionicu Živka Matekala na Trgu kralja Tomislava, a Židovi - nigdje«, gdje je 19. septembra 1941. na pazaru dijeljeno etrdesetoro djece koje je okupator, kao u robovsko doba, pohvatao u ofanzivi oko Janja i Šipova u nemo i da uništi odrede Danka Mitrova i Sime Šolaje, tu oko kamenih blokova koji spoznaše mnoge gospodare, oko tog stalnog grotla krvi i o aja ove novembarske no i etrdeset druge zalegoše i jurnuše na bunkere grada, podignutog na sedrenim gredama, borci triju brigada, bez želje da se odstupi.

I dok je Prva dalmatinska kr ila sebi put u srce grada, a dva bataljona Desete i bataljon Pete brigade zatvarali neposredne izlaze iz Jajca, dok su proleter i iz Srbije i Krajišnici bombama otvarali svoje puteve, ostale jedinice Desete brigade, njena dva bataljona, razoružavale su neprijateljska uporišta duž drumu Turbe - Jajce, kao i Peta duž puta Donji Vakuf - Jajce.

A dan uo i napada, 23. novembra nave e, Drugi i Peti bataljon Desete su forsirali rijeku Vrbas i sutradan razrušili komunikaciju koja je vodila ka Jajcu.

Pred Prvom dalmatinskom je u no i napada 24. novembra stajalo najve e gradsko utvr enje usine, klju odbrane garnizona, takti ki i fortifikacijski dominantni položaj, splet od etrdeset bunkera, koji je u zoru novog dana ipak pao i brigada se spustila u dio grada na desnoj obali Plive. I dok su štabovi Tre e i Prve divizije, ije su jedinice napadale sa sjeverozapada, uskla ivali dejstva svojih brigada u lomljenju neprijateljevih otpornih ta aka, iji je otpor ugašen 26. novembra u dva asa i grad napokon oslobo en (neprijatelj je imao 93 mrtava i 103 zarobljena, a jedinice Tre e divizije 18 poginulih i 36 ranjenih, uglavnom iz Prve dalmatinske, koja je za uspješne borbe za oslobo enje grada dobila pohvalu Vrhovnog štaba), dok su neki neprijateljski dijelovi ipak uspjeli da se probiju prema Banjaluci i Travniku, mada uz znatne gubitke, dok se na samom rubu tek oslobo enog rada vodila neravna

borba Prvog bataljona Prve dalmatinske s njema kom kolonom koja se probila iz Donjeg Vakufa, dok su dva bataljona Desete s bataljonom Crnogoraca u estvovala u lomljenju otpora na Vijencu i Bravnici, bataljona Desete brigade koji nisu neposredno u estvovali u napadu na Jajce u me uvremenu su na željezni koj stanici Babino selo, zatvaraju i pravac od Turbeta, naišli na veliki neprijatelj ev bunker, ija posada nije lako odlagala oružje. Pojedini borci Drugog bataljona su u tim prilikama ispoljili »prava u da od prisebnosti i junaštva, spuštaju i se u snijegu i brisanom prostoru ka bunkerima više od 50 metara, prilaze i bunkerima na samo nekoliko metara, bacaju i bombe na njih, koje im ništa nijesu mogle uiniti, niti se unutra ubaciti«, javljao je 24. novembra Vlado Šegrt štabu Tre e divizije, objasnivši da se kolona ipak probila preko mosta i »preturila« na drugu stranu rijeke Vrbasa, prije svega zahvaljuju i žestokoj mitraljeskoj vatri kojom su branioce prikovali iza bunkerskih otvora.

Javlaju i idu ih dana daje »ishrana brigade trpejljiva« i da hljeba ne mogu »nigdje dobiti«, da stalno izvi aju i imaju este arke s etnicima i ustaškom milicijom, da istrajno ruše puteve, ali daje »uslijed velike zamrzno e teško a rušiti put«, da u tom kraju » etnici u potpunosti sara uju sa ustašama i Nijemcima« i da zbog toga neprijatelju nije lako dosko iti, to jest »uvijek se desi to da nam umaknu bar nekoliko sati ranije«, štab brigade nije mogao pretpostaviti da e upravo to takti ko nadmudrivanje i usitnjene akcije protiv neprijatelja svih zastava oko Travnika, Turbeta i u širem podru ju Vlaši a razvu i snage brigade, da je gotovo nemogu no dobiti odlu nu bitku.

Tako se i u dva izvještaja štaba brigade od 2. decembra 1942. (Druge brigade, kako se Deseta zvala u sastavu Tre e divizije, Peta crnogorska - Prva, a Prva dalmatinska - Tre a; me utim, ove jedinice emo u integralnom tekstu ozna avati njihovim »matinim brojem«) može osjetiti to, reklo bi se, »rasuto« gonjenje protivnika, njegovo »dotucanje«, u manjim objektima i seoskim postajama, ali i žilavost snaga koje tako-

e brigadu nisu ostavljale na miru. »U Kr evini je ju e bio zaista napadnut naš Peti bataljon, a kolona Nijemaca i ustaša je zano ila u selu Plana«, javljao je štab brigade, predlažu i da se gonjenje neprijatelja produži do pred samu prugu, mada je »ljudstvo zbilja strašno umorno i od ju e u podne ve ništa ne jede te ako bi se no as vršila akcija, bataljoni bi bili sjutra skoro nesposobni za ma kakve akcije«. Istoga dana se štab ponovo javio i saopštio da je u borbama na Komaru »neprijatelj imao velike gubitke (bar40-50)«, ali daje i brigada imala 8 ranjenih i 6 mrtvih, me u kojima komandiri eta Ivaniševi i Blagoje Vu urevi (ubrzo podlegao poslije teškog ranjavanja) i komesar ete Asim Zup evi narodni heroj, s kojim je komandant brigade Vlado Šegrt bio u partijskom komitetu za srez trebinjski.

Bilo je to vrijeme kad je štab Tre e divizije (5. decembra 1942) pisao Vrhovnom štabu: «... Naše jedinice sasvim su umorne, neispavane, promrzle, nenahranjene i ne iste, pa ih moramo na navedenoj prostoriji (u selima na lijevoj obali rijeke Ugar) odmoriti i urediti i u tom cilju zadržati sigurno duže vrijeme...»

Odlu nim napadima jedinica 718. njema ke divizije, koje su se probijale ka Donjem Vakufu i Jajcu, teško se moglo oduprijeti bez velikih žrtava, i brigada je odstupila sa svojih položaja. Kad je sutradan sa komandantom divizije u nekom selu osmatrao kako njema ke granate zasipaju unaokolo i iznad njih, Šegrt je u jednom trenutku osjetio da ga je nešto zasulo po o ima, da ga je naglo zaboljelo oko, da je »nešto sitno u njemu, pa suzi i boli«.

Zima se sve teže podnosila, a traganje po snijegu za etnicima i ustašama uzduž rijeke Ugra i oko Koriana nije donosilo osobit rezultat i bogatiji plijen, išlo se naj eš e gladno i slabo obuveno, a i tifus je ve oborio nekoliko boraca, pa i komandanta Šegrt.

»U svim ovim selima rijetkost je na i muškarca, pa postoji mogu nost da su odbjegli od ku a i da stoje u vezi s neprijateljem«, pisao je 5. decembra štab brigade, napominju i da im se »prirodna kliješta« koja se

nalaze iza njihovih leđa - neprohodna dolina rijeke Ugar i negazni Vrbas - »mnogo ne sviđaju«, da dugo zadržavanje na tom terenu nije osobito cjelishodno, a i žrtve nisu bile male. Tako je za nekoliko decembar-
skih dana Deseta brigada, za koju je štab divizije tih dana napisao da »ima najja u udarnu snagu« i da »mora energično potpomoći« Prvu dalmatinsku, pored već pomenutih žrtava, imala nove gubitke, posebno u Petom bataljonu, kad su poginuli komandir Prve čete Mate Vukmir i Dominiko Turi iz okoline Vrgorca, Jerko Gospodneti sa Bračom, Miloš Šumi iz Podgore, Hamid Žumi iz Livna... U to vrijeme su »u nekim bataljonima bile i čitave desetine bose i takve se kretale po snijegu, a za desetak dana iz brigade su upućena u Centralnu bolnicu 53 promrzla, ranjena i bolesna borca«.

»CRKVU NIJE NITKO DIRAO...«

Načelnim napadom Desete brigade, bilo je to 15. decembra, na neprijateljeve posade u utvrđenoj školi u selu Mehuri ima u dolini rijeke Bile i na Guču Goru pošlo je ušerenje šireg seoskog područja izmeću Travnika i Zenice od ustaških, žandarmerijskih i domobranskih gusto raspoređenih postaja.

Dok su borci Drugog i četvrtog bataljona pod zaštitom mitraljeske vatre razmještali oko zidova škole drva i slamu da bi vatrom istjerali žilavog protivnika iz utvrđenja, odbijaju i u dva navrata ustaše koji su iz susjednog uporišta pohitali u pomoć svojoj sabraći, dok je takoplamenobavijaokrov škole, iz koje su najzad iskočili ili njeni branioci i podigli ruke, dok su zatim ta dva bataljona produžila ka selu Brajkovi ima, gdje se zametnuta žestoka noćna borba oko kuće seoskog brata, i koja je takođe zapaljena, a nekoliko ustaša ubijeno i nekoliko zarobljeno, dva bataljona desne brigadne kolone su u međuvremenu iz sela Bikoša protjerali njegove »zaštitnike« i produžili ka selu Maline, odakle se poslije borbe ustaška milicija povukla ka

Gu joj Gori, ali ni tu, iako oja ana sa pedesetak žandarma i ustaša, nije mogla pružiti odlučnu odbranu - pobjegli su svi u travnički garnizon. Žandarmerijska stanica i škola u Gujoj Gori su zapaljene, »crkvu nije nitko dirao niti u nju ulazio«, a iz samostana je narodu podijeljeno »oko 12 metara pšenice, nešto pasulja i drugih stvari, a ovlastili smo narod da može uzimati i još više od žita koga je dosta ostalo u magacinu«, kako je obavješten štab divizije o rezultatima akcije u toj decembarskoj noći. Štab brigade nije propustio da zapiše i to da je uz krst, koji su poslali vjerksom referentu brigade, otpremio i jedan balon rakije, šešera i 34 kilograma pasulja, da bi na kraju saopštio i to daje neprijatelj uznemiren i u Travniku, jer dok je prethodno i iz grada ga o položaje brigade samo jedan brdski top, poslije pada Guje Gore poelaje da tu e baterija poljskih haubica.

U nekoliko decembarskih dana jedinice Trete divizije su, pored više desetina ubijenih neprijateljevih vojnika, zarobile 300 ustaša i ustaških milicionara, 100 domobrana i etnika, zaplijenili isto toliko pušaka, puškomitraljez, 200 pari cipela, rublja i odijela, većekoličine žita. »Naši gubici bili su 1 poginuo i 3 ranjena«, obavješten je i Vrhovni štab o napadima i o prilikama u selima iz kojih su potisnute neprijateljeve posade, odnosno da su »naše jedinice i naše dejstvo ostavili kod tamošnjeg stanovništva vrlo dobar utisak«, da su »Muslimani iz Željeznog Polja išli u Žepce da traže objašnjenje kako da se bore sa partizanima«, gdje su im »vjerovatno neki njihovi prijatelji odgovorili da smo mi uređena vojska koja nastupa kao 'država' i nećini nikome zulume, daje naša pobjeda i da ne daju nikakav otpor. Tako su i postupili«.

Tako je bilo sredinom decembra 1942. a u bojnom izvještaju divizije od 28. novembra do 11. decembra zabilježeno je daje samo u »petodnevnim borbama neprijatelj imao oko 350 mrtvih, mnogo više ranjenih«, a ukupni gubici »kod nas 28 poginulih, 51 ranjen, 2 nestala i većibroj promrzlih«. Ipak, i pored svesrdnog zalaganja rukovodilaca i boraca, nije se uspjelo s odbra-

nom Jajca, jer je, prema mišljenju štaba divizije, protivnik imao ogromnu nadmoćnost u snagama i u oružju, nametnuo je boj u susretu i frontalni način ratovanja, »borci su bili sasvim premoreni«, što je sve uslovalo da su neprijateljeve kolone ušle u Jajce 5. decembra 1942.

U međuvremenu, 11. decembra, drug Tito je štabu divizije uputio svoja kritička upozorenja, prije svega ukazujući na taktičke propuste u periodu neprijateljeve kontraofanzive i povlačenja divizije na desnu obalu Ugara. Jedinice divizije su bile razvučene na velikom prostoru s obje strane rijeke Vrbasa, »u kordonskom rasporedu, bez ikakve sile i udara, bez jasno izražene ideje manevra«, koja se, podsjećao je Tito, »ogleda u pravilnom grupisanju snaga«, a to znači da se nije znalo težište borbe, da se u okolnostima širokog rasporeda jedinica ni komandovanje ni održavanje veze nije moglo dobro organizovati, pa ni izvištanje ni obezbjeđenje.

Daje rukovođenje jedinicama bivalo sve složenije i da su se iz dana u dan sticala nova iskustva na svoj način potvrđujući i 68 priloga (direktive, zapovijesti, naređenja i izvještaji) koje je štab Treće divizije poslao Vrhovnom štabu uz svoj izvještaj od 11. decembra 1942. godine.

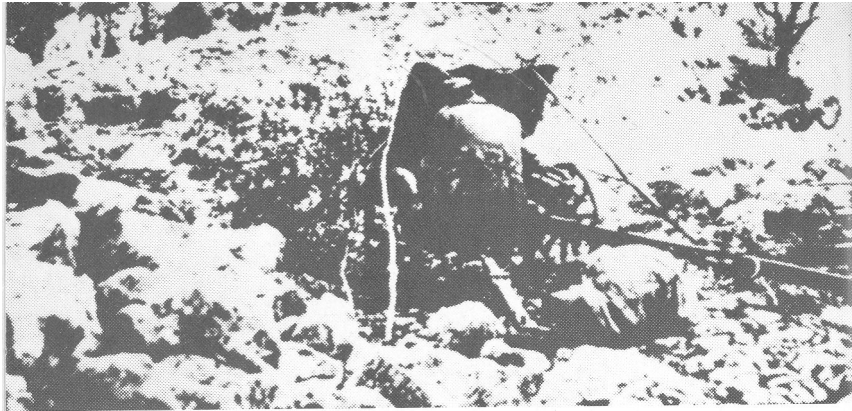
U tim borbenim vrtlozima i nevoljama dočekani su i posljednji dani trideset druge godine, pa i Nova godina, koja je proslavljena u selima podno Vlašića, odakle je komandant Šegrt, okružen mještanima kojima je podijeljeno nekoliko vagona kukuruza, pšenice soli i šećera, osmatrao prostranu dolinu, koja mu je poslije rata ostala duboko urezana u sjećanje: »Svitao je 1. januar nove trideset i treće godine. Bili smo visoko iznad Turbeta. Dolje je u dolini plamtjelo nekoliko ogromnih vatri. Partizani su zapalili veliku zgradu pilane preduzeća 'Ugar'. Pilana je do našeg dolaska proizvodila drvenu građu za ratne potrebe okupatora. U Turbetu nam se prikupilo nekoliko novih boraca. Jedan mladi, radnik, gleda pilanu kako gori. Ne žali je, ali mu je ipak teško.«

*U Glamo u prilikom proslave oktobarske revolucije 7. novembra 1942.
smotra Desete hercegova ke brigade*

Kolona Desete brigade na Vlaši u januara 1943.

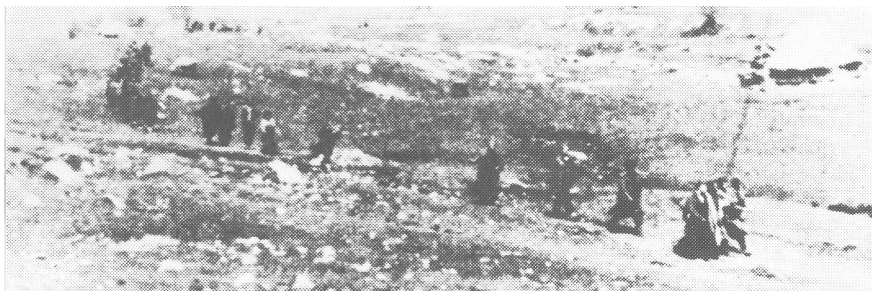

Na Bahtijevici marta 1943: gore - brigadni top, dolje - borci Petog (Livanjskog) bataljona Desete brigade.

Osamdeset i nekoliko Nevesinjaca na putu za Fazlagi a Kulu aprila 1943, gdje je izvršena reorganizacija etvrtog (Dalmatinskog) bataljona.

DVA PARTIJSKA PISMA I RIJE BRIGADE

lanovi politodjela brigade (Vojin Popovi , odnosno Petar Božovi , kako se potpisivao tokom rata, Spiro Srzenti i Borisa Kova evi narodni heroj, Duvnjak, član PK KPJ za BiH, poginuo juna 1943) obavijestili su 31. decembra 1942. Centralni komitet KPJ da u brigadi - bez Prvog bataljona (koji je s Prvim bataljonom Pete crnogorske od 17. novembra 1942, u okviru borbi za oslobo enje Jajca, osiguravao relaciju Jajce - Mrkonji -Grad) - ima 25 partijskih elija sa 213 lanova, pored njih 41 kandidat, daje me u njima 90 radnika, 71 seljak, 52 intelektualca i namještenika, a me u lanovima i kandidatima 10 žena, zatim 195 lanova Skoja analiziraju i pri tom idejno-politi ke i druge prilike u bataljonima.

I dok je za partijsku organizaciju Drugog bataljona re eno daje kaznila »isklju enjem desetara zato što nije izvršio nare enje politkoma ete da hitno izvu e ranjenog druga sa bojišta, a i ina e se pokazao kao aljkav i nemaran, na što mu je stalno ukazivano; jednu drugaricu strogim ukorom zato što je na svoju ruku izostala iz stroja; 5 drugova opomenom zato što nisu udovoljili na svom sektoru«, zatim da je u Tre em (Mostarskom) bataljonu izmijenjen cio štab bataljona i komandiri eta, odnosno daje kažnjeno isklju enjem iz Partije 7 lanova, ukorom dva i opomenom jedan, za borce etvrtog bataljona, koji je imao 32 lana KPJ, 14 kandidata i 40 skojevac, kazano je da su mahom mladi, fizi ki »dosta neotporni« i da »teško podnose ja u zimu«, da je partijska organizacija »utopljena u opštu masu partizana«, da »razlike izme u partijaca i partizana nije bilo« i daje »postojala samo odgovornost vojnika pred štabom«, ali, i pored svega, da su ovi mladi ljudi stekli »osnovnu vojnu sposobnost«.

Za etrdeset pet lanova Partije, deset kandidata i šezdeset skojevaca Petog bataljona moglo se re i samo toliko da su, kao i ve ina ostalih boraca, i ranije u estvovali u borbama i da su se potvrdili »kao kompaktna borbena jedinica«, ali da i u njemu, kao i Tre-

em bataljonu, među članovima Partije nema nijedne žene.

Bilo je to vrijeme i intenzivne političke i propagandne djelatnosti, jer i borci koji nisu bili u Partiji i Skoju »obuhvaćeni su radom u etničkim aktivima, odnosno u omladinskim prosvjetnim grupama«.

Agitprop brigade, koji je uz izvještaj poslao i dvobroj brigadnog lista »Hercegovački borac«, svakog dana je izdavao »Radio-vijesti«, zatim »Nedjeljne novine«, koje su imale informativno-poučni karakter, a umnožio je i deset glava Istorije SKP (b) i iz »Borbe« preštampano i izdao pod naslovom »Za boljševizaciju Partije u našoj brigadi« - članke: U ime na lenjinskom stilu u radu, Za bolji agitaciono-propagandistički rad, O stvaranju novih kadrova. Iz »Borbe« su preštampana i dva govora druga Tita, te članci: Izbjeglička vlada tone u sve dublju izdaju i Rije i značajna djela - pod opštim naslovom Narodnooslobodilačka vojska i narodi Jugoslavije u borbi za slobodu. Objavljeni su i manji radovi Dimitrova i Lenjina, pored izlaženja bataljonskih i etničkih novina.

Saopštavaju i opštu ocjenu brigade (nije brojno stanje se smanjilo uslijed bolesti, ranjenih i izginulih, slanjem na razne dužnosti u diviziji, tako da su bataljoni prosječno imali po 160 boraca), prije svega, da se mada »još nije isprobana u napadu na gradove« - u posljednjim borbama u sastavu divizije pokazala sposobnom za izvršavanje vojnih zadataka, zatim da je u krajevima u kojima brigada izvodi akcije (travnički srez, sjeverno od pruge Lašva-Donji Vakuf i dijelovi kotorvaroškog sreza) raspoloženje »stanovništva dobro«, da su, Muslimanima mještanima »uputili jedan proglas potpisan od nekolicine Muslimana naše brigade«, kao i to daje puštanje zarobljenih milicionara na slobodu, kao i trojice zarobljenih fratara, pa i vraćanje stoke koju su etnici bili opljačkali vrlo povoljno uticalo na narod, politodjel je na kraju zapisao: »Postoji opšte nezadovoljstvo opljačkano, prevarenog, gladnog naroda protiv okupatora i današnjeg stanja, što se

izražava opštom narodnom izrekom: 'Da se hoće privrnuti - pa šta došlo da došlo!'...«

lanovi agitpropa brigade, književnik Jovan Popović, akademski slikar Ismet Mujezinović i Dušan Simić razvili su u našoj brigadi veoma sadržajnu kulturnu i stvaralačku djelatnost, svoju riječ i umjetničke radove približili su etnoj koloni, živjeli s njom«, prisjećao se svojih saboraca komesar brigade, koji je svojim fotografskim aparatom »uhvatio« Vlada Tomanović, Dušana Simića i Jovana Popovića na vrhu Vranice gdje je Jovan završio svoju zbirku pjesama »Lasta u mitraljeskom gnijezdu« i prve primjerke izvukao na ciklostilu a u likovnoj opremi Mujezinovića. Njeni prvi itaoci, kao i dijelova Jovanove knjige »Istinite legende« i političke brošure »Dvadeset i tri godine stare Jugoslavije«, tako je obogaćene Ismetovim radovima i izrađene u brigadnoj tehnici, bili su borci Desete brigade. I kao što čedo Kapor pamti Ismetovu zabrinutost kako će »u nemogućim uslovima« pripremiti naslovnu stranu brigadnog lista i kako je u Studenim Vrelima na zidu jedne zgrade stigao da nacrti samo pola ogromnog Staljinovog brka, Dušan Simić upealjljivo pamti trenutak kad mu je Jovan, sav oćajan, u mrkloj noći i pred pokret, bilo je to iznad Travnika, saopćtio da je izgubio kofer i u kojem je brićljivo ućvao dvije koćulje i - svoje rukopise, koje je ućvao kao zjenicu oka. Ali borci su se samoinicijativno razvili u strićelce, dali su se u potragu, i poslije jednog sata uru ili knjićevniku i borcu njegov i njihov dragocćjeni kofer i s rukopisima.

Dva pisma koja je Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu poslao CK KPJ u decembru 1942, kao i pozdrav Narodnooslobodilaćkog odbora grada Mostara Predsjednićtvu AVNOJ-a, obogatila su me usobna iskustva i saznanja centralnog i oblasnog partićjskog rukovodstva, u vrćenja je njihova veza, koja je pismom CK KPJ iz Ostroćca kod Cazina još šire razraćena. »Sve pokućšaje neprijatelja moćžemo uspješnije osujetiti samo ako unaprijed i na vrijeme saznamo njegove namjere, plan i cilćjeve, ako se ne pusti iz vida«, ako »ni korak ne

napravi bez našeg znanja«, a to zna i »svuda i u svakoj situaciji biti uz njega i oko njega«, reno je u pismu koje govori i o najvažnijim zbivanjima u svijetu i u zemlji, o cjelishodnosti novih zadataka koje je u Mostaru izložio Svetozar Vukmanovi Tempo, o oportunisti kim i sektaškim greškama na terenu i u vojsci, o neophodnosti bržeg obnavljanja »razbijene partijske organizacije«, o tome da je »linija CK izložena« u zadnjem broju »Proletera« koji su im poslali, posebno u lanku »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe«, koje je trebalo umnožiti i poslati komunistima i širim sredinama, što je bio i preduslov i »garancija za uspješan rad«. Pozdravljaju i formiranje partizanskog bataljona »Sloboda« u južnoj Hercegovini kao podstrek narodu za ponovno masovno dizanje na ustanak i upuivaju ih na »organizovanje i plansko izvlačenje bivših partizana iz etničkih redova, razbijaju i iznutra« njihove jedinice, CK KPJ je pružio i neposrednu podršku: uputio je u Hercegovinu grupu istaknutih partijskih radnika i vojnih rukovodilaca iz Desete hercegovačke brigade.

NA PUTU ZA HERCEGOVINU

Šta je opredjelilo štab brigade da Dušana Grka, komandanta Prvog bataljona, odredi za rukovodioca grupe koja je trebalo da krene za Hercegovinu, valjda to ni danas ne može da odgonetne nekadašnji radnik iz stola kog kraja, te druge ratne zime 37-godišnji Hercegovac koji je izme u dvanaestoro ukuana, okupljenih oko seoskog ognjišta, bio najvispreniji ne samo zato što je, da bi brže i bolje prodavao sijeno, vozio porodični kamion, i krstario tamo kuda bi se drugi samo u rijetkim prilikama otiskivali, već i zbog »pomjeranja me a u o ima«, pogotovo kad se u vojsci susreo sa komunistima, poput Gojka Spahija a Brade izapljine (ustaše ga ubile 1941) koji je svojoj djeci davao imena ruskih revolucionara. Pa i to što se neposredno su elio s italijanskim tenkovima na bojištu kod Skadra mora-

loje da odjekne i dopre do prvih ustanika, do 150 boraca iz ete narodne vojske u zbjegu zvanom Zasada, kad je postao zamjenik komandira i kandidat Partije, a ubrzo i komandir partizanske ete od 27 boraca u selu Milavi i član KPJ.

U tim hercegova kim osobenostima, kad u više sela djeluju i po dvije ete, »staja a« i »manevarska«, ete narodne vojske i partizanska eta, da bi s prvim borbama protiv okupatora i u vrijeme konsolidovanja ustanka gotovo svi odlučni i patriotski usmjereni seljaci postali borci partizanskih eta, koje su bile koliko partizanske toliko i narodne, vojska s petokrakom zvizdom, Dušan Grk je iz svake nove borbe izrastao kao izuzetno hladnokrvan ratnik i strijelac, vojnik sposoban da vodi ve u jedinicu. Tako je prvu ustani ku zimu i prolje e do ekao kao zamjenik komandanta Južnohercegova kog partizanskog odreda, koji je imao nekoliko udarnih i terenskih bataljona i kojim su komandovali Vlado Tomanovi , narodni heroj, komesar Vojin Popovi i njegov zamjenik edo Kapor, drugovi koji su ga godinu dana kasnije, 8. januara 1943, kao članovi štaba i politodjela Desete brigade, do ekali u štabu na Vlaši -planini i saopštili mu da komandu bataljona preda svom zamjeniku Milenku Okiljevi u i da s u iteljem Lukom Sredanovi em i Radovanom Mirkovi em, vodnikom, koliko odmah krene u Hercegovinu. Da ne bi zaboravili zadatak koji ih o ekuje, Vaso Miskin Crni, pomo nik komesara i partijski rukovodilac u brigadi, strpljivo je ekao da se i u bilježnicu upiše ono što se ne smije zaboraviti, a to je da je trebalo organizaciono srediti partijsku organizaciju u partizanskim odredima i grupama, u selima i gradovima, osnovati ilegalne odbore, po eti s akcijama na što širem području, vršiti mobilizaciju boraca i organizovati njihovo prebacivanje u Desetu brigadu, a po mogu nosti u brigadu prebaciti Janka Bjelicu i kalu era Miluna Niki a Mirona, koji bi bio vjerski fererent brigade, kao i sve one koji žive ilegalno a nemaju mogu nosti za aktivniji rad i opstanak.

Njihovi ranjevi su bili prepuni propagandnog štiva, od »Proletera« do brigadnog lista »Hercegovački borac«, koji je u svom januarskom broju donio članke Naš razvitak u svjetlosti novih zadataka, komesarova kritika razmatranja teškog puta kojim se prošlo, Ulaži su kratke noge, Muslimani i narodnooslobodilačka borba, Ko je taj poglavnik, Biokovo, Hvarska omladina, Živio drug Tito - utisci sa Prvog omladinskog kongresa..., priloge koji nisu samo informativni.

»Tri pisma i sedam paketa propagandnog materijala predali smo članu politodjela Prve dalmatinske brigade«, zapisao je Dušan Grk na putu prema Dalmaciji, ostavljajući i u Hercegovcima dragocjene tekstove. Svoje zamljake susreli su krajem januara u selu Prebilovcima, u sigurnom partizanskom uporištu u kojem su stalno djelovali narodnooslobodilački odbor i partijska organizacija. S Dušanom Grkom su na hercegovački kamenjar stigli i Vasilije Kovačević i Peko Papić, koji su u Vrhovnom štabu također dobili zadatak da se probiju u Hercegovinu. Tu su se već prvog dana susreli s Mladenom Kneževićem Traktorom, novim sekretarom Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, koji je ujedno bio i komesar tek formiranog bataljona »Iskra«.

Pored bataljona »Sloboda« u trebinjskom kraju, ovaj bataljon je trebalo da u stolačkom i apljinskom srezu više djeluje političkim nego vojnim akcijama. Trideset i dva borca vodili su, pored Mladena Kneževića, prekaljeni ratnici Dušan Brstina, komandant veoma ofanzivnog partizanskog bataljona »Bišina« iz prve ustaničke godine, zamjenik političkog komesara Džemil Šarac, član Okružnog komiteta KPJ, zamjenik komandanata Gojko Mihić, ilegalni partijski radnik iz okoline Stoca. Kad je komandant Brstina s 26 boraca bataljona »Iskra« prešao Neretvu, uništio teretni voz i užurbano krenuo prema Biokovu da bi se pridružio Desetoj brigadi, teško da je mogao naslutiti da će se svojim nevelikim bataljonom upasti u vrtlog četvrte neprijateljske ofanzive.

U SPLETOVIMA BUNKERA

*Napad na Zep e i Titova pohvala • U opkoljenom Prozo-
ru • etni mitraljezac u italijanskoj koloni • Devet zapli-
jenjenih tenkova u brigadnoj eti • Tri neuspjela napada
na Konjic • Smrt sedmorice narodnih heroja • Titove de-
peše • Dvojica sa crvenom zastavom • Okupatorove
prethodnice • Sudar kod Bahtijevice, Donjeg Zimlja i
Prijevorca • Udarna grupa u južnoj Hercegovini • Oslo-
bo enje Nevesinja, Gacka i Avtovca • Ceduljica o smrti
heroja • Tužan povratak ku i • Šesti bataljon brigade*

U vrijeme kad je Adolf Hitler u svom Glavnom stan-
u u Vinici saopštio Anti Paveli u i general-pukovniku
Aleksandru Leru daje odlu io uništiti narodnooslobodila
ki pokret i njegove oružane formacije u Nezavisnoj
Državi Hrvatskoj, kad je slijede eg mjeseca 18. i 19.
decembra 1942. na sastanku u Rastenburgu na elnike
generalštabova i ministre inostranih poslova Njema-
ke i Italije obavijestio da je vo enje zimskih operacija
povjerio generalu Leru, komandantu Grupe armija
»E«, koji je u prvoj polovini januara etrdeset tre e u
Rimu i Zagrebu sa svojim savezni kim komandantima
utana io tok i cilj operacija, koju ozna iše šifrom
»Vajs«, u vrijeme kad je drug Tito u podgrme kom
selu Jasenici vršio smotru Cetvte krajiške udarne di-
vizije i kad je u ve zahuktaloj etvrtoj neprijateljevoj
ofanzivi naredio Tre oj udarnoj diviziji da svoje jedini-
ce najhitnije uputi u pravcu Prozora, gdje je trebalo da
u sadejstvu s Drugom divizijom uništi koncentraciju
Italijana i etnika (»Poslije toga, obje divizije dejstvo-
va e prema Hercegovini. Ovo držati u najve oj

tajnosti«, stoji na kraju te Titove depeše od 29. januara 1943, mada je te rečenice, rukom pisane, ipak prečrtao), dakle neposredno uoči ofanzive i u zahtjevu te gr evite bitke, u narodu i među borcima poznate i kao bitka za ranjenike na Neretvi, Deseta hercegovačka brigada borila se na širem području Vlaški-planine i na komunikacijama koje su od Travnika vodile ka Jajcu, sprečavajući u surovim borbenim uslovima nastojanja njemačkih jedinica da uz pomoć ustaša i etnika prodru u oslobođeno područje tog dijela srednje Bosne.

SEDAM ZAKLJUČAKA AKA PARTIJSKE ČELIJE

Borci su se tukli protiv snažnih kolona gladni i slabo obučeni, a krajem četrdeset druge i početkom četrdeset treće na svojim etničkim, partijskim i skojevskim sastancima odmjeravali svoje maršrute u protekloj ratnoj godini, u cilju i preuzimali nove obaveze, kako je to bilo i s partijskom čelijom i skojevskim aktivom Prve čete Trećeg bataljona na sastancima u selu Mudrikama ispod Vlaški-planine, kako je to bilo i u svim čelijama i aktivima u brigadi, jer i na sastancima u Prvoj četi prihvaćeno je sedam zaključaka koje su »prenijeli« partijski i skojevski rukovodioci bataljona Aco Babi i Salko Pezo, što je poginuo na Sutjesci.

Trebalo je da svaki vojni starješina prilježno unaprijeđuje svoju stručnu naobrazbu, svaki borac da u borbi »smanji metu (da se poštuje neprijateljsku vatru)« i poveća opštu odgovornost, odnosno da se prihvata takmičenje »ko će više ubiti neprijateljskih vojnika«, da se svi razvijati inicijativu i uticati na osamostaljivanje desetara, da se pojačati vlastito povjerenje i svih učesnika da nisu usamljene grupice, već da su regularna vojska - armija u kojoj mora da vlada još jača disciplina, kako je te zaključke zabilježio komandir čete Vlatko Lazarević, željezničar iz Konjica, jedan od rijetkih u brigadi koji je brižljivo vodio svoj komandirski dnevnik.

Tako je ostala i rije političkog komesara i ete Šefika Obada, u čitelja i narodnog heroja, što pogibe na Sutjesci, njegova zamjenika Mate Markotića, Vlatkovića zamjenika Hasana Zahirovića i Lace, narodnog heroja, što pogibe na Kobiljoj glavi s proljećne godine, bolničarke Bisere Pužić i skojevskog rukovodioca u četi Ismeta Dilberovića, vodnika Ahmeta Šehovića i Halila Kapetanovića, što ubrzo poginuše, vodnih delegata, desetara i drugih, koji su 5. januara 1943. ponovo u drugi put napali i oslobodili Turbe, gdje su u varoškoj kafani komesaru brigade »sipali« svoje mostarske liskaluke, a Smajo Jugo i Jusuf Jerković pjevali sevdalinke i Jusufovu omiljenu pjesmu »Na majčinom grobu«, da bi već tog ljeta obojica okončali život. Poginuli su smrtno u hrabrim, kao što je i 8. januara u borbi s ustašama kod sela Varošluka smrtno poginuo i pao skojevac Milan Ivanišević, Mićo, kad zalud bi skočio bolničarke Ešrefe Bilić da spasi ranjenog drugara, a koju tako i kasnije metak usmrtili. Mitraljeski rafali su još šarali proplancima i sipali unaokolo kad su iznad Mićovog groba stajali do srca ganuti bombaši, prijatelji i drugovi, Mićin stariji brat Vojo i sestra Radojka zvana Raca, sve troje borci bataljona od četrdeset prve, od kojih je Raca tog ljeta svojom moralnom snagom simbolizirati sve najljepše i najborbenije što zemlja podari proleterском Mostaru.

Ta bataljonska kolona, koju je do ranjavanja vodio komandant Ibro Šator, a od početka decembra četrdeset drugog njegov zamjenik Miloš Kovačević, što pogibe iznad Konjica tri mjeseca kasnije, i komesar Enver Čemalović, koji je u vrijeme formiranja brigade i u dramatičnim uslovima dovodio odrede dobrovoljaca iz okupiranog Mostara, krenula je početkom januara četrdeset treće sa snježnog Vlašića ka rijeci Bosni, na tom putu preko svaljene ogromne bukve premostila rijeku Ugar i 17. januara s ostalim bataljonima brigade srušila se na varošicu Žepče i željeznu stanicu na glavnoj bosanskoj željeznici koja pruži Sarajevo - Bosanski Brod, na bunkere i na tek pristigli i blokirani oklopni voz.

Na elniku štaba brigade Radu Hamovi u ostalo je u sje anju da je juriš na grad bio »silovit i sa svih strana«, da je »otpor savladan za tren oka - riješile su ga samo bombaške grupe« koje su se privukle bunkerima » utke i hajdu ki, gotovo pod nos«, a nakon iznenadnog praska bombi i skoka »hvatanje za guše, što je više nego juriš, vatra i udar«. Dva brigadna topa »Krnjo« i »Zelenko« su tukla etnike, koji su napadom sle a pokušali da brane Žep e. Tad je iznenada u grad upao oklopni voz, ali borba nije dugo trajala, jer posada se predala kad su Mostarci i Igmanci »golim rukama« po eli hvatati zagrijane mitraljeske cijevi.

I komandir baterije Dušan Gaši , nekadašnji kijaš s Trebevi a, kad njegov top »Zelenko« nije mogao probiti debele zidove bunkera na željezni koj stanici Nemili, sām je ispred bunkera iznio dva ranjenika, ostao je nekim udom živ, da bi ubrzo, 17. februara, pao pred italijanskim bunkerom, pokraj svoje nevelike baterije dovu ene u strelja ki stroj boraca koji su napadali na utvr eni Prozor.

Dva dana kasnije, 19. januara, štab divizije je obavijestio druga Tita daje brigada u Žep u zarobila 150 domobrana i ustaša, zaplijenila 150 pušaka, teški baca s minama, 7 teških i lakih mitraljeza sa sto hiljada metaka, oklopni voz, 60 vagona, da saobra aj nije uspostavljen, isti u i »hrabrost Hercegovake, posebno Mostarskog bataljona«. Dvadeset i pet minuta kasnije komandant je poslao novu depešu obavještavaju i da je brigada u prethodnom danu odbila etiri napada Nijemaca i etnika i tako ponovo sprije ila da se obnovi saobra aj.

Tad je iz Žep a, a na osnovu nare enja štaba divizije da sva vojna lica koja padnu u zarobljeništvo treba slati u Vrhovni štab, njegovom Vojnosudskom odsjeku, poslato etrdeset zarobljenih domobrana s najnužnijim podacima o svakom, a na kraju »propratnog dopisa« je re eno da e »ostali zarobljenici, kao i svi potrebni podaci o njima, sti i poslije«.

Šta se sve tih dana doga alo u Žep u javio je u Zagreb 29. januara »nadstojnik ob eg ostsjeka« dr Vuli iz

zeni ke župske redarstvene oblasti, ne propustivši da navede ne samo imena od partizana saslušanih, nestalih ili puštenih građana ili domobrana već i imena nekoliko partizana, njihovo vjersko pripadništvo, koliko je kuća spaljeno, što je sve oduzeto, da je to bila Hercegovačka brigada, da je porušeno 900 metara pruge i daje »jedan pancerni vlak ... bez upravljača, pod punom parom«, pušten put Begova Hana, pa i to »da su etnici prilikom napada partizana na Žepče vodili borbu protiv istih«.

Ubrzo je i radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« javila o pobjedi u Žepču i o Titovoj pohvali Mostarskog bataljona.

Bilaje to jedna od posljednjih borbi koje je Deseta brigada vodila u srednjoj Bosni, jer krajem januara, dok je Prva dalmatinska vodila borbe za oslobođenje Gornjeg Vakufa, brigada je krenula prema Prozoru, gdje se već prebacio štab divizije, svakako ne znajući da je Vrhovni komandant donio odluku koja je imala dalekosežan značaj. Na tom putu je poginuo narodni heroj Aleksa Bojović Brko, komandir Trećete Druge bataljona.

PORUKE SA OSMATRA NICE

Obavještavaju i Treću diviziju da se oko Bihaća, Ključa, na području Podgrmeča i Korenice vode ogorčene borbe protiv njemačkih, italijanskih, ustaških i etničkih snaga, uz već snažne avijacije, Vrhovni komandant je naredio da se jedna brigada odmah uputi prozorskom kotlinom, a već istog dana (4. februara) javio je i Prvoj proleterskoj diviziji: »Zadatak Prve, Druge i Treće divizije je od ogromne važnosti. Imamo opsežan plan, ali moramo raditi hitno.«

Drug Tito je već tada usmjeravao tok borbi u njemačkom ofanzivi prema svojoj strategijskoj zamisli, jer je - nakon što je sredinom februara njena prva etapa završila a da nijedna udarna brigada ili divizija nije uništena - na neprijateljevu ofanzivu odgovorio kon-

traofanzivom svih snaga NOV i POJ, posebno Operativnom grupom od pet divizija pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Ta udarna grupa divizija je težište ofanzive naših glavnih snaga prenijela prema Neretvi i dalje prema istoku, ka Crnoj Gori i Sandžaku.

Grani Prozora, gdje se ušao izuzetno snažan i dobro utvrđen italijanski garnizon, našli su se 15. februara naveče u središtu žestokog okršaja i juriša Prve dalmatinske, Pete crnogorske i Desete hercegovačke brigade, koja su dva bataljona, Prvi i četvrti, razapeli zamke i u dolini Rame obezbjeđuju i pravac s istoka, od Rame i Jablanice.

Dok je sedam haubica pronalazilo bunkere i robove oko Prozora, a Dalmatinci u osam osvojenih bunkera u bliskoj borbi trijebili neprijateljeve mitraljesce, tri hercegovačka bataljona su, prikovana izmeću bunkera, pokušavala da nađu puteve koji bi ih doveli do centra grada. Jednu jarugu, nakon što su presjekli četiri reda žica i izbjegli posijane mine, zapazili su Mostarci i odmah krenuli, potrbuške, izmeću bunkera.

»U toj jaruzi pogodi metak Mehu Trbonju, koji je vodio naprijed bombaše, priskočim mu i sajoš jednim drugom izvučenom komandira iz spleta žica i bunkera, gdje nešto kasnije stigoše i drugi bombaši. Stigli su kivni što im nije uspio prodor u centar grada, mada su zapalili štalu iza prve linije odbrane. Ostali su zajedno sa nama zalegli i obasjani mješavinom, valjda zadovoljni samo toliko što smo otkrili dobar kanal za prodor u grad«, prisjeća se te noći Abdulah Lugić, koji je u drugoj noći napada, kao i svi u diviziji, dobro znao za Titovu poruku da Prozor te noći mora biti oslobođen.

»Druga noć je bila tamna i kišna, a sa razapetih žica oko bunkera prazne limene kutije od konzervi klepetaju pri svakom dodiru. Sve eri, po kiši, na konju dođe Vlado Šegrt u naš Peti bataljon i tako, s konja, doziva Pavla Vukoja, komandanta bataljona: 'Spremaj se, Pavle! Noćas Prozor mora pasti!' U tom paklu odneli, kad se splet rafala pomjerio ka centru grada i oko izdvojenih vatrenih tačaka, pred tek osvojenim bunkerom, gledam, trojica sahranjuju bombaša Nikolu Pažića.

na, koji je prethodne noći i ostao pogođen rafalom. Te druge prozorske noći poginuo nam je i komandant bataljona«, sjeća se komesar Druge ete Petog bataljona Ante Krezović, koji dobro pamti i »ogromne količine hljeba, sira, konzervi, šećera, cigara, duvana i rublja koje iznesoše intendanti na našem putu za Ramu«, kad se uzimalo koliko se moglo ponijeti.

Na kosi iznad jaruge kuda su se probijali Mostarci, vukli su se naprijed, noseći i ponjave, sjekire i krampe za kidanje i savlađivanje bodljikavih žica borci Prve ete Drugog bataljona, pretežno Nevesinjci, čiji je komandir oko Pašajlića za trenutak zastao osmatrajući i kuda i kako da etu provede dalje, kako da izvrši zadatak a da ne padnu uzaludne žrtve. Valjda upravo zbog toga što su znali njegovu uporno nastojanje da svojom nesmotrenošću u ili slabim komandovanjem ne uslovi nijednu nepotrebnu žrtvu, njegovi zemljaci su ga na javnom skupu i izabrali za komandira ete narodne vojske u Zovom Dolu, a potom i partizanske, pa za predsjednika Sreskog NOO za Nevesinje, da bi nakon povlačenja iz Hercegovine, gdje je ostavio ženu i dvoje djece, na Zelengori postao komandir voda, a njegov politički delegat Sava Medan, prvi komunist u Jugoslaviji koji je u maju 1929. osuđen na robiju na osnovu tek donesenog Zakona o zaštiti države, španski borac i prvi rukovodilac Vojnog komiteta u Hercegovini, kasnije politički komesar bataljona. Njih dvojica su rukovodili vodom sve dok ete i bataljoni nisu ojačali, kad je Medan nastavio borbu kao partijski radnik, a oko Pašajlića ostao u brigadi. Kao komandir ete, s komesarom Vojnom Gušićem, što pogibe na Sutjesci kao komesar četvrtog bataljona, svoje borce poveo je u napad na Prozor, preko kose osute bunkerima i rovovima, uzalud pozivajući njihove branioce da odlože oružje, zvali su ih na italijanskom jeziku »Abasole arma«, kako su to u ili neposredno uočili u borbe.

»Tad, s lijeva, za njih gromoglasnog Sava Kovačevića - pita koja je to vojska zastala između bunkera. Znam za Titovu depešu i za veći toliko puta provjerene velike borbene mogućnosti moje ete, pa smireno i da-

lje osmatram i tražim puteve prolaza, prilazimo žicama i siječemo ih, pa se u nekoliko skokova sjurismo u jedan, pa drugi bunker. Zatražim da se privuče i protivkolac za neposredno gašenje bunkera koji se ispriječio pred nama ... I tako, Prozor je pao, a nedaleko od mene poginuo i komandir baterije Dušan Daši«, priča mi onomad komandir Pašajlić, koji je sametom prošao i petu ofanzivu, da bi se novembra 1943. kao vijenik našao i na Drugom zasjedanju Avnoja i Prvom zasjedanju Zavnobiha u Mrkonjić-Gradu. Ali do tog novembarskog zasjedanja morale su se savladati mnoge i potpuno žrtvovanja, poput ovih prozorskih, kad su i Crnogorci u svoj streljaci stroj dovukli topove da bi uništili četiri posljednja bunkera. S njima su bili borci Treće krajiške brigade, njena dva bataljona koja je drug Tito poslao da bi u drugoj noći napada ubrzali prodor u grad.

»Ovi bataljoni vode sad borbe u gradu oko kuća koje je neprijatelj organizovao za odbranu«, javio je drugu Titu 17. februara u 8 časova izjutra komandant divizije, kao i to da je i Mostarski bataljon Desete brigade »tako se upao u grad«, da je Drugi hercegovački bataljon zauzeo rječicu, »gdje je našlo mnogo municije i opreme«, da je Peti ovladao Hadžimulinim gašanjem, da na sektoru Desete »neprijatelj daje otpor još iz Kule i iz sreskog naselja«, ali »oni su privukli protivkolski top i po rasvanjivanju razbiše ove otpore«.

I upravo dok je komandant divizije pisao izvještaj drugu Titu da od Prve dalmatinske još nije dobio vijesti, ali daje »po vatri koja se mogla uočiti sa osmatranice« vidio da je »vrlo brzo prodrla u grad«, da taj izvještaj piše na osnovu podataka u 4. času ujutru, stigli su kuriri i komandant je dopisao: »U ovom trenutku primili smo izvještaj od Dalmatinske brigade kojim je potvrđena naša pretpostavka. Dosada nema mnogo mrtvih...«

Nepuna dva sata kasnije, 17. februara u 9,30 časova, komandant Cetković je poslao Titu novi izvještaj: »Naše jedinice zauzele su Prozor i konačno okončale borbu jutros u 8 časova. Hercegovačka brigada nastavi

vila je gonjenje malih grupica niz dolinu rijeke Rame. Ina e, neprijatelj je potpuno uništen... Sve se prebrojava, pa ćemo najhitnije izvijestiti...«

Slijede eg dana komandant je već mogao Vrhovnom štabu poslati iscrpne informacije o zauzimanju grada, pa i o tome da su u prvom neuspjelom napadu, izvršenom 15. februara nave e, uglavnom zbog snažne odbrane, Crnogorci i Hercegovci ostali prikovani između bunkera, a Prva dalmatinska izbila na ivicu grada. Ako je to tako bilo prve noći, tokom drugog noćnog napada sve tri brigade su uspjele »da na juriš zauzmu bunkere, unište njihovu posadu i da se probiju kroz me uprostore i upadnu u varoš«, gdje je poginulo 350 italijanskih vojnika i 150 zarobljeno, ostavivši cjelokupno naoružanje i pune magacine municije i hrane. Divizija je imala 23 mrtva i 117 ranjenih.

Toga dana, 18. februara, drug Tito je poslao radiogram štabu Druge proleterske divizije: »Prozor pao jučer; ratni plijen ogroman: 5.000 haubičkih udarnih granata i 3 vagona pušane municije, 4 haubice, 2 protuavionska topa. Vašu municiju otpremajte prema Rami... Hercegovci ka već napada Ramu.«

MARINA PE INA I RAMA

Kakva se bitka zametnula na prilazima Neretve i u širokim krugovima četvrte ofanzive protiv devet njemačkih i italijanskih divizija, pored ustaških i etničkih jedinica, desetak eskadrila avijacije i nekoliko tenkovskih bataljona, uz prozorsku i druge bitke u kojima su proleterske i udarne brigade krile puteve svog prodora prema istoku, svjedoči i ratni vrtlog u dolini rijeke Rame, na automobilskom putu Prozor - Jablanica, gdje je Prvi bataljon Desete brigade spustio svoje vatrene okove, a njen četvrti na grebenu iznad Granice, odlučni da, dok traje bitka za Prozor, ne dopuste prodor neprijatelja.

»Na Prozoru je ključalo kao u kazanu, a Italijana još nema«, ostao je duboko urezan u pamćenje mitra-

ljesca or a urice dan kad su Druga i Tre a eta Prvog bataljona kod Marine pe ine o ekivale nailazak onih snaga koje bi se, eventualno, probile iz napadnutog Prozora.

Vukota Nenadi , tridesetogodišnji mitraljezac, iji su rafali sastavili sa zemljom desetine onih koji su mu bili na nišanu, svoju »bredu« postavio je na stijenu udaljenu oko dvadeset metara iznad same ceste, na krivini, odakle je i osuo rafalima po prvim kamionima, bilo ih je oko dvadesetak, nabijenim vojnicima, ljut što je šest elnih tenkova lako savladalo neveliku kamenu pregradu koja je na brzinu postavljena i produžili prema svom garnizonu u Rami prepustivši sudbini oko tri stotine svojih vojnika. Prepustili su ih i Vukotinom mitraljezu, a on je - shvativši daje do tada tukao samo po karoseriji i vojnicima - svoje snopove pomjerio na kabine i šofere... I svi su dobro vidjeli: Mika Koji , djevojka bombaš, bacila je bombu i pogodila posred kamiona, koji se prevrnuo i skrenuo u Ramu. Oko njega poginuli i ranjeni vojnici.

»I ja sam svoj mitraljez usmjerio na šoferske kabine, jer 'Vukotin' kamion, umjesto da krene ka razgraenoj pregradi, produži pravo u nabujalu i mutnu Ramu, izvrnu svoje to kove, a zatim osmotrismo ponekog Italijana kako pokušava da se plivanjem dokopa druge obale. Vukota okrenu pojedina no, pa jednog pojednog zakiva za Ramu. 'Treba uvati municiju, a ovi da imaju krila ne mogu pobje i', opominjao je Vukota svoga pomo nika, koji je užurbano dodavao posljednji napunjeni redenik municije. Naišla su nova etiri kamiona, dva su otišla za prethodnim što se skotrljao u rijeku, a dva se zaustavila na cesti. Vojnici pristižu u grupama, pješke i pretr avaju put gotovo i ne pucaju, a i mi ga amo rije e. I tad kao srna Vukota isko i na cestu - tako brzo da niko nije ni primijetio. Dok sam polako praznio posljednji šaržer, najednom me trže moj pomo nik Ostoja: 'Pazi, Vukota na cesti!' Kad vidjeh da ga nema za njegovim mitraljezom, bi mi jasno: otišao je da donese municiju.«

Pro e urica je kao u magnovenju gledao kako Vukota pretrava cestu, vraća se, skuplja sanduke, Italijani prelije u pokraj njega desno i lijevo, a sa svih strana zasipa vatra po vojnicima i Vukoti, jer iz njegove ete i ostalih dijelova bataljona s druge strane Rame ne znaju da hrabri Vukota, opkoljen vojnicima, vuče redenike. »Dok gledam okolo - sjeća se urica - kako da opomenem naše da ne pucaju, opet me trže Ostojin glas: 'Pogibe Vukota!' Pro e me jeza. Spazih Vukotu kako pored jednog kamenog stuba nemoćno pokušava da se pridigne. Ipak je živ, rekoš sebi, pa se sa Ostojom skotrljasmo na cestu. 'Raniše me malo, izgleda', reče sasvim mirno kao da se ništa nije desilo i pogled mu se, umjesto na nama, zaustavi na sanducima municije koje je skupio. Brzo ga podigosmo. On se uhvati za nas i odupre na lijevu nogu, dok mu je desna nemoćno visila - butna kost je bila slomljena. 'Mogu ja s jednim od vas, a jedan neka ponese koji sanduk municije'. Tako reče i zatraži da ga spustimo pored njegove 'brede'... Nedugo zatim, od više rana, izdahnu.«

Kod Marine pešine su se urijetkočuli pucnji oko potpuno dotuene i spaljene kolone kamiona kad se zdesna, od Prozora, začula kratka a oštra borba s pet za elnih tenkova kolone koja je već bila okončala. Odjeknuli su plotuni i bombe u neočekivanom sudaru koji je zametnuo vodnik Vuko Torovi, narodni heroj, što pogibe smrću hrabrih dva mjeseca kasnije, a koji tu u dolini Rame sa svojim vojnicima zaplijeni pet tenkova, iji su motori još tutnjali kada se na jedan od njih popeo junak Vuko Torovi.

U dolini Rame, na nevelikom dijelu puta, toga dana se moglo izbrojati 210 mrtvih i 280 zarobljenih vojnika divizije Murče, 5 tenkova, 12 kamiona, svekolika oprema uništene kolone, od koje je do Rame stiglo samo 6 tenkova.

Ali i njima ne bi zadugo, kako rado kažu Hercegovci i Dalmatinci, jer i tu je Deseta brigada dan-dva kasnije spustila svoju gvozdenu krletku oko spleta varoških kuća i obližnje austrougarske kasarne na okuci Rame, gdje od teške haubičke granate, a koje su doli-

jetaie s naše strane, pogibe Milan Kuki , zamjenik komandanta Prvog bataljona, narodni heroj.

Možda je u prvom i drugom napadu, 19. i 20. februara, među bombašima bilo i upornijih i odlučnijih u njihovim naporima da bombama prisile posadu kasarne na predaju, ali radosnijeg napada a na Ramu svakako nije bilo od Stojke Le i , doma ica iz sela Zimlja iznad Mostara, nišandžije minobaca kog voda, koja je usred dana, s glavice iznad kasarne, pokušavala da minobaca kim minama položi na pleću upornu odbranu, da minama odozgo, s krova, uini ono što dva nejakaa brigadna topa i bombaši nisu mogli - da iza debelih kasarnskih zidova istjera ili uništi upornu odbranu.

Niko nije brojao mine koje su padale oko kasarne tražeći svoj plijen, pa ni one koje su, jedna za drugom, probile krov i natjerale Italijane da iskoče kroz vrata i prozore bježeći i kud su ih noge nosile, potprašeni i rafalima i bombama četvrtog i drugih bataljona koji su u Rami ubili 102 vojnika i 3 domobrana, zarobili poveću grupu i zaplijenili 4 tenka, 120 pušaka, 22 mitraljeza i puškomitraljeza, da bi i oni koji su s dva tenka izbjegli ka Ostrošcu, koji je 19. februara oslobodila Peta crnogorska, položili i živote i oružje.

Tog dana kada je oslobođena Rama, 20. februara, proleterske i udarne divizije bile su na Neretvi u dužini od osamdeset kilometara, a italijanska divizija Mur-e s 9.500 vojnika do borbi na Neretvi (gdje je izgubila gotovo jednu trećinu boraca i ogromne količine oružja i municije) pred svojim teškim rastrojstvom.

Neprijatelj je ipak pribrao desetkovane snage i prikupio nove. Borba se nastavljala.

SUDARI OKO KONJICA

Novo udružene neprijateljeve snage su vešlijedeeg dana, 21. februara, nastupaju i od Sarajeva, Mostara i Bugojna, prisilile na odbranu proleterske i udarne brigade, a s Ivan-sedla i potisnule Prvu proletersku

brigadu, koja je nesmotreno, potcjenjuju i odbranu Konjica, s dva bataljona napala grad, ostavljaju i na Ivan-planini oslabljenu odbranu, pa tako i na jednom i drugom kraju doživjela neuspjeh. Konjic, koji je trebalo da napadne Tre a divizija, ostao je u rukama branilaca, a jedna njema ka kolona se s Ivan-sedla, i pored otpora Prve proleterske i Tre e sandža ke brigade, ve 22. februara u pono sru ila u Konjic koji je baš te no i napala Tre a divizija.

Sve to, a i »usljed slabijih snaga angažovanih u no-ašnjem napadu na Konjic i dejstva etni kih bandi na bok i pozadinu borbenog rasporeda naše Hercegova ke brigade, ije se dejstvo ispoljavalo za cijelo vrijeme napada, naš napad na Konjic nije uspio«, pisao je 24. februara štab divizije Vrhovnom komandantu napominju i daje u borbama, »koje su bile naro ito žestoke, Hercegova ka brigada imala 15 mrtvih i 20 ranjenih«, da su se »borbe vodile prsa u prsa i još uvijek se nastavljaju«, kao i to da e se te no i ponoviti napad na grad.

Sutradan, 25. februara, u napadu su u estvovale etvrta i Peta crnogorska, haubi ka baterija, eta bor-nih kola i jedan bataljon Desete brigade, dok su njena etiri bataljona na desnom boku, kod Gornje i Donje Bijele i na padinama planine Ljubine vodili borbu protiv snažnih etni kih jedinica.

Nije se moglo naprijed i pored podrške artiljerije i tenkova, jer okupatorove snage, ustaše i etnici su iz gustih otpornih ta aka sve uspješnje odolijevali brigadama koje su u borbama oko Konjica tukle i njema ke »štuke«.

Odbrana grada je odoljela i slijede e no i, kad je izvršen tre i napad, a to je zna ilo da je bitka na Neretvi ušla u nove složene okolnosti, jer tim pravcem ranjenici više nisu mogli pro i, pogotovo što je s pravca Gornjeg Vakufa bila ugrožena prozorska kotlina i 3.500 ranjenika.

I dok su proleterske i udarne brigade po etkom marta na Vili a guvnu, Makljenu i drugim poprištima odlu nom odbranom i napadima na njema ku 717. di-

viziju, grupu »Fogk« i 5. ustaški zdrug, na snage koje su odbacile prema Bugojnu spremitelne sve planove njemačke komande da se dokopa ranjenika i da Titove jedinice razdvoji svojim kolonama iz tri napadna pravca i ofanzivu okončaja pobjedom, Deseta hercegovačka brigada je na lijevoj i desnoj obali Neretve (koju je dva puta prelazila u februaru, a treći put preko mosta u Jablanici početkom marta), kao lijeva pobornica, s ostalim snagama Treće divizije zatvarala pravac Ostrožac - Rama i dolinu Neretve, odolijevala napadima njemačkih i etničkih snaga i obezbjeđivala prelazak ranjenika preko Neretve, ili kako je to za jedinice Treće divizije zamjenik na čelu Vrhovnog štaba rekao drugu Titu 9. marta 1943: »... Kao što vidite, Treća divizija je dobro potukla njemačke etnike u koaliciju kod Ostrošca«.

U međuvremenu je šef divizijskog obavještajnog centra Dušan Bojović, narodni heroj, koji je poginuo na Sutjesci, 4. i 5. marta javio Vrhovnom štabu da su neprijateljski špijuni i vojnici koji žele izbjeći zarobljavanje oblaćuju muslimansku žensku nošnju, šalju i mu pismo komandanta etničke brigade Ivana Jelovca kojim naređuje štabovima brigada da hvataju i ubijaju »sve Muslimane, žene i djecu«, da drže zasjede i ubijaju sve što im dođe do ruke, jer »sada nastaje iščupanje do kraja«. I komandant Treće divizije 7. marta je svodio vlastite gubitke: divizijska bolnica je imala 500 ranjenih i bolesnih (za 35 su bila potrebna nosila, za 350 konji), a tri brigade u posljednjim borbama 175 poginulih i 355 ranjenih (Deseta 39 poginulih i 58 ranjenih), među kojima i »veliki broj vojnih i političkih rukovodilaca«.

U okolnostima kad su Deseta i Peta brigada vodile borbe s njemačkim, ustaškim i etničkim jedinicama ispod planine Bitovnja i Ostrošca, kad su 9. marta ujedinstveno poslije ponoći izvršile juriš na nekoliko puta brojnijeg neprijatelja, potisnule ga s položaja i »jašu i mu stalno na leđima« natjerale i sabile u Konjic, gorko svođenje rezultata borbi nužno je obuhvatilo i nove žrtve, sve teže kako su se rane smanjivale i svodile na vo-

dove. Tako je Deseta u tom širem konji kom prostoru izgubila narodne heroje Karla Batka, radnika i političkog robijaša izme u dva rata, Iana Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, Anta Šarića, odnosno Rada Španca, kako su ovog španskog borca i nekadašnjeg komandira ete u Konji kom bataljonu zvali borci, Lea Bruka u Tenkovskoj eti, komunista koji je po zadatku Partije s ustaškim znakom »U« po ulicama Mostara »lovio« komuniste i prikupljao oružje, hapse i me u prvima i Franca Novaka, partijskog rukovodioca u svom bataljonu, i komandira ete Obrena Šupića, seljaka iz gata kog kraja koji je i izrastao u komunistu i junaka. Poginuli su i komandant Mostarskog bataljona Miloš Kovačević, narodni heroj, komandiri eta Danilo Salatić i Hasan Bubić, mitraljezac Veljko Glogovac, Milisav Babić, Nea Borozan... U Prozoru je poginuo komandant Petog bataljona Pavle Vukoje, narodni heroj...

BORCI POSEBNOG KOVA

Sa takvim borcima Narodnooslobodilačka vojska i mogla se pomjerati prema istoku tuku i i razgone i višestruko moćnije neprijatelje. Njene brigadne kolone i bombaške grupe sačinjene su bile od ljudi, djevojaka i mladića duboko odanih revoluciji i svojoj Komunističkoj partiji, poput dvojice me u njima: narodnog heroja Eneza Ormana iz Ljubuškog, što poginu kao komesar ete posljednje ratne zime, i komandira brigadne bojne komore Lazara Kovačevića, rođenog u selu Srbinovićima kod Gacka 25. marta 1893, tu gdje se rodio i vojevao opjevani junak Stojan Kovačević.

Tog marta 1943. Orman je uzalud, iznad Konjica, priželjkivao da se nađe u gradu u kojem je nekoliko mjeseci ranije, uhvaćen u matici Neretve poslije sedamnaestomjesečne borbe i proboja iz opkoljene škole u selu Bijela iznad Konjica, vodio svojevrsan dijalog s ustaškim bojnikom Bobanom, emigrantom iz Ljubuškog koji je, pored Jure Francetića i Maksa Luburića, bio jedan od najpoznatijih Pavelićevih koljača.

Znao je i Ormanovog oca, kotarskog na elnika u Ljubuškom za vrijeme stare Jugoslavije.

Kad je Boban u konji kom zatvoru zapitao Eneza Ormana da li bi, da sa uva glavu, obukao domobransku uniformu, Orman je odgovorio: »Ne, ne želim da budem izdajnik«.

Boban je na to do ekao: »Izgleda, evo jednog ortodoksnog komuniste... Šta si radio do dolaska u partizane?«

»Studirao sam medicinu u Beogradu.«

»Dobro, a zašto ne eš u domobrane?«

»Za mene je svaki vojnik u našoj zemlji koji ne nosi petokraku ili na bilo koji na in ne pomaže narodnooslobodila ki pokret - neprijatelj, okupator ili njegov saradnik, ovjek koji ne pripada svome narodu. Ako se treba boriti, onda mogu da budem samo pod našom crvenom zastavom.«

»Ti si, svakako, komunista, komesar?« pitao je Boban zagledan u Ormana i grupu zarobljenih partizana.

»Da, ja sam lan Komunisti ke partije Jugoslavije«, odgovorio je Orman.

Ostao je živ, jer koji dan kasnije oslobodili su i njega i nekolicinu drugova borci Mostarskog bataljona.

I njegov znatno stariji saborac na položaju, Lazar Kova evi , radnik koji obi e Sjedinjene Ameri ke Države i 1914. godine svojom ušte evinom plati plovidbu preko okeana i do e u zara enu Srbiju i stupi u odred vojvode Vuka, koji preživi albanske grudure i izbježe Plavu grobnicu, koji kao borac Drinske divizije savlada posljednju ratnu maršrutu i dobi odlikovanja što pripadaju samo rijetkim junacima toga doba, od Albanske spomenice do Kara or eve zvezde izme u dva rata napredni zamljoradnik i opozicionar, u prvoj godini hercegova ke partizanske bune ustanik i komandir ete, slijede e godine i komunist, kasnije vije - nik Zavnobih i Avnoja, krajem rata predsjednik suda nacionalne asti za Hercegovinu u Mostaru, partizan koji je sudio ratnim špekulantima i okupatorovim saradnicima, ordenonosac nove Jugoslavije, me u kojima i dva Ordena za hrabrost, nosilac Partizanske

spomenice 1941, otac koji je osamnaestogodišnji sin i komesar ete Slavko poginuo na prilazima Sarajeva po etkom 1945, familijaran ovjek koji je u spaljenom selu ostavio ženu i šestoro maloljetne djece i krenuo s proleterima u Bosnu, a nakon Sutjeske saznaje da su mu u zbjegu i na zgarištu umrla dva sina, takav, eto, Lazar Bujov Kova evi , koji preminu u Gacku 17. februara 1979. napunivši 86 godina života, bi i osta me u Hercegovcima, me u svojim borcima i svima koji ga upoznaše s puškom u ruci, stamena i kao granitna stijena slobodarska, plemenita li nost, borac koji je za slobodu vojevao tri hiljade dana, koji je i tog marta 1943. vjerovao da e sve što stoji nasuprot Titovoj vojsci polomiti ki mu, da neprijateljima naroda spasa nema.

»SVIM POŠTENIM LJUDIMA ME U ETNICIMA«

Pred brigadom, koja je poslije tre eg prelaza Neretve sa njenih isto nih strana krenula ka Nevesinju, ušan ila se vojska nacionalne izdaje i zlo ina, bašibozuk i konjanici Draže Mihailovi a, koji se na antikomunisti koj osnovi udružio s italijanskim i njema kim okupatorom protiv NOVJ radi o uvanja kontinuiteta buržoaskog poretka stare Jugoslavije, sklopio savez o sluganstvu koji se u brigadnoj koloni tuma io i stihovima Jovana Jovanovi a Zmaja:.. »A kud tebe nosi kri- lo, izdajice sram te bilo!«

Po neki u koloni, naj eš e »školarci«, vojsku s druge strane barikade gledali su i kroz sudbinu onih koji u nacionalnoj istoriji ostadoše prokleti i u pjesmi narodnoj, ili kao Savo Orovi , lan Vrhovnog štaba koji se ne jednom zaticao me u Hercegovcima, navo- de i uz imena crnogorskih izdajnika i narodne mudro- sti o zlu i dobru, pa i Kornelija Tacita (iji je moto uzeo za svoj ratni dnevnik), da je »glavni zadatak istorije da vrline ne budu pre utane i da zle rije i i r ava djela strepe od sramote kod potomstva«.

Na tim planinskim položajima su u rijetkim pre- dasima odjekivali svojevrzni dijalozi partizana i etni-

ka s jedne strane borca Desete s druge borca etni ke brigade, dva ro ena brata koji jedan drugom psuju sve odreda, poput omladinskog rukovodioca Tre eg bataljona i njegovog brata, jednog od ustaških rukovodilaca u Mostaru, sukobljenih u svojoj krajnjoj nepomirljivosti upravo tih prvih proljetnih dana etrdeset tre e.

I etrdesettrogodišnji borac brigade Peko Popovi imao je svoju rije o vojsci koja je stajala isto no od Neretve. Kad su iz Bosne krenuli za Hercegovinu, rekao je kako naj eš e i bi: »Stvoritelja mi, na svakoj uki e nas ekati etnici da nam život uzmu.«

Ali upravo tih zimskih dana etrdeset tre e Vrhovni štab NOV i POJ svojim proglasom obratio se »svim poštenim ljudima me u etnicima« (»svima vama koji još niste svjesni da ste gurnuti u bratoubila ki rat za ra un okupatora, svima vama koji gledate a ne vidite, svima koji slušate a ne ujete, svima zavedenim, svima prevarenim i silom mobilisanim...«) s pozivom da pre u na stranu Narodnooslobodila ke vojske, pokušavaju i da im mnogim pitanjima i injenicama pomogne da shvate svoje zablude i put kojim bi trebalo da krenu. »Pitajte vaše etni ke vo e«, pisalo je, »zašto su vas doveli, upitajte sami sebe zašto ste došli?... I dok jedinice Narodnooslobodila ke vojske osloba aju grad za gradom, srez za srezom, dotle vaše etni ke vo e kuju zajedni ke planove sa ustašama kako da ih opet povrate u Livno, Duvno, Glamo , Bosanski Petrovac, Drvar, Mrkonji -Grad, Biha , Cazin, Bosansku Krupu, Prnjavor, Tešanj, Žep e, Slunj, Korenicu, Lapac, Udbinu i u druge oslobo ene varoši. Pitajte ih ko je bio u ovim gradovima i ko ih je oslobodio. Pitajte ih! Ne e vam odgovoriti! Pitajte ih koliko je ustaša istrebljeno u krvavim borbama za oslobo enje ovih varoši. Znaju oni to - ali vam ne e odgovoriti. Pitajte ih koliko su gradova i sela oslobodile 'jedinice' Draže Mihailovi a, njihove 'jedinice'. Pitajte ih - ne e vam odgovoriti, jer ne mogu. Oni ne osloba aju, nego porobljavaju - oni su samo prethodnica okupatora.«

OD RAT KAMENA DO PORIMA

Protiv te okupatorove prethodnice isto no od Neretve nastavljena je borba bez kompromisa, jer Vrhovni komandant je ve 9. marta - nakon što je dva dana ranije javio štabu Prve divizije da su »naše prethodnice ve prešle Neretvu« i da »produžavamo dalje«, odnosno da Prva divizija s dvije brigade zatvori pravac Bugojno, Donji Vakuf, Prozor i Ramu, a zatim obrazuje »opštu zaštitnicu naše glavne kolone, pozadi ranjenika« - mogao da obavijesti i Sedmu banijsku diviziju da je »poslije neuspjelih pokušaja neprijatelja da koncentri nim dejstvom opkoli glavninu naše vojske i ugrozi naše ranjenike na prostoru Glamo -Livno-Imotski-Prozor, Vrhovni štab donio odluku da glavnim snagama naše vojske preduzme kontraofanzivu opštim pravcem: Rama-Bora ko jezero-Ulog-Fo a«, da je »ta naša ofanziva ve u toku« i da se »povoljno razvija«, da na osnovu toga i Banijskoj diviziji odredi zadatak da sa svoje dvije brigade, Sedmom i Šesnaestom, i dodijeljenom Desetom hercegova kom brigadom obrazuje desnu nastupnu kolonu, a to zna i da nastupa od Jablanice i Jasenjana, Gornjeg i Donjeg Zimlja ka sjeveroistom dijelu Nevesinjskog polja i Kifinom Selu, to jest da štiti desni bok naše glavne kolone od Mostara i Nevesinja, da na svom borbenom putu razbuktava opšti narodni pokret »mobišu i, prvenstveno na dobrovoljoj bazi, sve za borbu sposobno ljudstvo«, da stvori što ve u slobodnu teritoriju i organizuje narodnooslobodila ke odbore, da vodi brigu o ranjenicima, upozoravaju i da e za glavnog neprijatelja imati etni ke »brigade«, jednom rije ju da prema neprijatelju u borbi ispolji »najve u ofanzivnost, bezobzirnost, drskost i nasrtljivost, uništavaju i njegovu živu silu i rastrojavaju i njegove jedinice, primjenjuju i brzo manevrovanje i dejstvuju i na protivnikove bokove i pozadinu«.

Hercegova ka brigada, za koju se sve eš e ulo ili se pretpostavljalo da se gotovo »specijalizovala« za uspješnu borbu protiv etnika, jer »dugo se s njima i

nosila«, 16. marta je, uz podršku dva dalmatinska i jednog crnogorskog bataljona, probila etnički front kod Lipeta i razdvojila njihove snage, zaplijenila njihovu komoru, municiju i više oružja, a ve sutradan ušla u još žestokije borbe protiv italijanskih i etničkih snaga na položajima kod Rat kamena i Bahtijevice, gdje je s tri hiljade etnika rukovodio pukovnik Bajo Stanišić. Borba je trajala punih sedam mjeseci i za to vrijeme je Rat kamen prelazio šest puta iz ruku u ruke. Na tim položajima je poginuo i politički komesar Prvog bataljona Obrad Petković, maturant beogradske geodezije, jedan od organizatora ustanka na gata koja površi, komesar etnički još u Vrbnici ljeta trideset druge, uvijek vrsta morala, srpsan ratnik. I baš kad su etnike odlijepili od vrstih zaklona i potjerali ka Donjem Zimlju, iz Mostara je na Rujište, Porim i Prijevorac stiglo pet stotina italijanskih vojnika i dvije stotine etnika.

Ovim kolonama Hercegovci nisu dozvolili da se spoje s potučenom vojskom Baja Stanišića koja je samo na napuštenom položaju ostavila pedeset poginulih. Potpuno iscrpljeni borci su zalegli na novom položaju, a njihov komandant Šegrt je 17. marta Vrhovnom štabu javio: »Kao što vam je poznato, naša brigada je strašno premorena, neispavana i dosta gladuje. Od 8. marta još naši vojnici nijesu imali nijednu noć odmora, što nijesu bili u pokretu ili napadu. Italijanska teška artiljerija tukla je od Bijelog Polja naše položaje iznad gornjeg Zimlja.« S tih položaja u daljini se vidio Mostar, koji je grozničavo osluškivao jeku borbe na njegovim sjevernim prilazima.

Trećeg noć, 20. marta, ponovo su s Prvom dalmatinskom krenuli u napad na italijanske i etničke snage na liniji Porim-Gola glava-Prijevorac, ali protivnik nije odstupio, pružio je dotad najžilaviji otpor »tuku i naše borbe sa svim vrstama oružja«, kako je javljeno i drugu Titu.

Ponovo su Hercegovci i Dalmatinci bili na polaznim položajima.

Pored dva bataljona Prve dalmatinske, na Porimu, italijanske i etni ke položaje osute po kamenoj gredi, napadala su i tri bataljona Desete - u sredini su bili Mostarci, desno Drugi, a lijevo četvrti bataljon. U daljini se svijetlio Mostar, ali neposredno pred mladima i djevojkama iz mostarskih sokaka ušani se oko dvije hiljade italijanskih vojnika i etnika. Na jednom od krila Mostarskog bataljona položaj je držala njegova mitraljeska četa, koja je obrazovana nakon što je u borbama na Neretvi zaplijenjeno devet teških mitraljeza i tri bacača. Svoju prvu vezu u borbu četa je vodila na kosi iznad sela Turije jugoistočno od Konjica, gdje je dan i no odbijala napade šest stotina etnika, koje je podržavala i njemačka avijacija. Četa je zatim preko planine Ljubine, gdje su ostali konji i mazge u dubokom snijegu, sve do Zimlja iznad Mostara punih deset dana na rukama nosila svoje oružje i sanduke municije, da bi i na Porimu svojom vatrom podržala bombaše koji su iznenada zasuli bombama zaklone i potisnuli protivnika. Ipak su morali napustiti zauzete položaje. Uslijedio je novi napad, ali i još snažniji protivudar. Mostarska svjetla u kotlini kao da su te noć i oslabila budnost, kao da su podsticala uvjerenje da će se lako, koliko sutra, srušiti u grad.

Komandant brigade, koji je nekoliko dana i noć i usklađivao akcije svojih bataljona na Rat kamenu, Prijedoru i Porimu, Bahtijevici planini, na posljednja italijanska i etnička uporišta ispred Nevesinja i Mostara na kojima je poginulo nekoliko ekivano mnogo boraca, među kojima i narodni heroj Novica Domazet (koji je nekoliko dana ranije stigao iz južne Hercegovine s borcima bataljona »Iskra«), iznenađen ekivanim obrtom događaja na Porimu, žrtvama koje su tu pale, duboko potresen pokušavao je da u razgovoru s prvim ranjenicima dokuči značajnije pojedinosti i odgonetne kako to da je samo u jednoj noć i u jurišu na italijanska i etnička utvrđenja na Porimu iz stroja izbačeno tri deset i više boraca Mostarskog bataljona, pretežno ranjenih. »Kako je to moguće? Kako su nam stradali toliki drugovi«, pitao se komandant, da bi kasnije u svo-

jim ratnim zapisima zabilježio: »Ve u prvom jurišu osvojili su (Mostarci) gotovo sve italijanske bunkere. U rukama naših boraca našao se silan plijen: nekoliko lakih i teških minobaca a, puškomitraljezi, ratna oprema. Pobjeda kao one iz velikih borbi oko Rame i Neretve. Ljudi odmah prihvatili plijen, zaboravili da neprijatelja treba i dalje progoniti i da pobjedu treba uvrstiti. A Talijani i etnici se pribrali, izvršili protivnapad i zadali nam težak udarac. Nismo se još oporavili od ovog udarca, još smo razmišljali šta da preduzmemo, kad stiže kurir iz štaba divizije: 'Nevesinje je zauzeto. ... Hitno prebacite brigadu u grad, da biste još veras s prvim jedinicama sve ano ušli u Nevesinje'...«

NA NEPRIJATELJA SAMO BOMBAMA

Kad su dvije crnogorske brigade oslobodile Nevesinje 22. marta, a Hercegovačka brigada na Zimlju ubila oko stotinu etnika i zaplijenila pet mitraljeza, radio-stanicu i etrdeset tovara opreme, kad je 25 boraca Prvog bataljona sa komesarom Obrenom Starovićem u iznenadnom noćnom napadu, bez sopstvenih gubitaka, raspršila italijansku odbranu ispod Prijevorca i u golemom plijenu izbrojali i etiri »brede« vrelih cijevi, kad su tri hercegovačka bataljona krenula ka Nevesinjskom polju, a Drugi i Peti bataljon brigade u južnu Hercegovinu, drug Tito je od svih jedinica koje su kretale ka istoku zahtijevao da u borbi s etnicima, koji nemaju mnogo municije, brižljivo uvaju svoju municiju i oružje, pa otud i njegova naredba: »U borbi vatru ne otvarati, sem kad se mora. Najbolje bi bilo vatru uopšte ne otvarati do dolaska na jurišno odstojanje, kada je potrebno upasti samo bombama u neprijateljski položaj.«

Dva dana kasnije, 23. marta, Vrhovni komandant je poslao uputstvo Trećoj diviziji da se sprije i svaki pokušaj prodora od Mostara ka Nevesinju, da se »mobilisano ljudstvo da prvenstveno Hercegovačkoj brigadi, koja može imati do 2.000 boraca«, da se »sve ljud-

stvo koje je pripadalo bivšim etni kim jedinicama tako e mobilise i uvrsti u naše jedinice na dobrovoljnoj bazi«, to jest da se svi oni koji ne e da u u naše redove puste ku ama, ali da se i dalje vrši nad njima »nadzor i kontrola«.

Kao da se, napokon, moglo malo predahnuti. U tom »zatišju« štab brigade je poslao uputstvo Dušanu Grku (ranijem komandantu Prvog bataljona Desete brigade koji je po etkom januara s grupom drugova krenuo u južnu Hercegovinu), zahtijevaju i da se što prije formira Stola ki udarni bataljon, da se ne »smiju ponoviti ni u kom slu aju greške po injene prilikom prvog ustanka u Hercegovini.« Štab brigade dotad nije bio obavješten o prilikama u južnoj Hercegovini, pa ni o tome da je nakon odlaska bataljona »Iskra« na Biokovo i njegovog uklju ivanja u Desetu brigadu u Ostrošcu 1. marta 1943. iz južne Hercegovine preko Neretve ka Biokovu i bataljon »Sloboda«, ali zbog četvrte ofanzive morao se vratiti na svoj raniji teren, gdje je ubrzo ušao u sastav novog Južnohercegova kog partizanskog odreda. Tri bataljona - Stola ki, Sitni ki i »Sloboda« - vodili su komandant i njegov zamjenik Dušan Grk i Petar Milidragovi , komesar i njegov zamjenik Gojko Mihi i Dragutin Kosovac Braco, i na elnik štaba Danilo Šarenac, naredni heroj, koji je kasnije poginuo na Mjedenoj glavi kod sela Kokorine. Odred od dvije stotine boraca brzo je oja ao kroz akcije protiv etnika i prelaskom manjih etni kih posada, seljaka koji su i ranije bili partizani, da bi 2. aprila, nakon što se susreo s Drugim i Petim bataljonom Desete brigade, zajedno s njima oslobodio Ljubinje, a 4. aprila napao i Stolac.

Uporedo s tim, shodno direktivi koju je polovinom marta prenio Dušan Grk, u Popovom polju je 21. marta formiran partizanski odred od oko sto boraca, koji je tokom nekoliko slijede ih dana razbio i razoružao etni ke posade na željezni kim stanicama Grmljani i Poljice, kao i u ve em dijelu ljubinjskog sreza. Jezgro odreda od oko 50 boraca, pod komandom Save Obradovi a i politi kog komesara Bože Slavi a, na

putu (za Desetu brigadu) ka Nevesinju odlučilo je da oslobodi i Ljubinje. Tom prilikom je kolona 27. marta upala u etničku zasedu kod Ljubinja i izgubila dvadeset drugova, među kojima komandira ete Mihajla uzulana i komesara ete Mirka Ora. Jedan dio drugova se ipak uspio uključiti u novoformirani Šesti bataljon Desete brigade, u kome su Slavi i Obradovi primili dužnost komesara i komandira ete.

OSLOBOĐENJE GACKA, AVTOVCA I FAZLAGICA KULE

I dok je dr Isidor Papo uzalud pokušavao da otrgne od smrti Petra etkovića, narodnog heroja, koji je rafalima iz aviona poginuo upravo u vrijeme sastanka s članovima štaba Desete brigade na golom proplanku iznad Kifinog Sela na Nevesinjskom polju, dok je Vrhovni komandant od Druge divizije otkrivao vijesti »kada, gdje i koje su jedinice do sada prebačene na onostranu obalu, a koje se još nalaze na ovoj obali Drine« (kad je od štaba divizije tražio da etiri puta dnevno održava vezu sa Vrhovnim štabom), dok su u Nevesinje dva puta ulazile naše i protivničke snage, koncentrim napadom Desete hercegovačke brigade na 2.000 etnika u području Gacka otpor je slomljen i već 2. aprila uveče napadnut je i garnizon u Gacku.

Protiv etnika, domobrana i ustaša iz Fazlagica i Kule, koji su sklopili »vrst dogovor« o zajedničkom suprotstavljanju komunistima, o čemu je Bajo Stanišić obavijestio »narod« i tu šaroliku vojsku u Gacku, srušile su se Deseta (tri bataljona), Prva dalmatinska i četvrta crnogorska i razbile njihove položaje.

Povlačenje etnika se pretvorilo u bjekstvo, a oni koji su ih pratili i koji su usput zarobljavali zaostale ili klonule nije bilo teško zaključiti da je između etničkih starješina i njihovih boraca došlo do potpunog nepovjerenja, a između hercegovačkih i crnogorskih

etnika i do žestoke tu e zbog tri stotine ovaca koje su crnogorski etnici namjeravali da prebace preko granice. U toj tu i i pucnjavi poginulo je 9 etnika, a drugi, rasuti na sve strane, povla ili su se u Crnu Goru i prema Bile i, dok su njihova sabra a odstupila u Fazlagi-a Kulu, odakle su poslije pada Gacka i Avtovca zauzela položaje na padinama Bjelašnice i Babe planine.

Istaknute ustaše iz Fazlagi a Kule i Gacka, koje su s ustaškim emigrantima Franceti em, Pospišilom i Tonogalom ljeta etrdeset prve poklale cijele skupine i istrijebile neka sela srpskog živilja u tom kraju, povukle su se upravo uz pomo gata kih etnika Milorada Popovi a, mada se i mobilizacija etnika u Crnoj Gori sprovodila pod parolom »borbe protiv Fazlagi a Kule«. Sto pedeset milicionara predalo je oko dvije stotine pušaka i dvadeset hiljada metaka, a onima koji su se rasuli po Bjelašnici poslat je pismeni poziv da se vrate ku ama i predaju oružje.

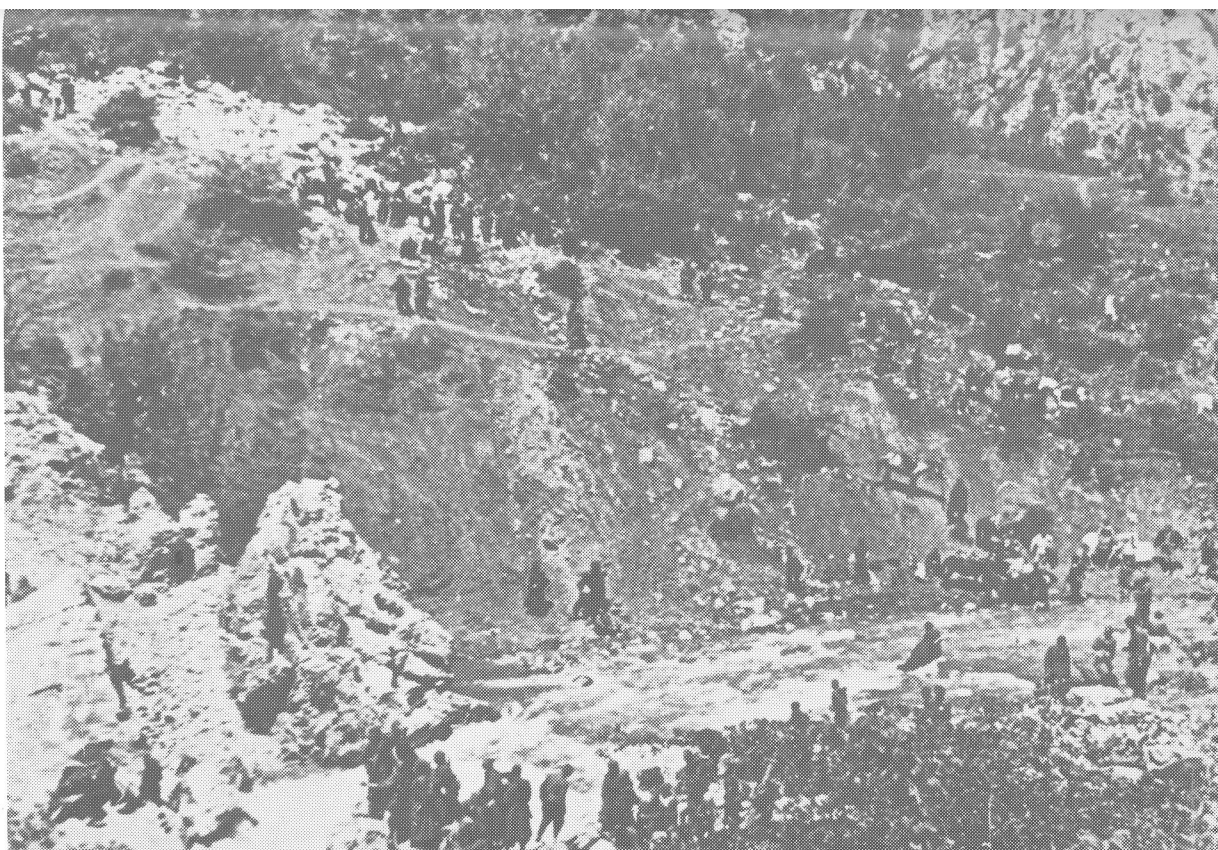
Dva italijanska bataljona i deset tenkova stigli su u obližnju Planu, a etnici su toga dana zaposjeli Kobilju glavu nadaju i se da e tu zaustaviti brigade. Ali tek što su te no i zalegli u zaklone, oko njih su grunule bombe boraca Desete brigade, me u kojima i bombe Hasana Zahirovi a Lace, prvog Mostarca kojem je dodijeljeno zvanje narodnog heroja. Otac mu je bio siromašni gradski ko ijaš, a on, La a, nosa prtljaga na željezni koj stanici i »kopa « odba ene jalovine iznad rudnika uglja, skojevac koji se kalio me u petnaestak narodnih heroja, onaj koji je s petoricom junaka upao u konji ki zatvor i oslobodio svoje drugove, koji je dva puta hrabro i lukavo izbjegao iz ustaškog zatvora, koji je upadao u italijanske magacine oružja u okupiranom Mostaru i bataljonu donosio dragocijenu municiju kad je nije bilo dovoljno, koji je ljeta etrdeset druge prvi upao u željezni ku stanicu Ostrožac i telefonom »malo razgovarao« s Mostarom, kad je i primljen u lanstvo KPJ i kojom prilikom je rekao: »Dobro ste se sjetili!« Bio je to borac koji je svojim spletovima bombi u Žep u, Prozoru i na Porimu, sve do Kobilje glave sabijao strah u kosti onima koje je progonio i napadao.

I baš tu, s kamenjara Kobilje glave, Splitski anin Jozo Vidović i bolnička arka Štaka Mičković, »velika Lacina ljubav«, djevojka što poginuo na Sutjesci dva mjeseca kasnije, oglasiše njegovu smrt, posljednje jutro »voje mostarske raje«. Na toj kamenoj gredi je Laka i zakopan, tu se uoči i Lenjinov pogrebni marš, a u štab brigade na par minuta hartije poslata poruka: »Hasan Zahirović Laka, komandir desete Mostarskog bataljona Desete hercegovačke brigade, herojski poginuo prilikom borbi na Kobiljoj glavi - prema Plani 6. aprila 1943. Ima nekoliko junaka i njihovih podviga iz bojeva brigade kod Jajca, Žepča, Prozora, Konjica, Nevesinja, Veleža itd.«

Na Kobiljoj glavi je poginuo i Zdravko Višnjevac, a ubrzo i njegov brat Rajko. I na Bakra ušću, etni komandant uporišta prema Mostaru, zamjenik komesara Trešćevičeve desete bataljona Ivan Piplica i vodnik Ljubomir ikeš, nakon što su duboko upali u etničke položaje. Svoje posljednje metke ispalili su sebi u glavu. Tog aprilskog dana su iz bataljona poginuli i zamjenik komandanta Lazar Popović, vodnik Bepica Puharić i kurir Momčilo Šutić.

»Dobro sam zapamtio taj dan: jedanaesti april 1943. u Fazlagićima Kuli. Od početka novembra 1942. kada sam kao zamjenik komandanta desete bataljona sa 220 Dalmatinaca postao borac i starješina u Desetoj hercegovačkoj, do marta 1943. kad sam na Boračkom jezeru od Ivana Gaševića preuzeo dužnost komandanta bataljona, pa do Fazlagića Kule, kada sam uveliko proričeni bataljon predao Dušanu Brstini, koji je među nas došao sa 87 Nevesinjaca, koliko ih je prikupio gotovo iz svih jedinica Desete, a ja krenuo u Trešćevičevu dalmatinsku brigadu za komandanta njenog Prvog bataljona, kao i više Dalmatinaca u druge jedinice, naratovao sam se tako žestoko kroz velike i sitnije akcije da mi je to moje drugovanje sa Hercegovcima utkano u cijeli moj život, koji opet nije ništa drugo nego samo još jedna obična priča o tome kako su Dalmatinci, Bosanci i Hercegovci kalili bratstvo i jedinstvo, svoje zajedništvo, jer i tog 11. aprila 1943. u bataljonu koji sam ostavljao bilo je 237 boraca iz svih nacionalnih sredi-

Deseta hercegovačka brigada prelazi Sutjesku 8. juna 1943.

Komandant Prve grupe udarnih bataljona Desete brigade oktobra 1943. Petar Radevi , narodni heroj

Narodni heroj Nikola Ljubibratić , komandant Desete brigade od novembra 1943. do novembra 1944.

Sa narodnog zbora u Divinu 1943. godine

na, može se reći i podjednako i Dalmatinaca i Hercegovaca, i 'vlaha', i 'Turaka', i 'sokaca', kako bi nas neko zvao; u jednu riječ: bi to složna zajednica, naša partizanska i jugoslovenska«, kazivao je Petar Jelavić vraćajući se svojoj mladosti.

U međuvremenu je 270 boraca Drugog i Petog bataljona vodilo borbe u južnoj Hercegovini, kao i odred Dušana Grka, progone i zbunjene etničke grupe, koje su gerilskim načinom ratovanja zadale bataljonima i odredu mnoge teškoće.

»Za ovo vrijeme našeg odsustva iz Hercegovine«, pisao je štab ove udarne grupe bataljona Vrhovnom štabu 13. aprila, »bande su uspjele da zavedu dobrim dijelom mase i predstave nas kao osvetnike ako dođemo, i sada narod strahuje od nas i našeg dolaska u dobrom dijelu sela, te nije rijetka pojava da nas ne dođe ka ni malo dijete u selu, već sve bježi u šumu, ako ne uspije da pobjegne sa banditima.« Uz to etnici se »redovno pojavljuju u selima u kojima smo mi bili jučer«, pa »narod iz straha dobrim dijelom više i radi njima dojavljuje o našim kretanjima nego nama (stvaraju i sebi na taj način za njih podesan tajni kredit kod ovih pljačkaških bandi)«, pa otud pojava da etnici u selima oko Vlahovića i iza naših leđa i Ljubinja »za samo ovo desetak dana po pet puta mobilišu iste ljude«.

Drugog puta nije bilo: valjalo je potpuno razbiti etničke grupe i »brigade« i natjerati zločince u okupatorove garnizone, a to znači da je trebalo »dati mogućnost etnicima - uglavnom prisilno mobilisanim - da dođu u svoja sela i kod svojih kuća, u kome se slušaju tek mogu i moći se lako mobilisati u naše redove«, izlagali su svoje prijedloge drugu Titu komesar i načelnik brigade koji su u sastav Desete brigade - uoči njenog prodora preko etničkih položaja ka Crnoj Gori - Drugi i Peti Bataljon doveli ojačane, a uz to i jedan novi, Šesti bataljon, dotad borbe rasformiranog partizanskog odreda iz južne Hercegovine, kojim je komandovao Dušan Grk.

Tad su u četvrti bataljon, pored drugih, stigla i dva nova dobrovoljca iz nevesinjskog kraja: brat i se-

stra iz sela Biograda. Bila je to Ljubica Remeti , obanica koja je svojim dotjeranim izgledom i otresitom rijeju, mada nikad nije sjela u školsku klupu, privukla pažnju mnogih, pa i članova štaba, vještim rukovanjem puškom i bombom. A i nije bilo čudno: Ljubica je u martu 1942. postala borac Omladinske čete Bišinskog partizanskog bataljona, bombaš koji se borio u kraju u kojem je živio i borio se i Mišo Ljubibratić, hercegovački vojvoda, pjesnik i političar, učesnik u ustanku Luke Vukalovića, »hercegovačkog Garibaldija«, i u ustanku 1875. godine, u buni Nevesinjskoj, austrougarski hapšenik i osamljeni intelektualac i vojvoda u Beogradu, poznavalac više jezika i prevodilac (preveo je s njemačkog na srpski i kuran, koji je objavljen nekoliko godina poslije njegove smrti), komandant dobrovoljačkog odreda u srpsko-bugarskom ratu 1885, istrajni borac za bratstvo i jedinstvo, izmirenje hrišćana i muslimana, Hercegovac čiju je riječ znala i porodica Ljubice Remetić, riječ i kojima je vojvoda Mišo pozivao svoje zemljake protiv okupacije: »Mi smo narod jednog porijekla, jedne krvi i jednog jezika; mi smo sinovi jedne zemlje, ne dajmo da tuđinska noga gazi grobove naših otaca... Oprostimo jedni drugima bratstvu krv što je izmeću sebe prolismo; izmirimo se na osnovu božje i ljudske pravde.«

Ljubica Remetić, što iz sela Biograda s bratom krenu put Sutjeske i kao nepismena obanica, znala je i za »Stojanov vakat«, za svoje suseljanje koji su se borili u odred hercegovačkog junaka Stojana Kovačevića, koji je bježao iz turskih hapsana oko Starog mosta u Mostaru, ali kojeg i novi porobljiva i dobro upamtiše, i njega i njegov odred, i odrede Pere Tunguza, Salihage Forte i Vasa Buhe, bi to ustaničke 1882, kad se digoše i okupiše u istim mjestima mnogi hrišćani i muslimani, Srbi i Muslimani, oko Nevesinja, Gacka, Foča i Uloga, gdje planuše kasarne, kad u Stojanovom odred od dvije stotine ustanika bi i sedamdeset Muslimana, gorštaci koji nisu priznavali vojni zakon po kojem su Hercegovci i Bosanci morali da služe u pukovima austro-ugarske vojske. Kad su se okupili oni najodlučniji

niji, zauzeli su i Kalinovik i u njemu smjestili svoj glavni štab, da bi se pod naletom nekoliko desetina hiljada vojnika i stotinu topova povukli i iza sebe ostavili prietelje koje su stigle i do srca jedne od najljepših djevojaka tog prostranog planinskog kraja, do žene ratnika koji je u borbi s italijanskim vojnicima i četnicima na Bukvici kod Nevesinja maja 1942. osjetila i vrelinu velikog metka. Ozdravljena, vesela i vjerna saradnik komunista i ilegalaca u vrijeme četničke strahovlade, tu žena i zatvarana, stala je ponovo meću borce odlučnija nego ranije, zajedno s bratom postala je borac Desete, puškomitraljezac na Sutjesci.

»Da kud meću svoje«, rekla je škrto u štabu bataljona djevojka Ljubica Remeti, koja je svojim posljednjim ljudskim dostignućem, s grupom djevojaka i mladića na Ivan-sedlu 6. marta 1945, ugraditi sebe u jedinstveni spomenik zbratimljenih naroda Bosne i Hercegovine.

NA ME AMA SUTJESKE

*Šest bataljona i Omladinska eta • 1240 boraca brigade
• Tužbalica djevojke Stane • Preoružanje u borbenim za-
pletima • Od Ledenika i Uzdomira do Magli a i Volujka
• »... Kao što vidiš, stanje je vrlo kritično« • Krvava
brda 2. juna • Operativne grupe na stazama izbjavljenja
• Rasformiranje Prvog i Šestog bataljona, Omladinske
ete i Topovske baterije • Kazivanje o hrabrima • U za-
štitnici Vrhovnog štaba • Profesor Vukajlovi i Vrhovni
komandant • Stradanja Mostarskog bataljona ili kome-
sarova ispovijest drugu Titu • Brigada »kao osrednji ba-
taljon« • Na putu za Hercegovinu • Prva akcija poslije
Sutjeske: vrtoglavi marš i upad u etnički štab za isto nu
Bosnu i Hercegovinu*

Djevojka ratnik što iz svog sela Biograda iznad Ne-
vesinja kreću sa svojim bratom prema Sutjesci samo
je jedna od mnogih Hercegovki koje su tog proljeća
trideset tri grozničavo isekivale svoju vojsku i s ne-
koliko stotina novih boraca stupile u etnički bataljone
Desete hercegovačke proleterske brigade, kad i druge
jedinice Treće udarne divizije napustiše Nevesinje i
Gacko, kad uz novi, Šesti bataljon, i novu Omladinsku
etu, svaki bataljon dočeka i primi partijske i skojev-
ske terenske radnike, ilegalce što odolješe etničkom
teroru i njihovim hajkama, kad među one koji ostado-
še od 617 boraca, koliko ih je bilo dok im se u Glamo-
u pridružiše Dalmatinci, Livnjaci, Duvnjaci i Prozor-
ani, od kojih mnogi ostaviše svoje živote na putu ka
Sutjesci, u hercegovačkim etničkim stadišima nova
mladost hercegovačka, pa svi skupa, njih 1.240, krenu-

še ka Crnoj Gori, na pivske vododerine i sjenokose, na visove s kojih pogled puca daleko unaokolo.

Sa svojih razgra enih ognjišta, prijete ih pogorjelina i pepelišta, kao i s prolje a etrdeset druge kad se na Zelengori okupio zbjeg naroda, krenuše sa svojom naoružanom djecom i mnoge sijede i prosijede glave, poput oca Spasoja Draškovi a iz sela Slivlja, koji na ku nom pragu do eka svoja tri sina i tri sretna i prekaljena ratnika - Vuka, Milana i Milivoja, pa se s njima i svojom ženom Marom, sinom or em i najmla ima, trinaestogodišnjim Tomom i desetogodišnjom Zorom, zaputi s prvim bitkama u brigadu, na položaj iznad Gacka.

Vratili su majku i dvoje najmla ih na puteve bez sigurnih putokaza, a Spasoje je sa svoja etiri sina zašao u vrtloge pete ofanzive, gdje je ve 20. maja kod Lednika, iznad Ravnog nakon borbe u kojoj je u estvo- vao kao borac etvrtog bataljona, sahranio sina Milana, politi kog delegata vođa i komunista, klesanog kroz tutanj bombi. Nekoliko dana kasnije stari Spasoje je zarobljen i u Jasenovcu ubrzo ubijen.

Takva je bila porodica Spasoja Draškovi a iz sela Slivlja, Mandi a i Nenadi a iz sela Duli a, gdje ne stigoše do ku nog praga sekretar seoskog aktiva Rade Nenadi , koji poginu kod Gornjeg Vakufa, ni neustrasivi puškomitraljezac Vukota Nenadi , što poginu kod Marine pe ine u dolini Rame, ali odakle prema Sutjesci krenuše svi mladi i i ratnici, od starog Petra do dje- aka Miljana, seljaci koji su se ve 6. juna 1941. s vilama i sjekirama sru ili na dva ustaška uporišta, kad pogibe njihov najistureniji borac Dušan Mandi i kad odjeknu tužbalica njegove sestre Stane: »Kuku mene dovijeka, moj Dušane, oba oka, šta e sestra bezbratkinja, rane moje bez prebola«. Bila je to prva žrtva, da bi druge no u sahranjivali; uz tužbalicu su ispra ali i sedmoricu poginulih na Gatu pored pedeset srpskih proletera koji poginuše ljeta 1942.

Bila je to mladost koja nije znala za odstupanje, kao ni 28 zatvorenih komunista i ilegalaca u etni koj kasarni u selu Konjskom iznad Trebinja 24. maja 1943,

kad je Luka Sredanović, borac Desete koji je s Dušanom Grkom s Vlaški-planine stigao u Hercegovinu na politički rad januara 1943, s puškom u ruci, otetom, prvi istraga me u nekoliko stotina etnika i s neustrasivim borcima jurnuo ka kamenjaru. Trebalo je da ih upravo te noći strijeljaju etnici, izbjegli ispred Nijemaca, koji su ih tog proljeća razoružavali obezbjeđujući se od eventualnog iskrcavanja anglo-američke armije na Balkanu. Bi to samo zakratko, mjesec ili dva, nesporazum između okupatora i njegovih saradnika koji su istrajno vodili borbu protiv boraca Narodnooslobodilačke vojske. Pa i te gorke majske noći u selu Konjskom. Mada su samo dvojica uspjela da pobjegnu (pored ranjenih i uhvaćenih, među poginulima je ležao i Luka Sredanović), bila je to još jedna upećljiva potvrda da je partizanska Hercegovina istrajavala i borila se, daje svojom djecom ponovo osnažila svoje brigade za nove bitke i nova iskušenja.

A bitka je bivala sve teža i složenija, iscrpljujuća, jer kada se Treća divizija povukla iz Nevesinja i Gacka, ekonomske prilike u većem dijelu Hercegovine su bile gotovo zastrašujuće, pa otud i divizijska poruka štaba Druge divizije 2. maja da se brigade s bolnicom »moraju ishranjivati sa oslobođene teritorije Crne Gore, jer je to jedina mogućnost«, daje dio Hercegovine koji su još držale njene brigade mahom »popaljen i iscrpljen ekonomski do krajnjih granica rekvizicijama i konfiskacijama za potrebe Centralne bolnice, Devete divizije, Sedme naše divizije i ostalih jedinica«.

Tako je poručeno, iako nije bilo teško dokazati da su i ekonomske mogućnosti naroda u području Pive, gdje su se već nalazili dijelovi Treće divizije, izuzetno slabe, pogotovo kad su se na taj planinski kraj sredinom maja srušile jedinice 7. SS divizije »Princ Eugen«.

Tada se i začela peta ofanziva, bitka na Sutjesci u kojoj se 127.000 neprijateljskih vojnika (četiri njemačke i tri italijanske divizije, bugarski borisovski puk i domobranska lovačka brigada, uz nekoliko pukova artiljerijskih i tenkovskih bataljona, dvanaest eskadrila avijacije) ustremilo protiv 16.000 boraca Operativne

grupe Vrhovnog štaba NOV i POJ (četiri divizije i Drinska operativna grupa) i ranjenikih kolona (3.500 ranjenika i bolesnika), očekuju i da se prije ti prodor Titove vojske u Crnu Goru, Sandžak i dalje u Srbiju i zatvoriti obrub oko njih, da se klještima operacije »Švarc« suziti taj obrub sve do njihovog konačnog uništenja u uglu rijeke Pive i Tare, na ogoljelom, gladnom i opustošenom planinskom području, da se bitku koju su izgubili na Neretvi upravo tu okončati u svoju korist.

Protiv tog jugoistočnog krila udruženih, njemačko-italijanskih i kolaboracionistih snaga, nakon što je sve do prvog sudara (19. maja) s njemačkom vojskom vodila borbu s hercegovačkim i crnogorskim etnicima i dijelovima 6. i 14. italijanskog korpusa, stajale i Deseta brigada, njene dvije udarne grupe - jedna iznad Gacka, gdje su njeni Drugi, Treći i četvrti bataljon smijenili Prvu dalmatinsku, druga sjeverno od Nikšića prema rijeci Komarnici, gdje su Prvi, Peti i Šesti bataljon preuzeli položaje Druge proleterske brigade.

MAKSIMOVA DOBRODOŠLICA ESESOVCIMA

Umjesto priželjkivanog predaha i okrepljenja, naišli su surovi dani i noći, bjekstvo etnika i dolazak esesovaca, koji su već u prvoj noći susreta iznad Ravnog povišja Avtovca mogli osjetiti s jakim protivnikom i se tokom maja i juna i kasnije sve do posljednje ratne zime nositi po hercegovačkom kamenjaru.

Dobrodošlicu im je priredio vod narodnog heroja Maksima Kujundžića, koji je i ovaj put primijenio Titovo upozorenje od 21. marta 1943. da valja uvijek nastojati »upasti samo bombama u neprijateljski položaj«. Tamo gdje je stigao Maksim, a zašao je duboko u neprijateljski raspored kad su vojnici vrsto spavali, plamen i tresak bombi cijelog bombaškog voda najavio je krvavi obračun na mećima Sutjeske, stravu i nemogućnost njemačkih komandanata, ali i stradanja Titove vojske već a nego ikad dotad. Maksim se vratio bez

ijednog ranjenog ili poginulog, a ostavio je 15 mrtvih njemačkih vojnika, s dva zaplijenjena mitraljeza, deset pušaka, dvije mašinke i nekoliko sanduka municije.

Po elo je, tako, kako se poželjeti moglo, ali poslije razlomljenih obruba pete ofanzive tri brigadna bataljona Prvi, Treći i Šesti, Omladinska i Topovska baterija, i mnogi iz drugih bataljona ne došli na prvo zborna mjesto brigade, iskopniše, rasto iše se, rasformirane se tri bataljona, i baterija, oglašila se brigada sa svega 200 boraca, tri nevelike i izolovane grupe koje se jula 1943. rasuše širom Hercegovine, nevelike ali i dalje postojane, nošene duhom Sutjeske, njenim porukama, o imama ranjenih i poginulih, onih koji ostadoše na liticama Ledenika, Treštenika i Uzdomira, na Jasenovom polju i Ravnom, na Javorku i Brljevu, Volujaku i Trnova kom jezeru, na Magli i Sutjesci, Miljevini, na Krvavim brdima iznad Katina kuka, na sviminama Sutjeske.

Mada je neprijateljeva koncentracija na ofanziva od Pljevalja, Foča i Gacka na tek oslobođenom teritoriju oko Pive, Tare i gornjeg toka Drine ponajmanje tekla prema otkivanjima generala Litersa i njemačke Vrhovne komande, jer otpor je bio neotkivan žestok, kao na Javorku krajem maja gdje je osam bataljona Hercegovaca, Crnogoraca, Dalmatinaca i Krajišnika cijelu noć napadalo, gdje se nekoliko dana i noćno grčevito nastojalo zaprijetiti ili usporiti napredovanje odlučnog protivnika.

Komandant Desete brigade rukovodio je borbama svoja tri bataljona (Prvim, Petim i Šestim) oko Jasenovog polja i Uzdomira, na Javorku, a njegov zamjenik i načelnik štaba na Ravnom i Lebršniku Drugim, Trećim i četvrtim bataljonom, gdje su njihovi komandanti Nikola Ljubibratić, Radovan Šakotić i Dušan Brština, sa svojim borcima, kako su javili i komandantu Šegrtu, »pokazali u ovim borbama prava luda od junaštva«. Svi su, opet, kao i komandanti bataljona kojim su rukovodili Milenko Okiljević (Prvim), Dušan Grk (Šestim) i Danilo Komnenović (Petim), morali prihvatiti borbe i kad se sigurno znalo da će žrtve biti teš-

ke, ranjenika sve više, kad nije bilo drugog rješenja ve da se no nim ispadima na isturene njema ke položaje i pokretljivom odbranom i napadima na bokove i komore taj vrsti zagrljaj okrnji i izranja vi, da se municija pribavi, neprijatelj zastraši i upozori da ipak uludo ak i top navrh Magli a istura i tu e ne bi li zakr io puteve vojske u obru u. Topovske granate više su kuražile zbunjene grenadire nego što su komandante brigada uzbu ivale - ostavili su top »na miru«, jer svuda Oko Magli a bile su brigade koje su pronalazile svoje puteve, krhke prevoje odbrane, novo oružje i municiju, umjesto italijanskog s Neretve, njema ko sa Sutjeske, kao što to bi i s Tre im bataljonom: ve krajem maja, tokom borbi oko Gacka i mosta kod pivskog manastira izvršio je gotovo potpuno preoružanje, imao je 150 njema kih pušaka i 15 puškomitraljeza, njihove coku le i odijela, municiju, ruksake, kao i drugi bataljoni, jedini izvor municije bili su mu - njema ki bataljoni i njihove komore.

IZNAD MRATINJSKOG PROLAZA

Doga aji su bivali sve dramati niji, gor i, žrtve sve ve e. Stiglo je i nare enje da grupa bataljona Desete ni po koju cijenu ne smije napustiti Ravno i Volujak, izvorište rijeke Pive, Goransko i Plužine, da »Deseta brigada omogu i prolaz Centralnoj bolnici i glav-nini Vrhovnog štaba preko rijeke Pive, prema Mratinju i Vu evu«.

Bili su to ve dani kada su brigade nastojale da realizuju Titovu odluku (donesenu 18. maja) kojom se, zbog snažne koncentracije i napada neprijateljskih snaga na pravcu proboja, odustalo od daljeg prodora ka Srbiji, odnosno kada su brigade pregrupisane i, umjesto ka jugoistoku, usmjerene ka sjeverozapadu, ka isto noj Bosni, radi spasavanja ranjenika i izvla enja jedinica iz obru a.

Zaplet je u me uvremenu bivao sve složeniji. »Radova grupa pod teškim okolnostima prisiljena je da se

prebaci na desnu obalu (Pive). Pravac prema Mratinju ostao otvoren«, javljao je 28. maja štab Treće divizije Vrhovnom štabu o ugroženosti Desete brigade. »Naredili smo ponovno zauzimanje položaja na ovom pravcu po svaku cijenu. Ne znamo rezultat«.

Dva dana kasnije, 30. maja, na pravcu Plužine - Štirno - Javorak, Deseta hercegovačka, četvrta crnogorska i Sedma krajiška vodile su borbe s neprijateljem kod sela Brljeva, odnosno u borbama koje su vođene u posljednja dva majska dana na Javorcu i Katinom kuću brigade su odbacile njemačke jedinice ka katunu Štirnu i selu Brljevu, upravo kad je drug Tito, 31. maja, poslao telegram: »Javite odmah situaciju: rezultat borbi kod Štirna«.

Vrhovni komandant je primio dobre vijesti: protivnapadom triju brigada neprijatelj je potisnut i odbijen u Brljevo. Sutradan, 1. juna u zoru, kad je u napad uvedena četvrta brigada, prodor je bio još dublji u neprijateljevu odbranu, kad se i bataljon Dušana Grka dohvatio šume Žagrice i grebena Panosa. Putem kojim su bataljoni prošli ležali su mnogi mrtvi, došlo se do novog oružja i municije. Otkrivao se i Treći bataljon, koji je bio pod neposrednom komandom Treće divizije, da bi pokušavao prelaze preko Pive i Komarnice. U međuvremenu su Prvi i Drugi bataljon zaposjeli položaje od Krvavih brda do Trnovačkih koliba i Katinog kuka, ime je blokiran pravac ka Mratinju.

Iza tri brigade, koje nisu smjele odstupiti, prolazile su druge jedinice, bolnica i Vrhovni štab, koji je već bio u Mratinju.

Ali i njemačka soldateska je željela u Mratinje, pa je 2. juna oko 1.500 vojnika, uz podršku artiljerije i nekoliko aviona, napadaju i u tri kolone, krenulo na Katin kuk, Krvava brda i Trnovačke kolibe, preko gole planine Bioč, između kržljavog rastinja, na položaje Prvog, Drugog i Šestog bataljona, a zatim četvrtog i Petog.

Bataljon Danila Komnenovića i Živka Jošila odmarao se iza položaja, ali tog jutra, kad je uslijedio neprijateljev frontalni napad i kad se njemačka kolona du-

boko usjekla u položaj Desete brigade grabe i uz Kravava brda, dobio je izuzetno težak zadatak - trebalo je da toj koloni krene u susret i da je zadrži, bez odstupanja, jer povlačenje je značilo prepustiti neprijatelju mratinjski spasonosni prolaz.

NA KRVAVIM BRDIMA IZNAD KATIN KUKA

Borci Petog bataljona grabili su posljednjom snagom uz strme strane znaju i da je zamjenik komandanta brigade Vlado Tomanović teško ranjen od artiljerijske granate na položaju Prvog bataljona, daje sav obližen krvlju rekao komesaru brigade: »Ja sam gotov, dođo. Ama, ostavite me. Sa mnom je ionako svršeno. Vratite se u bataljon... Jesu li naši održali Katin kuk? Sjuriše li Švabe?«

Tako je poginuo tridesetšestogodišnji pravnik i državni javni tužilac u Somboru prije rata, vojnik koji je prikupljao i slao pakete zatvorenim komunistima u Sremskoj Mitrovici, komandir čete u ustaničkoj Srbiji i komandant odbrane grada Banja Luka, proleter koji je upućen u Hercegovinu i krajem decembra 1941. postao komandant Bilekog partizanskog bataljona, nišandžija koji se s grupicom boraca u svanu četu privukao bilekom logoru i puškomitraljezom osuo vatru po koloni vojnika postrojenih za doručak, pokosio ih desetak i više ranio, nakon čega su uludo grunuli topovi preplašenog garnizona.

U jurišu njemačkih vojnika na Katin kuk 2. juna poginuo je vojnik koji je 25. januara 1942. na putu između Trebinja i Bileke s grupom boraca u najkritičnijim trenucima borbe zašao neprijatelju iza leđa i bombama uništio posade baterija brdskih topova i minobacača, što je i odlučio ishod borbe - njih oko stotinu mrtvih i ranjenih ležalo je unaokolo topova i mitraljeza. Nakon te borbe postao je komandant Sektora Bileka-Trebinje, u februaru 1942. član KPJ, u martu komandant Južnohercegovačkog partizanskog odreda, u junu zamjenik komandanta Hercegovačkog odreda u

Vrbnici i avgusta 1942. zamjenik komandanta Desete brigade, u času svoje smrti major NOVJ, narodni heroj i borac kojem je posljednja misao bila da li je položaj odbranjen i neprijatelju spriječen prodor.

Da li je spriječen? Dok su borci i komande okolnih eta i bataljona, pa i njemački oficiri i vojnici, osmatrali kako se dvije kolone, njemačka i Danilova, utrkuju kako će se prije dohvatiti samog grebena Krvavih brda, dok je dim bombi zaklanjao žestoki vrtlog, na velikom prostoru odigrale su se za dvadesetak minuta mnoge drame, odmjeravanje hrabrosti o i u o i, nadohvat ruke, s bombom i nožem u ruci.

»Propeti smo bili, kao put oblaka, na kamenoj uki Krvavih brda, kad je u zoru na naše, na naše i u trku dozidane, zaklone grunuo stroj Nijemaca, kad je s dimom bombi naišao i gusti oblak planinske magle, kad se očešao o nas i naše položaje. Iza njega je ostala neka svježina i proširen vidik, ali i protivnik s kojim se dohvatismo na život i smrt«, priča o je Ante Krezo, politički komesar Druge ete Petog bataljona, prepun gorke sjetne, govoreći o sedamnaestorici poginulih na tom pedlju zemlje, o komandiru ete Gojku uri u, o trenucima kad je upuivao nišandžiju teške brede gdje da ga a i kad ga je metak esesovskog snajperista pogodio usred srca. Uzalud je pritrčao svom komandiru, nekadašnjem podoficiru i bjeGUNCU iz zarobljeni kog logora, zamjeniku komandanta Stola kog bataljona koji je iz opkoljene zgrade štaba s petoricom boraca uspješno odolijevao napadima desetorostruko nadmo njih etnika, dvostrukom bjeGUNCU iz etni kog zatvora ljeta 1942. i borcu koji se iz južne Hercegovine probio na Biokovo i stigao na poprište etvrte ofanzive, da bi ubrzo, kad je komandir ete alto ostao ranjen na Veležu, preuzeo komandu Druge ete Petog bataljona.

»Gojko je bez glasa pao, a baš tada Nijemci okrenuše prsimice, odlučno, zaoraše oko nas i granatama brdskih topova, jedna ošinu i eksplodira pored komandira voda Nikole Mio a, a on, za udo, još živ, okrene se i hoće nešto da mi kaže a ne može, otvara usta

a glasa nema, zijeva a glasa nema, i umire na moje oči, za čas. Zatutnjaše nove granate i vidim: druga granata pogodi u leđa mitraljesca Ivana Šantića iz Trogira, raznese mu gornji dio tijela, komadići tijela i bluže poletiše u vazduh. Borac Mujo Mulić sa suzama u očima podigao glavu iza nevelikog zaklona i nišani, još nije okinuo, a pogodi ga zrno u čelo pa mu se kapa na zatiljku rascvjeta od dum-dum metka. I Nikolu Sucića i Crnog iz livanjskog sela Vidoša pogodiše u grudi, i Marka Miloloža iz sela Drinove Međe kod Livna, koji korak od mene pokuša da zazida zaklon, a mitraljeski rafali ga svega rasparaše, i on pogibe. Poginu i Vlado Mušketalo, poginu 17 junaka na Krvavim brdima«.

DESETA BRIGADA IZMEĐU PRVE I DRUGE OPERATIVNE GRUPE

Bila je to samo jedna borba jednog bataljona u jednom danu, poput drugih lijevo i desno, od jednog visa do drugog prevoja, s planine na planinu.

Tako je bilo samo na jednoj koti 2. juna 1943. A sutradan, 3. juna, u vrijeme kad je politički komesar Trećeg divizije Radomir Babić bio u Vrhovnom štabu u selu Mratinju, komandant divizije Radovan Vukanović poslao mu je obavještenje da je u štab divizije stigao Vlado Šegrt i saopštio da je »neprijatelj uspio da razbije njegove bataljone i da će morati Štirno napustiti«, a to je značilo da se neprijateljske kolone spuštaju preko Biočana s težnjom da udare u leđa Šegrtovim bataljonima, koji su se zbog toga morali povući i prema Konjskim Lastvama i Javorku. »Kao što vidiš, stanje je vrlo kritično«, zapisao je komandant, predlažući da drugovi iz Vrhovnog štaba, ukoliko se nalaze u Mratinju ili oko mosta, što prije izvrše pokret, da bi na kraju dopisao: »Deseta je imala ponovo velike gubitke«.

Bilo je očigledno: nakon teških borbi i uzaludnih nastojanja pet brigada da na sektoru Foča stvore mostobran i omogućavaju izvlačenje ranjenika i jedinica iz obrubak planini Jahorini, Vrhovni komandant je donio

jedinu svrsishodnu odluku - prodor jedinica usmjerio je preko Pive, Vučeva i Sutjeske. Borbe koje su se vodile krajem maja i početkom juna bile su podređene tom osnovnom cilju.

Sutradan, 3. juna, s obzirom na to da je već ranije bilo sasvim jasno daje jedini pravac za povlačenje centralne bolnice, Vrhovnog štaba i jedinica zatečenih u međurečju Pive i Tare bio onaj preko Mratinja i Vučeva i da ga je zato trebalo uporno braniti, odlukom Vrhovnog štaba formirane su dvije operativne grupe: Prva i Druga proleTERSka divizija (deset brigada, među njima i Deseta hercegovačka) činile su Prvu grupu, a Drugu grupu Treća i Sedma divizija (šest brigada, među njima i Mostarski bataljon) i Centralna bolnica.

Komandu nad Drugom operativnom grupom preuzeo je Radovan Vukanović, a dužnost komandanta Treće divizije Sava Kovačević.

Prva grupa morala se s Vučeva probiti u pravcu sjeverozapada, preko Sutjeske i Zelengore, a Druga grupa da se »probije u neprijateljsku pozadinu bilo prema Sandžaku, Sinjajevini ili Goliji sa prvenstvenim ciljem spasavanja ranjenika i razvlačenja neprijateljskih snaga«.

Takva odluka se mogla donijeti zbog toga što je neprijatelj blagovremeno spriječen da zaposjedne Maglić, Volujak i Vučevu i našoj glavnini stvorena mogućnost proboja.

I dok je Treća divizija vodila surove borbe kod Šavnika i na rijeci Komarnici, Prva i Druga divizija su od 5. do 9. juna razbijale neprijateljev obrambeni na rijeci Sutjesci i uskom stazom koja je vodila od Tjentišta za Vrbničke kolibe prodirale kroz dubinski neprijateljski raspored.

Svojim junaštvom na Košuru, Donjim barama, Ljubinom grobu, Balinovcu i na drugim stranama proleter i natjerali njemačke komadante da u svojim izvještajima napišu i to da je »tok borbi pokazao da su komunističke snage pod Titovom komandom odlično organizovane, vješto vodjene i da raspolažu borbenim moralom koji izaziva pobjedu«.

Ipak, konačnog rasple-

ta još nije bilo: nakon što je Druga operativna grupa s bolnicom uzalud pokušavala da se prebaci preko Tare u Sandžak, 8. juna donijeta je konačna odluka da i Treća divizija s pokretnim ranjenicima, pored Sedme banijske divizije koja je dan ranije upućena prema Sutjesci, krene preko Pive i pokuša da se probije putem koji je proklamirala Prva operativna grupa.

U jeku te bitke i povlačenja drug Tito je 7. juna javio Sedmoj banijskoj diviziji da je na Prijedoru Deseta hercegovačka brigada i da zatvara pravac Maglić - Prijedorac, odnosno Trnovačko jezero - Prijedorac i da s njom uspostavi i održava vezu, a sutradan zamjenik načelnika Vrhovnog štaba - da divizija svoje jedinice učini lako pokretljivim i da usiljenim maršem izbjie na Sutjesku, nastavljaju i pokret ka Milinkladama pravcem proboja Prve proleterske, pa i to da je »Deseta hercegovačka u pokretu ka Tjentištu, tj. istom mjestu prelaza i istim pravcem koji ste vi dobili; uhvatite vezu sa njima«.

Tako su Banijsci, koji su se probijali ka Sutjesci, saznali da je na zahtjev Prve operativne grupe Deseta hercegovačka brigada s kojom je njihova prethodnica trebalo da bude u neposrednijoj vezi i od nje dobije »znake za novi pokret«.

ETA KOJA JE ISKOPNILA

Tako je Deseta brigada nakon neprekidnih borbi na prostranim obroncima Volujaka, ispod Maglića i iznad mratinjske kotline, krenula za glavnom Vrhovnog štaba i već prvog dana, kao njena zaštitnica i prihvatnica onih koji su bili iza nje, vodila nove borbe, pritisnuta avijacijom, uz to proriječena i samovoljnim napuštanjem položaja nekoliko grupica i pojedinaca koji su odmjerili da će na taj način, probijajući se sami prema svom zavjajaju, lakše naći i puteve izlaska iz obručenja.

O borcima koji su vjerovali da sliče na sudbina otkuže i druge u obručenju ima pete ofanzive, da će za koji

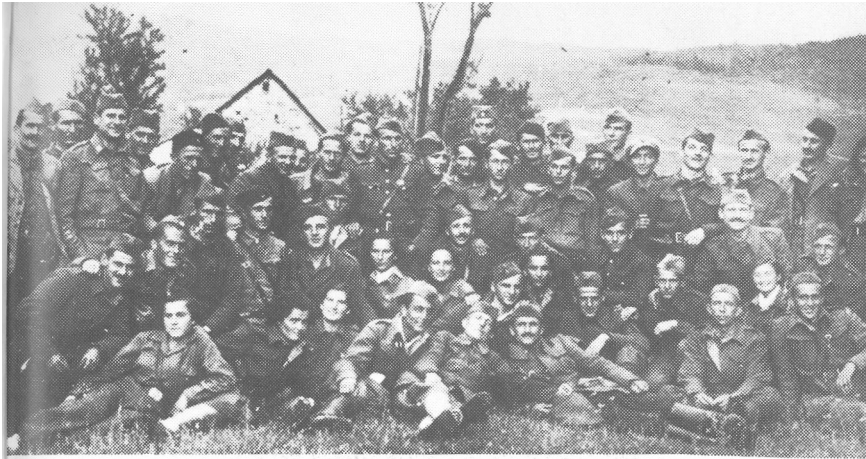
dan do i vrijeme da svak svoju glavu spasava, saznao je i vrhovni komandant drug Tito, suzdržan i zamišljen, bez brze riječi i tvrde osude, znaju i dobro kakvu su svu muku i patnju, mnoge smrti oko sebe, podnijeli sve čete i bataljoni Desete brane i s drugim jedinicama pravce nadiranja njemačkih jedinica. I prihvatio je prijedlog da se od pet prorijećnih bataljona, od kolektiva koje je smrt širokim otkosima smanjila, dok Mostarci ne stignu iz zaštitnice Centralne bolnice, zadrže samo tri - Drugi, četvrti i Peti!

Dva bataljona, Prvi i Šesti, ugasila su se u hodu i mimohodu ka Sutjesci, preživjeli su prešli u bataljone koji su istrajavali. Rasformirane su i Omladinska četa i Topovska baterija.

Ako je najmlađi bataljon brigade, Šesti, već u svojoj prvoj borbi iznad klanca Surduka upao u obrub i iz njega samo bombama prokrio puteve spasa, ako se iz noćnih prepada u neprijateljevoj pozadini na Javorku mnogi ne vratiše, ako su u jurišima od Štirna i Bubnja do potoka Vrbničke i grebena Panosa izgubili nove borce, na Suvoboru i njegovom Katin kuku, ako su u tim bitkama, pored mrtvih, bataljonski stroj napustili i poneki malaksali, pa i dobar dio jedne čete koja se jedne noći zaputila svojim putem proboja i svojom novom stazom smrti, ako su, dakle, i neiskustvo i surovost sukoba na planinskim visovima otrgli mnoge od brigadne kolone, ali ne i od revolucije i borbe, o čemu će biti riječi i u ovom zapisu, onda je sudbina Prvog, prekaljenog bataljona Desete, Gata kog kako su ga najčešće zvali, makar i uz pojedince zaokupljene vlastitim putevima izbavljenja iz obruba, neponovljiva priča o žrtvovanju i izrastanju boračkog kolektiva, do neprebolne pjesme duličkih djevojaka kad pjevaju o svojoj vojsci: »Deseta je pola roda moga, dala sam joj brata i dragoga«.

Bataljon Milenka Okiljevića se ugasio na Sutjesci, a njegovu borbenu maršrutu i zastave što kazuju o ljudskom i boračkom činu mrtvih i živih od kupreške i prozorske bitke do juriša na pivskim vrletima i oko Katin kuka možda bi djevojka Stana iz hercegovačkog

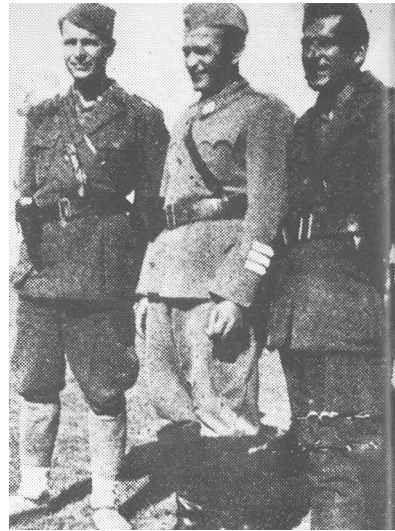
Pored vojnostru nih i partijsko-politi kih kurseva koji su se održavali u brigadi i diviziji, više vojnih i političkih rukovodilaca iz Hercegovine završilo je po etkom 1944. godine kurseve, organizovane pri štabu Drugog udarnog korpusa i Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru. Tako su u martu i aprilu poha ali višipartijsko-politi ki kurs (na fotografiji) i drugovi iz Hercegovine: Živko Jošilo i Nedo Ili , koji su tokom 1944. godine bili politički komesari Desete brigade, kao i komesari eta Spasoje Markovi i Šu rija imi (poginuli 1944), Slavo Stija i i Nikola Komneni . U povratku za Hercegovinu njima su se pridružili i drugovi koji su završili viši vojni kurs: Radomir Mirkovi Rako, posljednji ratni komandant Desete brigade i njegov zamjenik Milan Papi , zatim Maksim Bulut, Omer Mrgan, Slavo Skender, Vojo Vujovi i Jovan Andri . Tada su se vratili u svoje jedinice i slušaoci intendantskog kursa.

Omladinska eta Desete brigade ljeta 1944.

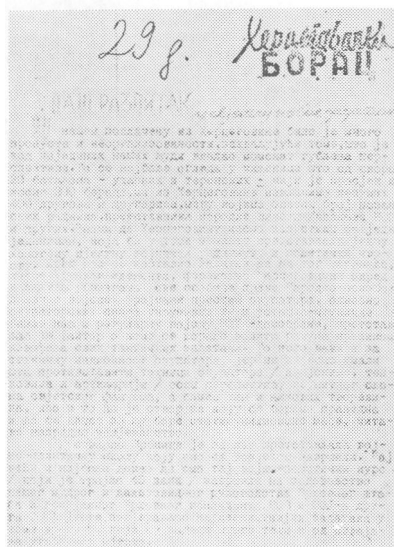

Hercegovački etnici i njemački vojnici s narodnim herojem Miletom Okiljevićem uoči njegovog strijeljanja juna 1944.

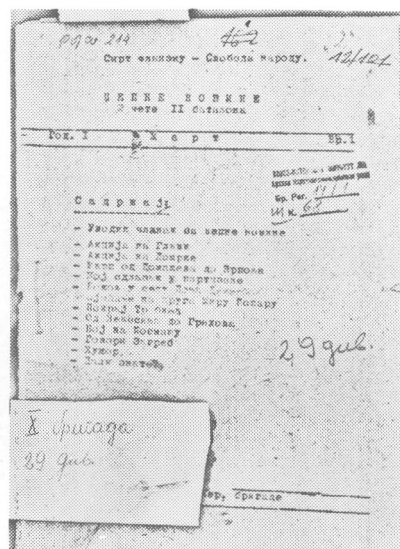

Edo Kapor, Vlado Šegrt i Vaso Miskin Crni u oslobojenoj Trebinju krajem 1944.

Uvodni lanak brigadnog glasila »Hercegovački borac« januara 1943.

Naslovna strana džepnih novina Druge ete Drugog Bataljona marta 1944.

sela Duli a opjevala rije ima što traju duže od života, poput tužbalice kad pogiboše Mirko i Aleksa, kako ih zapisa Radovan Mandić : »O moj Mirko, naš deližo, dušmani te pogubiše, nama srce izvadiše i Aleksu prevariše. Pobiše vas bog ih smeo... Pozdravite mog Dušana, kuku ku o iskopana, i Ne eljka momka mlada, i Vidaka i dva Rada...«

Ljudska mašta teško daje mogla stvoriti ve e i potresnije žrtvovanje od onog što su tog juna ispoljile ete i bataljoni operativnih grupu Vrhovnog štaba, me u njima i borci Tre e ete Prvog bataljona Desete brigade, hercegova ki proleter i ja sudbina upe atlji vo svjedo i o istrajnosti jednog bataljona i jedne ete, onih o ije se grudi rasto iše obru i pete ofanzive, poput bombaša ija je posljednja želja bila da se poljubi sa svojim komandrom, koji ostade da pamti i pri a kako su klonulom junaku »usta bila gotovo ohla ena, a dah vreo kao da se unutra u tijelu razgorjela neka udna vatra«.

A ta eta Prvog bataljona, rasformiranog 4. juna na Sutjesci, bila je »mješovita«, sastavljena od Bile ana, Dabrana, Trebinjaca i Ljubinjaca, od boraca koji su do dolaska u brigadu, kadrovsku i patriotsku vojsku Hercegovine, naj eš e vodili partizanske ete i bataljone, rukovodili narodnim odborima, partijskim i skojevskim aktivima i komitetima. Bila je to eta koja je na dan formiranja brigade imala 56 boraca, a 40 lanova KPJ i 13 skojevaca, samo troje nepartijaca koji su svojim ljudskim opredjeljenjem bili isto što i drugi. Me u komunistima je bio i šezdesetdvođodšnji Risto Ždrale, najstariji borac brigade, o kojem ve iz zapisa ponešto znamo, nekadašnji komandir voda u hercegova kom dobrovolja kom odredu tokom prvog svjetskog rata, ratnik sa solunskog fronta i ordenonosac, ustanik i sa svoja dva sina borca, a zatim i zamjenik komesara Balja ke partizanske ete, komunist, izvanredan strijelac, borac Tre e ete u kojoj su se okupili narodni heroji Milan Kuki i Danilo Šalati , što poginuše na Rami i Ostrošcu, puškomitraljezac Miloš Bojovi , što poginu na Baljcima, Radovan Šakoti , što poginu

kod Postojne, Ljubo Miljanović, što poginu u Bijelom Polju kod Mostara, i dvojica koji dočekaše slobodu, Ilija Babić i Danilo Komnenović, borci i heroji koji su svojim znanjem i hrabrošću postali rukovodioci bataljona i brigada. Bila je to četa u kojoj se borio i najmlađi u brigadi Zdravko Bjelica sa svojom sestrom i ocem, koja je u Glamoču primila petnaesticu novih boraca iz rasformiranog Prozorskog bataljona, među njima i Muhameda Beganovića i Hodžicu, četa u kojoj su se komandiri brzo mijenjali: prvi komandir Milan Kukić otišao je u štab bataljona i ubrzo pade, njegov zamjenik Danilo Salatić postade komandir i pogibe nekoliko dana kasnije, Radomir Mirković Raka preuze četu i s njom dođe do Sutjeske, njegov zamjenik Pero Krum teško je ranjen na Krepku kod Nevesinja i poslije mjesec dana poginuo na Sutjesci.

Kad je iz čete uoči četvrte ofanzive otišao komesar Radovan Stijać i njegovu dužnost je dvadesetak dana obavljao Košta Boljanović, a zatim je došao radnik Muhamed Buljko, koji je sredinom maja s jednim vodom ostao odsječen na pivskim prevojima i kasnije asno položio život. Njegovu dužnost je preuzeo zamjenik komandira čete Aleksa Babić, ali on nije izdržao sve muke Sutjeske i sa petnaesticom drugih krenuo svojim putem do ponovnog dolaska u brigadu i povratka u Partiju, da bi i on ubrzo poginuo.

Tako su komandiri i komesari dolazili, odlazili i ginuli, a Branko Popadić, desetar i vodnik u četi do Prozora, četvrtu i petu ofanzivu prošao je kao zamjenik komesara čete i vršilac dužnosti komesara, sve dok ne dođe i poslije dvadesetak dana ode Košta Boljanović, sve dok i on, Branko, prilikom rasformiranja čete i bataljona na Sutjesci, nije otišao za zamjenika komandira u Drugom bataljonu, kao i komandant Šestog bataljona Dušan Grk za zamjenika komandanta, uz nekoliko boraca rasformirane Omladinske čete i Topovske baterije, nišandžije »Krnje« i »Zelenka«, što ostadoše u šumama Sutjeske.

I tako je to bilo: od četrdeset i petoro iz Treće čete, koliko ih se tuklo na mećama Sutjeske, i trideset i dvo-

je, koliko ih je bilo na partijskom sastanku uo i napada na Javorku, dvadesetoro je poginulo, mahom komunisti, borci iz prvog bataljonskog stroja.

DESETA PORED TITA

Tri hercegovačka bataljona - koja je poslije smrti Vlada Tomanovića, pored komandanta Vlada Šegrtića, vodio i njegov novi zamjenik Vojin Popović, borcima poznat kao Petar Božović iz politodjela, uz komesara i njegovog zamjenika Rada Kapora i Vasa Miškina Crnog i na elnika štaba Rada Hamovića - užurbano su grabila ka Prijedoru ne bi li spriječila prodor SS-ovaca od Volujaka, pri tom ne obračunavaju i osobitu pažnju na brdski top koji ih je svojim granatama pratio s vrha Maglića.

Iza njih ka Suhoj na Sutjesci spuštali su se brigadna bolnica s oko stotinu ranjenih i bolesnih, prištapski dijelovi i bojna komora, prapuni neizvjesnošću, kišom i pomrčinom, dočekivani šumskim raskršćima bez putokaza.

»Nikada ne zaboraviti ovu noć 8. juna!«, sjeća se svoje ratne nevolje i te ranjenike kolone inž. Fazlija Alkalfi, mrklo noć i kad je iz džepa izvukao crkvenu svijeću u nošenu od Glamoča da bi osvijetlio srušenog konja i prepreku pred kojom je stala kolona. »Konji poredili po zemlji pod teškim tovarima bacili municije. Nisu mogli da pređu jednu krševitu uzbrdicu kojom se staza lomi kroz šumu, pa Lazar Kovačević, komandir bojne komore, Košta Bjelogrić, (narodni heroj, umro 1946. u Mostaru, prim. M.S.), Halid Čomić, Dušan Čačić i ostali mu se da prenesu sanduke municije preko tog mjesta, odakle se može nesmetano nastaviti dalje. Bato im svijetli fenjerom... Spuštamo se strahovito strmom stazom u kanjon Sutjeske... Kako se razdanilo, ide se brže... Prelazimo preko mosta kod Suhe... Nastavljamo put prema Tjentištu stazom što usko vijuga pored Sutjeske... Prenu nas plotun baca a što planu pred oćima, svega stotinak metara

pred nama. Pokosi upravo one konjanike što su projahali pored nas... Otpo e i avijacija... Je i dolina Sutjeske od neprekidnih eksplozija. Ovo je pravi pakleni kotao... Koliko je dug ovaj junski dan!... Tjentište je ostalo pod nama i približavamo se polako Milinkladi. Neko pronese glas da je ranjen drug Tito...«

I upravo tih dana, 9. i 10. juna, kad su brigade i divizije bile razvučene i podijeljene u nekoliko grupa duž 35 kilometara koridora od Pive do Balinovca, na spasonosnoj stazi koju su rafalima, granatama i avionskim bombama zasipale njemačke snage, sve one i bile su uprte u Vrhovnog komandanta.

Svoju najtežu dilemu u ratu trebalo je da prelomi, ali kako: krenuti odmah s Prvom i Drugom divizijom u proboj sa Zelengore »značilo bi ostaviti jedinice Druge operativne grupe da se same bore za svoj spas, bez mnogo izgleda na uspjeh«, čekati ih na Zelengori radi zajedničkog prodora preko Zelengore značilo je izgubiti dragocjeno vrijeme »i time dovesti u pitanje opstanak čitave grupacije«... Tražeći izlaz, bio je »stavljene pred svršen čin«. Za Prvom divizijom, koja je već krenula puteve preko Balinovca, krenule su sve snage Prve operativne grupe, a četvrta crnogorska (jedan bataljon) i Deseta hercegovačka na Ljubinom grobu sačekala je prihvatiti Sedmu banijsku diviziju.

Na Ljubinom grobu, gdje je četvrta crnogorska herojskom odbranom spriječila sve napade neprijatelja da prekine spasonosnu stazu izlaza iz obruba, Deseta je stigla pred noć 10. juna i smijenila proričene Crnogorce.

To su ujedno bili dani kad je komandant Vlado Šegrt preuzeo komandu nad svim jedinicama koje su bile u neposrednoj blizini druga Tita. Tad je Deseta postala prateća brigada Vrhovnog štaba.

»Za vrijeme našeg razgovora, na koti Ozrenu, udaljenoj svega 150 metara vazdušnom linijom od mjesta gdje sam stajao sa ranjenim Titom, iznenada su se pojavili Nijemci, koji su zauzeli Donje Bare i izbili na Ozren, odakle su pokušali da sipaju rafalima i oko nas dvojice«, prisjećao se Šegrt trenutaka kad mu je Tito smiješ

reno, bez žurbe, rekao da njegova brigada osigurava Vrhovni štab do novog naređenja. »Pošto sam saslušao naređenje, pohitao sam u brigadu i svim borcima saopštio daje me u njima Vrhovni komandant s ostalim članovima štaba i članovima engleske vojne misije i da od toga sada po svaku cijenu moramo da obezbijedimo Vrhovni štab. Dalje nije potrebno ništa da govorim. Nikakva snaga nije više mogla da slomi nezadrživi juriš i nevjerovatni borbeni polet brigade«.

Tu su ve sutradan sva tri bataljona s članovima štaba brigade gustom mitraljeskom i pušanim vatrom zapriječila svaki pokret njemačkih snaga i težnju da prekinu kolonu Banijsaca i ranjenika koji su se vukli iza njih i s kojima je i Deseta, na čelu kolone, krenula ka Vrbni klanovima i Balinovcu, ostavljajući na tim putevima povlačenja i grobove nekoliko drugova, među kojima i političkog komesara četvrtog bataljona Voja Gušić, koji je brat Mirko ranije poginuo.

I kad je brigada kod sela Rataja 13. juna otkrivena da se odvoji od Operativne grupe Vrhovnog štaba i krene ka gornjem toku Neretve i u Hercegovinu, gdje ju je poslao drug Tito da bi svojim samostalnim akcijama i političkom aktivnošću u ponovo osnažila svoje bataljone i organizovala nove, eskadrile njemačkih aviona srušile su svoj teret na kolonu, i novi otkosi smrti odnesoše dvadesetak drugova, među njima i narodnog heroja Borišu Kovačevića, rukovodioca politodjela Desete brigade, komandanta bataljona Ratka Stanišića, komandanta Sedme banijske brigade Nina Marakovića...

Bomba je smrtno pogodila i profesora Danila Vukajlovića i njegovog brata Hamdiju Brkića, sekretara srednjoškolske partijske ćelije u Mostaru, koji je u partizanima izgubio tri brata i u logoru sestru Fatimu. Pored njih je ležao smrtno poginuli i Nijaz Šarić, metalni radnik i komunist, osuđen na robiju 1929. godine, komesaru Mostarskom bataljonu, koji je već dotad izgubio brata Džemšida, profesora francuskog jezika i književnosti, kojeg ubiše ustaše, radnika Ismeta i gimnazijalca Hidajeta, partizane i komuniste.

napada svih jedinica - izvršila juriš i pronašla puteve svoga spasa, za to im se pružila mogućnost u zoru 13. juna kad su maskirani u bunkerima i rovovima, ute i sa ekuju i na samo nekoliko desetina metara Crnogorice, Sandžaklije, bataljon Mostaraca i bataljon Dalmatinaca, iznenada osuli gustu vatru najavljuju i tragičan dan Treće divizije i ranjenika.

Na takav zastor selici naišao je i Mostarski bataljon, koji je svojom mladošću u naletio na spletove rafala i bombi na nekoj istini ispod linije Krekovi - Ozren, kad sve što se dotad događalo otkad je bataljon bio pod neposrednom komandom štaba Treće divizije, zatvaraju i pravce od sela Boriča i Plužina i samoinicijativno napadaju i s položaja na Krstici u njemačke bokove na desnoj obali Pive i oko sela Miloševa Dola, ma kakve se vodile borbe - teško da se može upoređivati s paklenim trinaestojunskim danom.

»Gdje da zastanem, šta da kažem? Možda o prvom naletu i onima koji ostadoše pokršeni ispod Košura, 10 trenucima iščekivanja, tad kad je cio sat poslije prelaska Sutjeske bila grobna tišina, kad su grenadiri pri-tajeni pratili naš razvoj preko njivica, pašnjaka i šumara, kad je taj dio Košura bio obasut mrtvim borcima i 11 nacistima, kad je gotovo svaki treći i borac imao šarac, municije i bombi koliko smo htjeli?«, govorio je politički komesar bataljona Enver Čemalović i sjećajući i se svojih saboraca i gorkog junskog dana.

»Njih dvojicu, vodnika Predraga Škrobića i komesara Druge čete Šefika Obada, u čitelja i narodnog heroja, pamtim kroz upećatljive pojedinsoti: Predraga iz 1941. kako iz jednog kraja Mostara u drugi, od Zahuma do Bjelušina, u vrećicu koju je zametnuo preko leđa nosi tri puške, deset bombi i četiri stotine metaka za odred koji se spremao za partizane, tužan što i on ne ide s njim uz Velež-planinu, i dvije godine kasnije kako iznad Tjentišta ulijeće među njemačke vojnike i kako, kad je jednog pogodio dva koraka od sebe, viče: 'Gledaj, skaće kao zec'.

Tako ga u sebi nosim. A komesara Obada kako s prvim mrakom i sa stvarnicom drugova puzi ka

samom vrhu kose i mitraljeskom gnijezdu koje nam nije dalo da krojimo dalje, kako u jednom skoku svojim tijelom poklopi Nijemca na straži obavijena u šatorsko krilo, i koji od Obadova noža zakrklja ali ne probudi zaspale mitraljesce petnaestak metara dalje, gdje su ubrzo granule bombe hrabre etvorke, koja nam donose mitraljez sa municijom«.

O palim mladi ima i djevojkama na Sutjesci, me u kojima je bio i narodni heroj Rifat Frenjo, i o onima koji na oše puteve spasa a koji se opet razdvojiše i rasto iše, o devedesetorici koji se ponovo okupiše s drage strane obruba i ponovo razdvojiše, o onima koji stigoše i do okupiranog grada i onima koji ostadoše na putevima uzmicanja, komesar je kasnije, 5. oktobra 1943, tad ve na elu novog Mostarskog bataljona u sjevernoj Hercegovini, pisao dragu Titu, generalnom sekretara KPJ, ostavljaju i dragocjen raport o Tre em bataljonu Desete hercegova ke i njenim širokim krugovima. O tome da su »stalno bili u zaštitnici Centralne bolnice«, i uz put »sretali mnoge ranjene i iznemogle drugove koji su izostajali«, kako je bombardovanje odnosilo nove žrtve i kako je »na mnogim mjestima bila masa ljudskih i konjskih leševa izmješanih«, kako su ih ranjeni i bolesni prizivali i molili: »Ne ostavljajte me, drugovi, ubijte me! Zar sad, nakon dvije godine borbe da me ostavite!«, da im je »poslije spuštanja cijele divizije i Centralne bolnice u dolinu Sutjeske naređeno« da se prebace u prethodnicu, kad su u prvom sudara ubili petnaest Nijemaca, a u dragom 25 u četiri bunkera, zaplijenivši tri šarca. O tome daje »jedan bunker ostao na lijevom krilu«, dok su Nijemci postepeno odstupali, da je toga dana oko deset sati s Mladenom Balordom, zamjenikom komandanta, narodnim herojem, koji je ubijen mjesec dana kasnije, krenuo u štab divizije ne bi li saznao šta dalje da se radi »pošto se bio pronio glas da su se naši probili«. A nisu se bili probili i nisu našli štab divizije, naime, poginuvši u da je Sava Kovačević poginuo i da su pojedini dijelovi Pete i Tre e brigade uspjeli da se samoinicijativno probiju, vratili su se svojim, što su u me uvre-

menu imali »deset mrtvih i teško ranjenih koji su ostali na bojištu«.

Bataljon se, ipak, prikupio i uz Sutjesku krenuo ka Barama, pa opet preko Sutjeske ka Vučevu. Tad ih je u koloni bilo pet stotina, sto pedeset iz Mostarskog bataljona i tri stotine pedeset iz drugih jedinica, mahom ranjenika; ali, kad su Nijemci ošinuli rafalima, kolona je prekinuta i tad ih je ostalo samo 180- Mostarci i 30 Crnogoraca.

Predanih su u šumi pred samim njemačkim položajima, a od rezerve hrane svaki borac je imao jednu ili dvije šake žita i po neki nešto živog mesa. Kad su se predveče pomjerali naprijed, došli su mitraljeskom vatrom i ručnim bombama, »nastala je opšta trka i zavladała prava panika«, ali su se ipak ponovo prikupili i tri bombaške grupe, pretežno članovi komandeta, krenule su naprijed, da bi opet naišle na čeličnu zavjesu, a zatim:

»Nakon ovoga naš čelo je prešao štab bataljona i tada sam rekao borcima da se ne boje ni na koga osvrtni za slučaj ako nas Nijemci napadnu, već boje i naprijed pa ko ostane - šta mu mi možemo... Krenuli smo pravo uz kosu i Nijemci su nas ponovo došli, na što se nismo obazirali, već pošli da se prebacujemo preko kose. Sa prebacivanjem otpošli su mnogi borci i, spustivši se u potok koji utječe kod sela Suhe u Sutjesku, vidjeli smo da nas nema više od 70, od čega je bilo 15 Crnogoraca koji su se od nas odvojili.

Izjutra oko deset sati krenuli smo prema Volujaku i pred zoru spustili smo se u Veliko jezero maršujući i cijelu noć. U putu nam je ostao jedan drug ranjen u nogu. Odmah po dolasku održali smo partijsko savjetovanje o tome šta da preduzmemo. Drug komandant predložio je da krenemo svak na svoj teren i da se stavimo na raspolaganje organizaciji, jer nam je nemoguće probijati se dalje, ovako izgladnjeli i iscrpljeni, nemaju ni sa kim nikakve veze. Ovaj prijedlog primljen je od svih nas. Tada sam rekao da nam je dužnost da, čim se povežemo sa organizacijom, formira-

mo odrede ili da se prikljuimo prvim našim jedinicama, što sam poslije prenio na sve borce. Na savjetovanju bilo je prisutno 20 partijaca...»

Podijeljeni u tri grupe - trideset i troje za Mostar i Dubravu, petnaest za Konjic, Ostrožac, Prozor i Jablanicu, troje za Trebinje i »trojica se odvojili sami«. Pobjegli su nešto zelja i koprive i krenuli »svak u svom pravcu«.

O tome šta se sve dalje s grupama i pojedincima na ovim putevima uzmicanja događalo valjda je dovoljno reći i samo o sudbini najveće, »mostarske grupe«: umjesto vodiča iz sela Dramešine kojeg su nekada savladani snom i raskomomeni, stigli su etnici i bez pucnja ih razoružali, a zatim povelili Miloradu Popoviću, komandantu etničke brigade, koji im je - u prilikama kad su Nijemci i etnike hvatali i odvodili u logore strahujući da ne ojačaju i eventualnog iskrcavanja saveznih armija na Balkanu - ponudio »blagonaklono« utočište i vodiča da ih prevedu na drugu stranu ceste Gacko-Nevesinje i predaju na elniku njegove brigade. Srećno ih je poslužila da u mrkloj noći i izbjegnudesetorici etnika koji su ih otkivali pored puta... Rasuli su se na sve četiri strane na nepozantom terenu, a kad su se ipak nekako okupili, bilo ih je oko dvadeset, bez trinaestorice. Njih jedanaestorica, među kojima je bio i komesar, krenuli su duž lijeve strane ceste i za dva dana i dvije noći stigli u Dobru, na planinu Velež iznad Mostara, hraneći se uz put ljutikom. Petorica su grabila desno od puta, trojica pravo cestom, a dvojica su krenula svojim stazama.

»U Dobru smo saznali da su već neki naši sišli u grad, a pošto nismo imali oružja, izglednjeli i iscrpljeni do krajnjih granica odlučili smo da se i sami spustimo na vešer. Iza nas spustilo se još sedam drugova...«, zapisao je politički komesar Trećeg bataljona Desete hercegovačke Enver Bećalović u prvom dijelu svog monologa i raporta Vrhovnom komandantu i generalnom sekretaru Partije.

PODVIG IZDRŽLJIVIH

Dok je Vrhovni štab s grupom divizija i brigada u širokom rasponu svojih ofanzivnih operacija u isto - noj Bosni uništavao ustaške i domobranske jedinice i stvarao novu slobodnu teritoriju oslobodivši do kraja juna Han Pijesak, Vlasenicu, Srebrenicu, Bratunac, Kladanj i druga naseljena mjesta, a razbijene jedinice Tre e udarne divizije i pokretni ranjenici pokušavali da samoinicijativno izna u puteve svoga izbavljenja ostavljaju i tragi no bespomo ne nepokretne ranjenike, na planini Treskavici, desetak kilometara daleko od Kalinovika, u kolibama sto ara i u bajtama spletenim od šiblja, u Gvoznom polju, visoko iznad sela, u gustoj jelovoj šumi koja je štitila od aviona i potjera, oko dvije stotine boraca iz tri bataljona Desete hercegova ke, od kojih je svaki tre i bio rajen, bolestan ili potpuno iscrpljen i nesposoban za borbu, našlo se na tom prvom brigadnom zborištu i na »dužem« predahu, dužem nego ijednom tokom etvrte i pete ofanzive, osnaženi prvim dobrim zalogajima koje donesoše odbornici okolnih sela, previjaju i svoje rane i ožiljke, bez osobite želje da tako ranjivi odman krenu dalje, makar to bila i njihova Hercegovina. Bili su na izmaku snaga, ali postojani i odlu ni da nakon dobrog predaha i okrepljenja krenu u nova ratnikova iskušnja.

Bila je to vojska o kojoj je i komandant Jugoistoka general Ler izjavio daje »uporno vršila napade i front je na kraju bio probijen«, da su se »neprijateljeve snage provukle kroz otvor i iš ezle ka sjeveru«, da su »njema ke trupe uslijed borbi bile i suviše zamorene i iscrpljene da bi i same mogle nešto preduzeti«, ali to što su mogle i u inile su - ubijale su ranjene i zarobljene, kako to ve piše i u izvještaju 1. njema ke brdske divizije o borbama na Sutjesci: »Zarobljeno 498, od ovoga strijeljano 411«, kao i u raportu 6. italijanskog korpusa 18. juna: »Ubijeno je 150 bolesnih partizana koje je bilo nemogu e transportovati«.

Ubili su oko hiljadu ranjenika pretresaju i kamenjar i gudure koje je uzalud, do posljednjeg daha, št-

tila Tre a divizija, ije su brigade izgubile gotovo polovinu svojih snaga, a mnogi što preživješe i što se probiše na drugu stranu obru a ponovo zatekoše Prvu dalmatinsku brigadu i nastaviše put ka sjeveru do Operativne grupe Vrhovnog štaba, koja je u petoj ofanzivi izgubila 7356 boraca (6509 upisanih imena na zidovima Muzeja na Tjentištu).

Klonula hercegova ka vojska na Treskavici označavala je u stvari samo najve i organizovani, na jednom mjestu okupljeni dio borbenog kolektiva Desete brigade, jer mnogi preživjeli na drugim stranama, poput Mostaraca koji su u okupiranom gradu našli sigurna ilegalna uto išta ili onih koji su samoinicijativno napustili ete i bataljone (izuzev tri- etiri pojedinca koji su prišli neprijatelju), doga aji e to ubrzo potvrditi, ostali su borci svoje proleterske brigade, udarne pesnice naroda Hercegovine. Upravo tako: bila je to brigada rasuta širom Hercegovine.

Ali tad, eto, kad su na obroncima planine Treskavice »bataljoni brigade bili tako brojno opali da se cijela brigada nije mogla ra unati ni kao jedan osrednji bataljon«, kako je u svom izvještaju zabilježio Uglješa Danilovi , lan PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, koji je bio na Treskavici na putu za Hercegovinu, kad je »u izvjesnoj mjeri kod masa vladalo uvjerenje da je naša vojska na Zelengori, Sutjesci i kod Fo e razbijena, uslijed ega su bili skloni pasivnosti i naši simpatizeri, kao i stari borci iz brigade«, kako je kasnije zapisao štab brigade, tad kad je brigada bila »više nominalna nego realna brigada naše vojske (s obzirom na broj a-nost i udarnost)«, pogotovo što joj se priklju io velik broj bolesnih i ranjenih iz drugih jedinica i zbog toga »više li ila na neki ešelon nego na borbenu jedinicu«, kresnula je iznenada, naglo, borbena snaga ak i malaksalih, onih s ote enim stopalama: tražila se eta dobrovoljaca za specijalni zadatak, i ona se za as postrojila.

Dobrovoljci su bili iz Petog bataljona, pretežno iz njegove Druge ete, ete što prete e i dotu e esesovce na Krvavom brdu, koja je imala zamjenika komandira

Jusufa Borila iz Glamoča, snažnog momčini i stalnog puškomitraljesca, što poginu u Dolovima iznad Bile 11. novembra 1943, vodnika i puškomitraljesca Šeremeta, bombaša Tonija i puškomitraljesca Plosnića s Visa, Meha Velagića iz Livna, kojeg ustaše uskoro pogubiše. Njih trideset i pet iz čete komesara Ante Kreza i komandira Jova Pažina, komesara čete Jozu Bakraća i uz sedmoricu drugih, vođeni komandantom bataljona Danilom Komnenovićem, narodnim herojem, koji je Peti bataljon i proveo kroz sve nevolje i pobjede čete ofanzive, i komesarom brigade čedom Kaporom, španskim borcem, zaputilo se na vrtoglav, iscrpljujući marš od četrdeset kilometara - vođeni sigurnim obavještenjima smjelog partizanskog borca Sava Govedarice iz Obija - sa Gvoznog polja do sela Obija, gdje se bezbrižno razmjestio veći dio čete kod štaba za isto - nu Bosnu i Hercegovinu, prvi saradnici vojvode i komandanta Baevića.

Nisu svi smogli snage da stignu do zaseoka Piskavice, nedaleko od Uloga, a onima koji su u prvo svitanje opkolili pojam u kojoj je, bez straže, spavalo 13 četnika, bilo je dovoljno samo nekoliko minuta da akciju privedu kraju: kad su probu četnici zapitali ko to traži da se vrata otvore, a Borilo odgovorio da to traže partizani, kad je zatim odjeknuo pucanj i metak ka komandiru s puškomitraljezom pred vratima, a odozgo, iznad pojate mitraljeski rafal, što ga je po krovu osuo borac Šeremet ubivši u sobi četnika, iz pojate su izišla njih dvanaestorica.

Stali su jedan pored drugoga: major Pantić, zamjenik komandanta Baevića, Hercegovcima dobro poznat zbog paljenih kuća u Popovom polju i ubistava, Milivoje Jojić, bivši sreski načelnik i četnički viši sudski savjetnik, Fehim Musakadić, upravnik policije u Sarajevu, uro Stanišić, narednik vodnik i četnički »vrhovni blagajnik«, Boško Raguž, žandarm i beogradski agent, dva bivša narednika iz Slovenije i stražari, a pored njih i dva domobrana s ruksacima prepunim peškira i kolotovima konca koje su zamjenjivali za hranu tražeći i od Sarajeva do Uloga partizane, kako su rek-

li, a nabasali na etnike. (Ostala su u Desetoj brigadi, a jedan od njih, Ivan Car, poginuo je pola godine kasnije u borbi nedaleko od Nevesinja).

»Otkud vam ove funte?« pitao je komesar brigade majora Pantića kad su u pojati našle 484 zlatne funte sterlinga (jedna funta - oko 19.000 kuna, kako se u to vrijeme procjenjivalo, a štab Desete brigade zabilježio u svom izvještaju Vrhovnom štabu 9. avgusta 1943), zatim 13.190 dinara, 93.645 lira (jedna lira - 7,50 kuna) i 311.350 kuna. Pantić je odgovorio da su te pare dobili od Engleza da bi isplatili mjesečnu ratu Dražinoj »vojski u otadžbini«, preotavši otkud u blagajni koj arhivi priznanice namilionske svote koje su primali od Italijana i izdavali svojim starješinama, kao i druga originalna dokumenta o etnici koj saradnji sa okupatorom koja je štab brigade uslijed prekinutih veza s Vrhovnim štabom predao partijskom komitetu u Mostaru »radi publikovanja«.

Božo Slavić, ranije sekretar Sreskog komiteta KPJ za Ljubinje a u ovoj akciji komesar Čete, iznenada je upitao majora Pantića da li je nekad bio u Popovu polju. »Jesam, u januaru ove godine«, odgovorio je neodlučno Pantić, koji je za utao kada ga je Božo upitao radi čega je dolazio u taj kraj. I Božo Slavić je odgovorio: »Ja u te riječi: komandovao si sa šest etničkih brigada protiv partizanskog Popova. Hapsio si, palio«. Pantić je s mukom odgovorio da nije palio i činio zločine, ali tada je komesar Čete rekao: »U ovoj tvojoj naredbi, majore, koju smo zaplijenili, druga riječ piše. Pritisjeti se ovih riječi: 'Spalite sve kuće odmetnika. Po svaku cijenu uhvatite i ubijte Slavića, Obradovića, Pribišića i Derikuću, a njihovu imovinu konfiskujte. Strijeljajte sva lica koja su otvarala vatru prilikom našeg nastupanja ka Velianima - svi su otvarali vatru na pravcu nastupanja potpisanog i njih bez milosti strijeljati. ...' Eto, Pantiću, jedan od ovih iz tvog spiska osuđenih je upravo pred tobom!«

Presudom suda dvojica su oslobođena, a ostali strijeljani.

Brigada je tog jutra stigla u Obalj i tako prvom akcijom svojih boraca poslije Sutjeske, 19. juna 1943, označila povratak u Hercegovinu. Taj put brigade ka svom zavičaju, uz odjek obračuna s etnicima, koji se prenosio »od Obija do mora«, nije ostao nepoznat ni 3. domobranskom zboru, koji je 27. juna 1943. javio svojim u Zagrebu da se »Deseta hercegovačka brigada od Podgraba i Prače preko Jahorine i prostora Trnova povukla prema Hercegovini i nije sa ostalim partizanskim snagama krenula u smjeru sjevera«.

JEDANAEST BATALJONA DESETE BRIGADE

Komandantova presuda • Tre i bataljon Prve dalmatinske brigade u Desetoj hercegova koj • Brigada »rasuta« u udarne grupe i ponovo na okupu • Tri mjeseca bez kazana za kuhanje • »Njema ke SS ete polako pune Hercegovinu« • Pisma sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu • Oslobo enje Gacka, Avtovca, Bile e • U svakom izvještaju: etnici • Centri mobilizacije za kolebljivije • »Komunizam hvata sve više koriene« • Neprijateljevi »pokretni garnizoni« • 1800 boraca sa 100 automatskih oružja • Brigadni bibliotekar • Dvanaestorica hrabrih • Brigada prerasla u diviziju • Dezerteri na mucu • Tri neuspjela napada na Gacko • Gestapovska špijunaža upletena u vojne operacije • Neizvršena Titova naredba • Njema ki vojnici u ljetnim uniformama na snježnim prtinama • Brzim pokretima izbjegli krizne situacije • Partijske kazne za samovoljno napuštanje bataljona

Više desetina kilometara iza hercegova kih proletera, njih dvije stotine, koji su poslije pete ofanzive u koloni krenuli ka jugu, u isto nu Hercegovinu, vukli su se bez osobite žurbe i marševske discipline borci uveliko prorije enog Tre eg bataljona »Josip Jur e vi « Prve dalmatinske brigade i etvrtog bataljona Pete crnogorske, otcijepljeni na me ama Šutjeske, uz to pra ni mnogim bolesnima, ranjenima, ili zalutalima iz drugih eta i bataljona, kolona od valjda nekoliko stotina boraca i stradalnika, nakon više dana neizvjesnosti podstaknutih ohrabruju im vijestima da pred njima grabi, ka svom kamenjaru, Deseta hercego va ka, tako e žestoko smanjena i onemo ala poput ranjeni kog ešelona.

To da su pred njima Hercegovci i priželjkivao je tek formirani štab ove gnape bataljona koja je jednog dana imala osam stotina boraca i ranjenika a drugog dvije stotine manje, posebno njen komandant Petar Radevi , dotad komandant dalmatinskog bataljona, starješina koji e toj razlomljenoj i sticajem okolnosti iznenada okupljenoj vojsci, prije svega onima koji su smatrali da mogu da idu kud ih noge nose, gvozdеноm voljom i odlu nim odlukama, u o ima mnogih i surovim kaznama, nastojati da povrati sigurnost i vjeru u vlastite mogu nosti i puteve opstanka, preuzimaju i, tako, starješinske odgovornosti i rizike koji e ubrzo dovesti do neslu enih zapleta i raspleta, do neo ekivane odluke vrhovnog komandanta druga Tita.

Oni koji su s komandantom ove grupe bataljona dotad ratovali znali su da on, Petar Radevi , u trenucima dramati nih iskušenja odlu uje plahovito, da drugima presu uje kako bi i sebi odmjerio kaznu, da ne tako rijetko sam raspli e zaplete u koje bi upadao sa svojim borcima.

Nastavljaju i tradicije crnogorske patriotske oficirske porodice, postao je vazduhoplovni oficir, pilot koji je od svoje plate esto izdvajao pove u paru za pomo porodicama uhapšenih revolucionara, dobrovoljac koji nije imao sre u da stigne do španske republikanske armije, puškomitraljezac u prvim naletima na italijanske bataljone i u pljevaljskoj bici, komandir Prate eg voda u Prvoj proleterskoj brigadi i jedan od nišandžija teškog mitraljeza u sudaru s njema kim ski-jašima u dramati noj borbi na Pjenovcu januara 1942, bombaš koji je s nevelikom grupom omogu io eti da bez žrtava u e u utvr eno Livno, zamjenik komandanta i komandant Tre eg bataljona »Josip Jur evi « Prve dalmatinske ije se ime poslije borbi na Paklenoj planini i nakon oslobo enja Jajca ulo i u izvještajima »Slobodne Jugoslavije« i Vrhovnog štaba, borac koji je u bunkerima u Gornjem Vakufu ubio dvadeset pet neprijateljevih vojnika, a nakon sudara u Prozoru dobio pohvalu od CK KPJ, komandant koji se iz obru a pete ofanzive sa svojim bataljonom probio kroz logor

njema kih vojnika nedaleko od rijeke Sutjeske. Takav sr an junak i pronicljiv komandant, kakvog su ga ponajbolje znali oni kojima je rukovodio, zatekao se sa svojom vojskom u no i 18. juna oko Sjetline u prethodnici Prve dalmatinske brigade prilikom njenog prelaza rijeke Pra e i željezni ke pruge Višegrad - Sarajevo, a zatim, odsje en od pristiglih protivni kih snaga, neokivano, u zaštitnici i »na repu kolone«, da bi se na kraju s etvrtim bataljonom Pete crnogorske našao na putevima uzmicanja prema Jahorini, izolovan i »opkoljen« grupama pregladnjelih i bespomo nih, pa i malodušnih boraca.

KAKO DISCIPLINOVATI DESETKOVANU KOLONU

Trebalo se brzo odlu iti: kud i kako dalje, kako disciplinovati kolonu u kojoj je »pored jednog poznatog borca nekoliko nepoznatih«, kako sprije iti osipanje i samovolju u snabdijevanju, orgnaizovati pokret i borbu, ko da prelomi kud da se ide - u isto nu Bosnu ili na Biokovo, možda u Hercegovinu. Tad je u šumi iznad Trnova i Kalinovika i formiran štab grupe od pet bataljona, me u kojima su dva bila sposobna za borbu, kolona koja je, vo ena sigurnim obavještenjima, krenula ka jugu, Hercegovini, tragom Desete hercego va ke brigade.

Ali ve prve no i novog marša rasto i se više eta iz »ranjeni kih i bolesni kih« bataljona, kolona gotovo da se prelomi, njene borbene mogu nosti svedoše se na skromnu i nesigurnu odbranu, bez politike aktivnosti i želje za smjelijom i organizovanijom akcijom. Panika i bezizlaznost kao da prigušiše svaku rije odlu nosti u ve em dijelu kolone.

»Bi to najkriti niji trenutak u mom dotadašnjem životu i komandantskom djelovanju: vidim, do ju e hrabri ratnici, isposni ki iscrpljeni, izmoždjeni bitkama, ne vjeruju nijednoj rije i da emo se za koji dan izbaviti muka ako se trgnemo, organizujemo, ako se saslušaj rije štaba i krenemo u jednom pravcu - baš tra-

gom Desete, ni lijevo ni desno, svi na jednu stranu, ka jugu, ali - bi sve uzalud«, sjeao se tih mu njih junskih no i Petar Radevi, koji je znao da odstupanja više nije moglo biti, nije se više moglo niti smjelo povlaivati svakom klonulom, obeshrabrenom, nedisciplinovanom.

»Održali smo kod sela Jele a sastanak partijskog aktiva, skup komunista, uglavnom onih koji su imali rukovode e dužnosti, poput komesara Peka Bogdana i Vlada Viskića, i tu predložim, što se i prihvati: svaki pokušaj samovoljnog udaljavanja i dezertstva iz kolone da se kazni kratkom presudom - strijeljanjem! Bez vrste discipline, nije više bilo sumnje u to, vojska je mogla da živi na okupu još samo koji dan. Tako rekoh svima: niko ne e biti pošte en kazne ako prekrši odluku, ama baš niko, bez objašnjenja, opravdanja i suda - sudi u mu li no, sam, što baš i nisam morao da kažem, a možda i da, ve sutradan, ispunim našu zajedni ku odluku. Razjaren što su baš dvojica boraca, koji su dotad obavljali odgovorne zadatke obezbje enja pri Vrhovnom štabu, uhvaeni kao dezerteri, uz to i nepopustljivi, uvjereni da nisu griješili što su samovoljno napustili kolonu, presudio sam im napre ac, bljeskom munje. Bilo je to vrijeme, gadno vrijeme, kad se više nije moglo polemisati o svrsishodnosti naše odluke. Dvije prve žrtve su pale pred o ima svih u koloni, ne ekivano za mnoge. Takav oštar kurs mogao nas je dovesti do izbavljenja, držati na okupu. To se ubrzo i obistinilo. I oni malodušni kao da se otriježniše, kao da progledaše, shvatiše trenutke i vrijeme kojim su živjeli. Razumljivo, bilo mi je žao kažnjenih boraca, ali drugo cjelishodnije rješenje nisam vidio. To što se dogodilo i kako je kasnije život kolone potekao upu uje na svrsishodnost takvog radikalnog rješenja. Istina, to je ujedno i bilo izvorište novih iznena enja i novih presuivanja, ali ne više mojih... I odluke vrhovnog komandanta druga Tita koja je mene pogodila...«

Tako je to bilo krajem juna 1943, kad je kolona i stigla u Hercegovinu i kod Bile e susrela komandanta Desete brigade Vlada Šegrta i njegove borce. Bio je to

u stvari samo jedan mali dio brigade, koja je od kraja juna do prvih dana avgusta djelovala u tri odvojene grupe, i nekoliko grupica, o čemu su vojni i partijski rukovodioci brigade i Hercegovine tokom ljeta i kasnije u svojim pismima temeljno obavijestili CK KPJ i Vrhovni štab.

U svojim ratnim zapisima Vlado Šegrt veoma sugestivno bilježi trenutke razdvajanja dijelova brigade, kad je položaj boraca »u mnogo čemu ličio na onaj iz prvih dana ustanka četrdeset i prve godine«, kad ih je tog ljeta 1943. godine bilo »svega sto pedeset, a svuda okolo neprijatelj i narod koga ponovno moramo ubjeđivati u neminovnost naše pobjede«, jer je »jedino tako po i s nama«, kad »skoro dvije trećine boraca nema oružja«, a »ovi s oružjem nemaju dovoljno municije«, kad su »gotovo polovina njih dojućerani ranjenici i bolesnici od tifusa«, a zatim:

»U Stevanovim torinama ponovno vršimo pregrupisanje jedinica. Ovdje smo odlučili da brigadu podijelimo u tri grupe, radi lakšeg prodiranja i lakšeg manevrisanja. Jedna grupa, sa komesarom brigade i na čelnom četu krenula je u istok. Druge grupe u drugim pravcima. Uglješić i ja idemo sa grupom koja je trebalo da se spusti u istočnu krajinu.

Glavni zadatak grupa je da obezbijede odmor borcima, da vrše mobilizaciju i da politički rade u narodu koji je demoralisan i zaplašen - tako smo se dogovorili prije rastanka.

Ovako podijeljeni, nema sumnje, lakše ćemo da manevrišemo pred neprijateljem koji će, svakako, odmah po etički da nas progoni. U manjim grupama lakše ćemo se održati na teritoriji koja je ispresijecana komunikacijama i prepuna neprijateljskih garnizona«.

Tada je komesar brigade Čedo Kapor, od koga su »još uvijek pojedinci tražili odobrenje da sami idu u svoj kraj, da se oporavljaju i odmaraju dok brigada ponovno ne počinje sa akcijama, dok ne počinje da se obnavlja i omasovljava«, »svakom redom davao pismenu dozvolu štaba brigade za privremeno napuštanje jedinice«, kako je zapisao Šegrt, navodeći i komesarove ri-

je i: »Vidiš i sam. Bolje je i ovako nego da nam odlaze bez odobrenja. Poslije se ne bi usudili da opet dođu u brigadu. Bilo bi ljude sramota. Ovako je ispravnije«.

I dok se jedna grupa boraca, nakon razdvajanja brigade u rejonu Stevanovića torina kod Divina, nalazila u Hrasnu, u stola kom srezu, druga u Popovom polju, treća je krstarila bile kim i nevesinjskim srezom i djelovala više politički nego vojnički, kao što su to činili i drugi dijelovi brigade, jer trebalo je, pored okrepljenja i neophodnog predana, uvjeriti seljake u nekim dijelovima isto ne Hercegovine u neophodnost dalje borbe protiv okupatora i njihovih saradnika, posebno etnika, koji su ponovo uspostavili saradnju s njemačkim i italijanskim trupama i »uz pomoć tog obnovljenog strašnog terora dobrim dijelom uspjeli da ponovo zavedu strah u mase i prinude ih na poslušnost etničkoj organizaciji«, kako je 6. avgusta 1943. pisao štab brigade Vrhovnom štabu, što je uslovalo i to daje borci i terenske političke radnike narod »nerado primao a sa još manje volje davao hranu i ma kakva obavještenja«, pogotovo što su »svakoga za koga bi se ma i najmanje posumnjalo da sa nama saraduje nemilosrdno ubijali i mučili«.

Drugi bataljon je bez ispaljenog metka prošao dobar dio puta do Šume trebinjske, gdje je jedne tople junske noći u partizanskom selu Kukriju nevelika kolona stigla pred kuću u Dura Popare. Komandant Nikola Ljubibratić i komesar Radovan Stijać i strpljivo su čekali da li će se neko odazvati na njihovo uporno kućanje. Oglasila se selova žena i smireno, prepoznavši ponovo goste, zapitala: »Otkud vi? Pa u ovoj Hercegovini nema ni partizana ni etnika! S koje se planine spustiste, zar ste živi?«. Punu godinu dana je brigada ratovala daleko od južne i isto ne Hercegovine i žena je s interesovanjem zagledala kolika li je to kolona stigla u njeno selo, pa je ponovo upitala: »A ima li vas dosta?«. Pre utali su odgovor, a komesar je, propuštajući i kolonu, brojao: ostalo ih je svega 37, a među njima samo etnaestorica onih koji su mogli da izdrže sve napore nove borbe, koji su mogli valjano da ga a-

ju. Iz bataljonske kolone, ve prori je ene na Sutjesci, izdvojili su se Nevesinjci i Ga ani kad je prelazila automobilski put Gacko - Nevesinje, a 22 Dalmatinca su otišla na Pelješac kad je bataljon prolazio južnom Hercegovinom. U koloni koja je te no i prošla kroz Kukri je bili su i Vojin Popovi , zamjenik komandanta brigade, Vukašin Mi unovi i Vojo Kova evi , partijski radnici iz Crne Gore koji su zajedno s Hercegovcima ratovali i koji e i dalje s njima kao lanovi vojnog i političkog rukovodstva istrajavati na putevima mnogih iskušenja i novih uzrastanja.

KUDA, KAKO DALJE?

U takvim okolnostima, kad je i pored »nastojanja da se sprije i dezerterstvo«, kako je pisao štab, brigada stigla u Hercegovinu, u nevesinjski srez, s »oko svega 200 boraca, od kojih najve i dio Livnjaka, a dobar dio i drugačica«, kad je bio formiran i koji dan kasnije rasformiran bataljon boraca »od prikupljenih dijelova III divizije (uglavnom Dalmatinaca)«, a borci upu eni »na svoje terene sa vodi ima, snabdjevši ih u granicama mogu nosti novcem i hranom«, kad su mnoge »manje grupice i ostaci Tre e divizije i bolnica, koji su lutali preko Hercegovine«, ostavljali »težak utisak na mase i dojam da su partizani razbijeni onako kako pri aju etni ke bande«, u bile ki kraj stigla je kolona Petra Radevi a, njegova dva bataljona, od kojih je jedan. etvrti bataljon Pete crnogorske, odmah upu en u Crnu Goru.

»A vi, Dalmatinci, kako ho ete, jer, vidite, takvo je vrijeme naišlo - mora se djelovati u grupama, sad politički, kasnije vojni ki, rekoše nam drugovi Hercegovci kad se susretasmo s njima kod Bile e, na što Peko Bogdan, narodni heroj, do eka: 'As ti srce Isusovo, Gospu ti blaženu', kako je imao obi aj da kaže u neokivanim okolnostima«, pri a nam dalje Petar Radevi o vremenu kad je i u najtežim uslovima uspio da održi na okupu jezgro svoga bataljona, njih više dese-

tina, i druge koji su im se priklju ili, kad je prvi put, intinno i bezglasno, preispitivao svoju odluku da, koriste i se i rigoroznim mjerama kažnjavanja, u vrsti disciplinu i o uva jedinicu za nove borbe.

»Ne bi nam sve to pravo, to što rekoše Hercegovci i ime nas do ekaše, bi to sve neo ekivano, mimo prakse, ali povjerovasio da to drugovi bolje od nas procjenjuju prilike u Hercegovini, i naš Tre i bataljon krenu ka zapadu, prema Neretvi i Dubravama, Stocu, pa u Hrasno, gdje zatekosmo drugu grupu boraca Desete brigade, me u njima i Rada Hamovi a, na elnika štaba brigade, narodnog heroja. Hamovi me pita: 'Odakle ti tolika vojska, Petre Radevi u, kako je o uva?' Ja mu rekoh otkuda i kako je o uvasmo, pa sjedosmo da prezalogajimo i povratimo dušu. A imalo se šta i omrsiti, jer Livnjaci na ražnju okre u jegulje, tu je i med, svaki borac je mogao da dobije po kilogram dnevno, naš intendant ima šta da podijeli, narod je to od srca dao, komesar Vlado Viski šta da kaže, saopšti«.

Upravo tih dana kad je brigada bila »razdvojena u više manjih udarnih grupica koje su krstarile po srezovima, svim osim ve eg dijela Gacka i Nevesinja (ovo zbog kasne žetve u ovim krajevima), a sa glavnim zadatkom mobilizacije novih snaga, likvidiranja etni - kih glavešina, pa i manjih akcija na okupatora«, kako je štab brigade pisao Vrhovnom štabu, politi ko i vojno rukovodstvo okupljeno u Hrasnu, vrstom partizanskom uporištu, donijelo je odluku da se i Tre i bataljon Prve dalmatinske, bataljon Petra Radevi a rasformira i borci podijele u manje grupe, a bolesni i djevojke borci da krenu svojim ku ama.

»Slušam, tako, šta treba da inimo, a trebalo je da, razdvojeni, krstarimo u širokim krugovima po selima, visovima i grebenima, a meni kao da se pamet pomra i: pred o ima mi ona dvojica koje desetak dana ranije sastavih sa zemljom uvaju i bora ku kolonu, a evo sada se svi razilazimo«, vra aju i se tom doga aju saopštava svoju pri u Petar Radevi , kojeg je iz tog košmara, tada, trgnuo i osvijestio glas Li anke Milke

Grkovi, koja je koji trenutak ranije izašla iz bataljonskog stroja, uzela puškomitraljez ostavljen po strani, stavila ga na rame i ponovo ušla u bataljonski stroj.

»Ljudi su zale ena pogleda saslušali odluku rukovodstva da se bataljon rastura u grupice, da bi bilo po-najbolje da drugarice krenu svojim ku ama. Stojim tako ispred bataljona i slušam i ne slušam, kad za uh našu Li anku, jednu od trideset i nekoliko žena iz mog bataljona: 'Naše su ku e popaljene, nemamo kuda! S ovim puškomitraljezom i mojim bataljonom bori u se protiv neprijatelja što god bolje budem mogla!'. To kao da me osokoli, kao da mi uli novu snagu, prisko im i stanem pred borce i saopštım da bataljon ne emo ras-formirati, da emo i dalje ostati monolitna, vrsta je-dinica, bez obzira u kakvoj se situaciji nalazili, a to zna-i da emo nastaviti borbu kakvi jesmo i koliko nas tu ima. Tako rekoh i drugovima koji nisu bili pred bata-ljonom a donijeli su odluku o tome šta nam valja initi, starim prekaljenim komunistima i ratnicima koji su, svakako bolje od mene poznavaju i prilike i specifi -nosti ratovanja u Hercegovini, vjerovali da se samo na taj na in, decentralizovano i za kra e vrijeme, kad je is-crpljenost boraca bila o evidna a neprijatelj izuzetno jak, može opstati i pripremiti borce i narod za nove bit-ke. I takva procjena je, nema sumnje, prihvatljiva, jer niko pušku nije odložio. O tome je Vlado Šegrt u svo-jim ratnim zapisima lijepo pisao. Uostalom, šta e u i-niti naš bataljon nije ni moglo da bude presudno u tom hercegova kom kraju, odnosno mi smo jednostavno tako shvatili naš dalji opstanak.

'Kakav prijedlog imaš, Petre Radevi u?', upitao me je tom prilikom Rade Hamovi, i ja do ekah: sve Dalmatince okupiti u moj bataljon, a druge u Peti, Li-vanjski, jednu neveliku etu, ali odlu nu i hrabru. 'Da probamo, Petre Radevi u!', odgovorio je Rade, koji je s još nekoliko rukovode ih drugova prihvatio moj pri-jedlog.

Pokrenusmo ta dva bataljona na marš i uz put se, ne baš uspješno, zaka ismo s njema kom manjom je-dinicom. Selo Gornje Hrasno je bilo sigurno partizan-

sko uto ište i seljaci nas i ovog puta primiše široko otvorenih ruku i još šireg srca. Zapamtio sam: stari seljak Dogo izuo svu svoju porodicu i podijelio opanke bosim Dalmatincima, a ruho svojih keri podijelio našim partizankama. No nas je povela dalje, u prve značajne okršaje... U me uvremenu je Vlado Segrt oko Bile a okupio nove borce, izolovane grupe su oja ale. Njihov julski pohod kroz hercegova ka sela najavlji-
vao je bolje, vedrije dane«.

Tre ibataljon Prve dalmatinske nosio je isti naziv »Josip Jur evi « kao i bataljon etvrte operativne zone NOP odreda Hrvatske koji je novembra 1942. ušao u sastav Desete hercegova ke brigade, kao njen etvrti bataljon, a tokom etvrte i pete ofanzive se uglavnom rasto io, odnosno ve u aprilu 1943. u njemu je bila polovina Hercegovaca. Poslije Sutjeske je obnovljen i bio je sastavljen od Hercegovaca. Tako je tog ljeta etrdeset tre e u Hercegovini bio samo jedan dalmatinski bataljon - Tre i bataljon Prve dalmatinske, koji je postao Tre i bataljon Desete hercegova ke pod komandom Petra Radevi a, »oja an sa svim Dalmatincima, starim i novim, iz naše brigade, te taj bataljon sada broji preko 120 boraca, prili an je i ima uslova da se razvije u dobar i udaran bataljon«, kako je obaviješten i Vrhovni štab.

O tom bataljonu, kojim su, pored Radevi a, rukovodili njegov zamjenik Sre ko Rei Petica narodni heroj, komesar Vladimir Viski , komandiri eta Martin Cule, Ilija Gr i , Nikola Radoševi i komesari eta Ante Vlahov, Ante Jerkin i Stevo Bjedov, pisali su Vrhovnom komandantu (6. avgusta 1943) zamjenik komandanta brigade Vojin Popovi , na elnik štaba Rade Hamovi i zamjenik političkog komesara Vaso Miskin Crni, napominju i daje bataljon »operisao pod našom komandom« i da ga privla e bliže njima »radi koncentracije cijele brigade i akcija« koje su predvidjeli.

Pored tog bataljona, brigada je početkom avgusta imala 390 boraca, 310 pušaka, 30 puškomitraljeza i dva lakabaca, bila je ve udarna snaga koja je ovladala velikim dijelom stola kog i dijelom ljubinskog, bile -

kog, trebinjskog i gata kog sreza, što je i omogućilo da štab brigade javi Vrhovnom štabu: »Pasivnost i kolebljivost masa pomalo već popušta i već uspijevamo da i mi mobiliziramo što god boraca za brigadu, a izgledi su da će i i sve bolje... etnici gube sve više uticaj, mogu sve manje da mobiliziraju, a akcije koje predviđamo ovih dana izvesti vjerujemo da će još više pospješiti njihov krah. Borbenost masa počinje se buditi...«

Borbe koje su vođene u drugoj polovini jula imale su snažniji odjek u narodu i među okupatorovim snagama nego što se očekivalo, valjda zbog toga što su se etnici nadali da će odlučnim napadom (17. jula) na jednu grupu boraca u selu Kukriju kod Dabra i u isto vrijeme na drugu grupu u Dabrici, u sadejstvu s njema kim vojnicima, uništiti »povratnike sa Sutjeske«. Umjesto toga, selima su se prenosile vijesti o napadima partizana i zarobljavanju italijanskih vojnika u Popovom polju, o borbi u Trebinjskoj šumi, a 28. jula sve snage brigade preduzele su ofanzivu na etničke jedinice i u više dnevnih i noćnih borbi razbile ih i potisnule ka neprijateljskim garnizonima, posebno oko Trebinja i Ljubomira, dok je najžešća borba bila u selu Ivici, gdje su se »vojvode« razbježale ostavljajući 30 mrtvih i ranjenih, nakon čega su borci udarne grupe ušli u Ljubinje.

PALIKU I DJECUBICE

Povratak brigade u Hercegovinu, makar desetkovane i u grupama, unio je nemir u okupatorove garnizone i štabove njihovih saradnika. Činilo se da su bili dobro obaviješteni, jer komanda 2. italijanske armije svakako nije pogriješila kad je 15. jula utvrdila da su »formacije X hercegovačke brigade u zoni Stolac - Bileća, koje su izbjegle opkoljavanje u poznatim operacijama u Crnoj Gori«, a pod »komandom poznatog Vlada Šegrtića, pošto su iznenadile i ubile u zoni Obalj nekoliko etničkih vođa (među kojima i majora Pantića), pošle ka zoni Sitnice-planine, a odande najugroženije, odnosno da su se, osjećajući se ugrožene,

»vjerovatno podijelile«, da bi na kraju zabilježila i to da je »hrvatski zvanici izvor javio o zaključenju sporazuma postignutog ovih dana u Nevesinju između etnika i njemačke komande iz Mostara radi zajedničke anti-partizanske aktivnosti«.

I dok je komanda 6. italijanskog armijskog korpusa u izvještaju od 16. jula naredala sela koja su »partizanske grupe Vlada Šegrt« zauzele i u kojima komunisti »imaju među stanovništvom mnogo simpatizera koji su bili mirni u periodu etničke nadmoćnosti«, a etnički kapetan Miloš Kureš svojim pismom od 30. jula obavijestio italijansku diviziju »Marche« da se ponovo »krenuti u potjeru za Šegrtom«, ali da prethodno treba uvrstiti saradnju s vlastima, jer inače ne može da goni partizane, »jer se broj povećava i koji vrše propagandu uvijek sa ciljem da napadnu Bile u«, gdje, opet, »ovjek sa ulice u Bile i vrši partizansku propagandu punom parom«, zapovjedništvo 6. domobranske pješadijske divizije izvijestilo je 14. jula Glavni stožer u Zagrebu da je njena »posada u Bile i - 3. bojna 14. pješ. puka preslaba za odbranu te tvrđave i za osiguranje željezničke pruge«, bez obzira i na izvjesne motorizovane odjele italijanske i njemačke vojske, na sve učestale parade uz muziku, na sva ta »paradiranja italijanskih četa«, mada na sve to, eto, »štititi moramo veći iz razloga što bismo se u slučaju ozbiljnijeg napada za sada ipak morali osloniti na Italijane, jer Nijemci raspoložu samo manjim snagama i daleko su - najbliža im je posada Nevesinje«.

Ta njemačka posada, kako je o tome predstojnik kotara Nevesinje 16. jula obavijestio Veliku župu Hum u Mostaru, spasila je Donji Drežanj i pobila »36 osoba muških, ženskih i djece«, bi to 28. lipnja, a sutradan selo Ljeskov Dub, »i to 35 domova i poubija i zapali zajedno sa domovima 208 osoba, muških, ženskih i djece radi toga što su se u tom selu krili neki partizani i da su dvije naoružane ženske dočekale i ubile jednog njemačkog vojnika niže sela Ljeskova Duba«. Zatim su njemačke jedinice krenule u nove zločine: 9. jula u selu Hum aninima spaljeno je 20 kuća i ubijeno 36 seljana, a

u selu Krekavici 4 kuće olovi a, iju su svu eljad, njih 20, poubijali, zatim dva dana kasnije nove paljevine u selu Udrežnju, pri emu je »svu stoku, kao i smok iz navedenih sela njema ka vojska zaplienila i odvela kao ratni plien za svoju upotrebu«.

Zapaljene su i mnoge kuće srpskih i muslimanskih porodica u stola kom, apliinskom, konji kom i prozorskom kraju i ubijeno nekoliko stotina djece, žena i muškaraca.

RA INO JUNAŠTVO

Na putevima koji su od Sutjeske vodili ka Neretvi ostavili su svoje živote i mnogi borci koji su se pojedina no i u manjim grupama povla ili nadaju i se da e na i sigurnija uto išta, poput Radojke Vukovi , koja je uhva ena kod Jablanice i ubijena u logoru (njena majka i tri brata su ve dotad poginuli kao pripadnici narodnooslobodila kog pokreta), ili njene prijateljice Race Ivaniševi Gnjati , koja se s nekoliko desetina boraca Tre eg (Mostarskog) bataljona Desete brigade spustila u svoj grad, gdje je 10. jula svojim junaštvom simbolizirala postojanost nepokorenog grada.

Toga dana je njema ka vojska iz tri gradska kvarta odvela 1500 muškaraca o ekuju i da e, vo ena iskazima demoralisanog borca sa Šutjeske, u žicama zate i ve inu boraca Mostarskog bataljona. Na sredini logorskog kruga je bila grupa izdvojenih gra ana kad su doveli Racu, jedinu ženu i partizanku koja je uhva ena u masovnoj raciji. I prošla je dva puta pored svojih sugra ana i nikog nije izdvojila, mada je mnoge znala i iz prijeratnog skojevskog rada. Kora ala je prkosna, odlu na kao u jurišu. Tako je na Mostarskom blatu do ekala i plotun koji se sru io u njene grudi i etrdeseticu Mostaraca, me u kojima je bio i narodni heroj Mladen Balorda, zamjenik komandanta bataljona na Sutjesci i komandant Mostarskog omladinskog bataljona koji je tog ljeta uništen iznad grada.

Pale su nove žrtve i iz kvarta Donja mahala, gdje je od 117 komunista i skojevaca, koliko ih je bilo 1941., slobodu do ekalo devetoro (a 1981. godinu etvoro,

me u njima i Alija Kreso Ala, proslavljeni mostarski kurir i komandir). Posljednjeg julskog dana, dok su u okupiranom gradu ranjenici sa Sutjeske privodili kraju svoje liječenje, u Mostaru je organizovan masovni javni pogreb omladinskom rukovodiocu Mostarskog bataljona Anti Zeleniki, koji je kao teški tuberkulozni bolesnik izdahnuo u roditeljskoj kući, okružen agentima i svojim bratom, ustaškim rukovodiocem u gradu. U jednoj kući - dva nepomirljiva protivnika, dva fronta, ustaški i partizanski. Posljednja želja skojevca Ante bila je da se fotografiše koji sat uoči smrti i sliku ostavi drugovima s kojima je ratovao i od kojih se odvojio u borbi za oslobođenje Jajca (kad se i razbolio, nakon preplivavanja Vrbasa).

Bilo je to i vrijeme kad je ilegalni NOO intenzivirao upis narodnog zajma u okupiranom gradu, raspisanog marta 1943, koji je pripremljen na svojevrsan način: direktor banke, član odbora, izdvojio je izvjesnu sumu novčanica određenih brojeva i serija, i građanin, upisnik zajma, ako bi želio da da deset hiljada kuna, umjesto potvrde dobio bi novčanicu, iz izdvojene serije, od deset kuna, a to je odgovaralo uloženoj sumi novca. Poslije rata trebalo je da zajmodavac pokaže novčanicu i dobio bi odgovarajuć i iznos s kamatom od tri odsto. Tako je upisnik zajma i na javnom mjestu mogao da pokaže te neobične »partizanske priznanice«, koje su dobrim dijelom omogućile da i borci sa Sutjeske imaju osiguranu hranu, lijekove, odjeću, jer gradski NOO je raspolagao sa 20.510.000 kuna. U međuvremenu je partijska štamparija, koja je punih pet godina ostala neotkrivena (1940-1945), svaki drugi ili treći dan izdavala bilten obavještavajući široki front patriota u gradu i širom Hercegovine.

»PRELAZE I VELIKODUŠNO PREKO TEŠKIH GREŠAKA...«

Borbe koje su tokom jula i početkom avgusta ponovo započete u Hercegovini i otpor u okupiranim gradovima sve više su unosili nemir u okupatorove gar-

nizone i uzbunu me u kvislinge, pa otud i u njihovim izvještajima upozorenja višim komandama da je prošlo vrijeme kratkotrajnog zatišja. Tako je i komanda 2. italijanske armije u svom pregledu situacije na njenom području od 1. do 15. avgusta 1943, u odjeljku »Južna zona (VI armijski korpus)« zabilježila da su »partizani izvršili više sabotaža izazvavši na pruzi Dubrovnik - Metković iskliznu e jednog njema kog voza«, da su »Hercegovinu ponovo ozbiljno ugrozile jake partizanske snage koje su, došavši sjeverno od gornjeg toka Neretve, vršile jak pritisak na prugu Sarajevo - Mostar, duž koje su ve izvršena rušenja i na kojoj je zapaljena stanica u Lisi i ima«. A komandant 6. italijanskog armijskog korpusa general Sandra Piaconi je ve 19. avgusta obavijestio višu komandu da su njema ke komande u Stocu, Bile i i Gacku pozvale etni ke starješine, majora Ba evi a i kapetana Kureša, na razgovor o mogu nostima stvaranja novih antikomunisti kih formacija, na »iskrenu saradnju sa njema kim oružanim snagama koje bi im garantovale li - nu bezbjednost i koje bi u isto vrijeme odobrile etnicima da ostanu naoružani u zoni pod njihovom upravyom«. etrnaestog avgusta oglasio se i »podpukovnik Žak« iz zapovjedništva 6. pješadijske pukovnije oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske, obavještavaju i diviziju o evakuaciji italijanskih i dolasku njema kih trupa na teritoriju Hercegovine: »Njema ke SS trupe polako pune Hercegovinu...«

Više nije bilo sumnje u to da se bitka ponovo razgorjela po hercegova kim krševima i putevima, da je narod Hercegovine, mada još zastrašen terorom, prihvatio julski proglas Desete brigade, kojim je štab obavještavao da je brigada »svojom borbom protiv ustaša i okupatora u raznim krajevima Bosne sprala ljagu sa Hercegovaca, koju im nanesoše etni ke vo e«, da su »pravi sinovi ovih krševa lili svoju krv za slobodu naroda«, a »izdajnici u isto vrijeme prodavali krv hercegova ke omladine za lire i makarone i slali je u Liku, Bosnu i Dalmaciju da zajedno sa Nijemcima, Italijanima i ustašama vodi borbu protiv svoje bra e«, da je

brigada došla u Hercegovinu da »pomogne narodu u najtežim danima kada ga etni ke vo e ostaviše na cjedilu«, daje došla da »organizuje i ujedini narod i na taj na in sprije i novo klanje i paljenje, sa ime je neprijatelj ponovo po eo«, a zatim:

»Mi smo i ovoga puta bili i pokazali da smo protiv bratoubila ke borbe. Iako smo ta no obavještavani o krivicama pojedinaca, nijesmo nikoga dirali ni razoružavali. Prelaze i velikodušno preko teških grešaka koje su oni inili htjeli smo i tim putem da otupimo zavadu i mržnju koju u narod unesoše sluge tu ina. Pozivali smo na dogovor i sporazum etni ke borce i poštene komandire i postavljali kao jedini uslov da prekinu svaku vezu sa okupatorom i izdajni kim vo ama da bismo zajedni ki pristupili organizovanju naroda za njegovu zaštitu od istrebljenja i klanja koje je ponovo po elo... Mi ne želimo da Hercegovinom odjekne ponovo plotun bratoubila ke borbe...«

BRIGADA I HERCEGOVINA U O IMA PARTIJSKOG SEKRETARA

Sve ono što se u junu i julu doga alo u Hercegovini gotovo da i nije dopiralo do Vrhovnog štaba, veze su bile pokidane, pa je upravo radi potrebe uskla ivanja akcija i na tom prostoru drug Tito 23. jula i naredio Prvoj proleterskoj diviziji da prilikom marša za Bosansku krajinu preko željezni ke pruge Sarajevo - Mostar prona e Desetu brigadu (ali da ne gubi »suviše vremena« oko njenog traženja) i ostavi joj radio-stanicu (i telegrafista) koja bi služila za vezu Hercegovine i Crne Gore s Vrhovnim štabom, kao i da Šegrtu i Hamovi u ostavi jednu englesku vojnu misiju s radio-stanicom radi obezbje enja savezni ke pomo i za Hercegovinu i Crnu Goru.

Veza nije uspostavljena i radio-stanice nisu primljene, što je posebno prilikom kapitulacije Italije imalo težih posljedica. I Hercegovci su tog ljeta veoma dobro znali šta za njih zna i uspostaviti neposredne

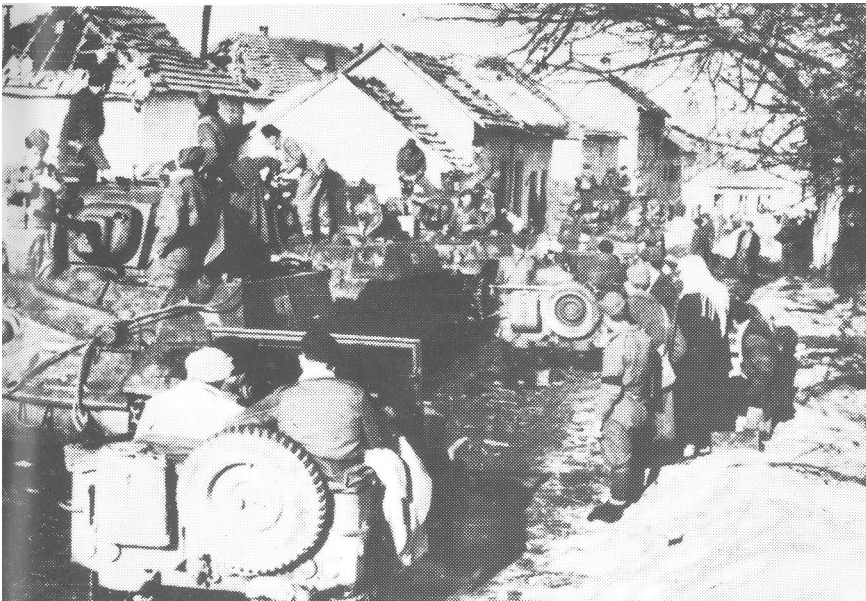
veze s Vrhovnim komandantom, i zbog toga je 2. avgusta zamjenik komandanta Desete brigade Petar Božovi i krenuo u Vrhovni štab, pogotovo kad je mostarska partijska organizacija obavijestila Uglješu Danilovi a Cokaliju da su trojica kurira s poštom koju je Tito uputio brigadi uhvaeni na spavanju u blizini Lisi i a kod Konjica.

Kako vijesti od Vrhovnog štaba nisu stizale, gdje se ve nalazio zamjenik komandanta brigade, odnosno dok je drug Tito pokušavao da Drugi korpus - koji je Vrhovni komandant formirao 9. septembra od reorganizovane Tre e udarne divizije (u koju su ušle etvrta i Peta crnogorska i Deseta hercegova ka brigada) i Druge proleterske divizije (s Drugom proleterskom, Drugom dalmatinskom i Tre om sandža kom) - »javi Desetoj brigadi da hitno stupi u vezu s italijanskim komandantima radi predaje oružja ili zajedni kog dejstva protiv Nijemaca i ustaša«, dok je 13. septembra radiogramom tražio odgovor od štaba korpusa da »javi kona no na kakvu dužnost predlaže Vladu Šegrta ... i gdje je sada Deseta hercegova ka«, a koji dan kasnije novim depešama zahtijevao da se uspostave tješnje veze s Hercegova kom brigadom i da štab odgovori »kuda da krene (Petar) Božovi sa drugovima i štamparijom«, dakle, dok je i Pokrajinski komitet KPJ za BiH u pismu od 18. avgusta obavještavao CK KPJ da o tome »šta se doga a u Hercegovini ne može, na žalost, javiti ništa«, da su propali i svi pokušaji da se otud nešto sazna »preko Romanijskog odreda i grupe oko Kalinovika«, sekretar oblasnog partijskog rukovodstva i lan sekretarijata (biroa) PK KPJ za BiH Uglješa Danilovi poslao je 12. septembra 1943. dva pisma - jedno Vrhovnom štabu, drugo Centralnom komitetu KPJ - o prilikama u Hercegovini i brigadi, kondenzovanu analizu okolnosti u kojima su se hercegova ki komunisti i drugi patrioti borili protiv udruženih neprijatelja, poput pisma koje je po etkom avgusta poslao CK KPJ i PK KPJ za BiH, tog valjda prvog svestranijeg osvrta o brigadi i narodu Hercegovine poslije pete ofanzive.

Deseta hercegovačka brigada u osloboenom Herceg-Novom oktobra 1944.

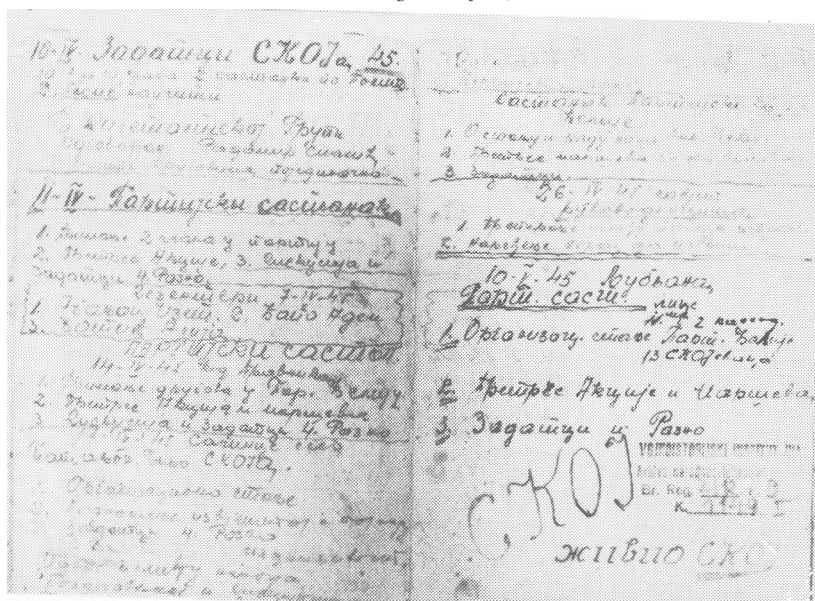
Borci Desete brigade u tek osloboenom Nevesinju februara 1945.

Na isturenim položajima Desete brigade na Ivan-planini marta 1945.

Faksimil dvije stranice dnevnika Radoice Spahi a (Drugi vod Druge cete etvrto bataljona)

Tri mjeseca su već bila protekla otkako se Deseta brigada vratila u istočnu Hercegovinu, kojoj je poslije jednogodišnje etničke strahovlade nametnut teror sesesovske divizije, a prisustvo rasutih i naoružanih etnika po selima izazvalo osjećanje nesigurnosti i iščekivanja kod zaplašanih seljaka. To je značilo da se brigada zatekla u okolnostima kad je trebalo za dalju borbu ohrabriti »partizanski raspoložene mase, koje obuhvataju danas najmanje polovinu stanovništva«, odnosno kolebljivije seljake i građane, kako je pisao Uglješa Danilović 6. avgusta 1943. (datum je s originalnog teksta, koji je upućen PK KP za BiH i s njegovog prepisa CK KPJ, mada u Zborniku dokumenata, tom IV, knjiga 15, dokument 92, piše daje pismo upućeno 17. jula 1943), nakon perioda u kojem je brigada djelovala u tri samostalne grupe i pretežno politički razvijala svoju aktivnost na seoskim konferencijama i drugim skupovima u Bile kom i Stola kom srezu, kao i u dijelovima Ljubinjskog i Trebinjskog, gdje su i mogućnosti za ishranu bile znatno povoljnije nego u drugim srezovima.

»... etnici su za ovo vrijeme također radili punom parom kako na tome da nas politički izoluju tako i na direktnom pripremanju napada na naše jedinice«, pisao je partijski sekretar pominjući i borbe s etničkom Bile kom i Trebinjskom brigadom, nakon čega je »naređeno da se brigada koncentriše« i »prokrstari kroz sela koja im služe kao glavni oslonac u Ljubinjskom srezu«. S obzirom na to što su im »etnici stalno visili za leđima«, akcije protiv okupatora se nisu mogle izvoditi, a uz to »kao god što etnici nijesu u stanju da mobilišu njima naklonjeno ljudstvo, isto tako ni mi ne možemo da mobilišemo prijatelje i simpatizere partizana«.

Tako je to bilo jula 1943, kad su i partijske organizacije na terenu Hercegovine bile »u vrlo slabom stanju« i kad je »ozbiljnijeg rada« bilo samo u Trebinjskom srezu, Ljubinjskom i u nekim drugim sredinama, a to je i dovelo do odluke da se iz brigade povuku iskusniji komunisti i pošalju u nova sreska partijska ru-

kovodstva. U to vrijeme bataljoni i brigade bili su tako brojno opali da se cijela brigada nije mogla vratiti ni kao jedan »osrednji bataljon«, a »stanje morala i borbenosti bilo je tako opalo da sa takvim ljudstvom nijesmo mogli uopšte ozbiljno vojno koraćati«.

Tad je »naređeno svim starim borcima Mostarskog bataljona da izađu u ovamo u brigadu« iz okupiranog grada, ali je »jedna grupa njih, 15-20, otišla na svoju ruku prema Boračkom jezeru i svjesno nijesu htjeli da izvrše naređeno da dođu u ovamo«. Mnogo teško a su »partijskoj organizaciji napravili dezerteri koji su se vratili u grad, kao i oni drugovi iz Mostarskog bataljona koji su na svoju ruku sišli u grad«, pisao je dalje Čokalića, pominjući i provale i racije, stradanja građana i 90 omladinaca Mostarskog omladinskog bataljona koji su prije svoje prve akcije bili opkoljeni, napadnuti i, uz teške žrtve, potpuno razbijeni.

Tako su tog ljeta nastradala dva mostarska bataljona, od kojih je proleterski bataljon »pretrpio teške gubitke na Sutjesci, a i ono što je ostalo drugovi nijesu uspjeli da sačuvaju, nego su se ti borci razišli, od kojih je većina sišla u Mostar i tamo su neki popadali«, pisao je Čokalića, pa i o tome da »sa organizacijom Skoja stojimo najgore«, da nema »drugova ni za Oblasni komitet Skoja, a kamoli za sreske«, otkazujući od CK KPJ pomoć u kadrovima uz napomenu da »ti drugovi treba da budu Srbi, jer je Muslimanima još uvijek težak rad na terenu«. Ali brže nego što se očekivalo obrazovan je Oblasni komitet Skoja za Hercegovinu s političkim sekretarom Nusretom Seferovićem Poletom i članovima Dragutinom Kosovcem Braćom, Branom Kovačevićem i Milivojem Gradincem, koji su i sa skojevskom organizacijom u brigadi razvili tešnju saradnju i intenzivniji rad.

U pismu od 12. septembra Uglješa Danilović je obavijestio CK KPJ (vjerujući da su drugovi već primili njihove izvještaje iz Hercegovine) da se »situacija nije u osnovi izmijenila, ali ima nekih novih momenata«, prije svega da je nešto ojačana i kompaktna brigada izvela, uz manje borbe, dugi marš kroz više sela i

krajeva isto ne Hercegovine, da su etni ki oficiri obnovili susrete s njema kim oficirima u Stocu, da su poslije toga pristupili nasilnoj mobilizaciji i pod parolom da o ekuju kralja i Engleze prikupili šest stotina boraca. Narod je i dalje bio u groznici od etni kog terora, a »oni lanovi Partije koji su dezertirali iz brigade i nisu se odazvali pozivu da se vrate u brigadu« isključeni su iz Partije, ali da e se »s njima i dalje raditi«, da je i Skoj u reorganizaciji.

Istog dana je oblasni partijski rukovodilac poslao pismo i Vrhovnom štabu, upotpunjuju i svoje kazivanje o akcijama brigade, koja je u to vrijeme bila oko Gacka, da je na pruzi kod Hutova digla u vazduh njema ki voz, da je bomba ba ena u artiljerijsku municiju, da su etiri vojnika zarobljena a tridesetorica poginuli i ranjeni, zatim da je brigada, »krstare i« kroz mnoga sela, vodila borbe s Nijemcima i etnicima, da su njema ke snage »Princ Eugen« divizije oplja kale tri hiljade goveda i pet hiljada ovaca, javljaju i i o prvim borbama izme u italijanske i njema ke vojske kod apljine 9. septembra, da su Italijani uništiti svoje magacine u Metkovi u, da bi na kraju zapisao: »Stanje u brigadi je dobro. Ona se nešto pove ala brojno, ali mobilizacija ide prili no slabo ... Ovi doga aji e sigurno uticati da se to raspoloženje izmijeni... Hercegovina bi mogla biti glavna baza etnika u budu nosti i mislim da bi to leglo trebalo što prije razbiti i iz vojnih i političkih razloga«.

Znatno kasnije, 31. oktobra 1943, kad je brigada imala 11 bataljona, o prilikama u Hercegovini i u brigadi neposredno poslije pete ofanzive komesar brigade edo Kapor obavijestio je i štab Petog korpusa, zadovoljan što ve , u potpuno novim uslovima u kojima se razvijao pokret u Hercegovini, može veoma kritički ocijeniti doga aje i vrijeme kad je »u izvjesnoj mjeri kod nas vladalo uvjerenje da je naša vojska na Zefengori, Sutjesci i kod Fo e razbijena, uslijed ega su bili skloni pasivnosti i naši simpatizeri, kao i stari borci iz brigade«, da je tad, »s obzirom na gubitke koje smo imali u toku pete okupatorske ofanzive, zavlada mo-

ralna kriza i gubljenje perspektive kod boraca, pa i nižih rukovodilaca, što se ogledalo u znatnom osipanju iz brigade«. U stvari, bila je to »više nominalna nego realna brigada naše vojske (s obzirom na broj anost i udarnost)«, pogotovo što joj se prikljuio velik broj bolesnih i ranjenih iz drugih jedinica i brigada »više lila na neki ešalon nego na borbenu jedinicu«. Ali bi i sre na okolnost: mada je cijela Hercegovina bila zaposjednuta okupatorovom vojskom, » etnici kao vojska nisu postojali, njihova aktivnost se ispoljavala u špijuniranju, organizovanju paljenja pojedinih sela preko Švaba i ustaša, unošenju panike u mase naroda Hercegovine i nagovaranju da se preda oružje Švabama, u ubijanju najboljih sinova našeg naroda, koji su, bez obzira na sve, vršili svoje patriotske dužnosti«.

OPERACIJA »GAMA« I NOVI BATALJONI

Tad je brigada u etiri bataljona imala oko šest stotina boraca, koji su unijeli takvu paniku me u okupatorove garnizone daje u prvoj polovini avgusta protiv njih pokrenuta operacija njema kih i italijanskih jedinica zvana »Gama«, njihova posljednja zajedni ka akcija.

Tri njema ka bataljona i pet italijanskih, jedan domobranski i tri etni ke brigade krenuli su na brigadu u prostoru planine Viduše u južnoj Hercegovini i, umjesto okruženja, upali u prazan prostor. Brigada se blagovremeno izvukla iz obru a, uz put razbila etni ku jedinicu na planini Sitnici i stigla u sjevernu Hercegovinu, gdje je 24. avgusta iznad Gacka, na Ravnom, potukla njema ki konji ki eskadron i ubila 32 vojnika. Ranjenog njema kog kapetana jedan etni ki aktivist na le ima je donio u Gacko i o tome su pisale ustaške novine. Tako se i saznalo za njegovo ime, i nije mu oprošteno. Platilo je to glavom.

etiri dana kasnije (28. avgusta) na komunikaciji Nevesinje - Kalinovik Tre i i etvrti bataljon su ubili 45, a ranili 50 njema kih vojnika, zaplijenili 5 puško-

mitraljeza i druge opreme. Sutradan je oslobođen Kalinovik, a posljednjih avgustovskih dana rasturene su dvije etničke »brigade«. Tih dana je dalmatinski bataljon na prepad zarobio desetak ustaša na lukama iznad Gornjeg Bodežišta, a zatim, vođen njihovim obavještenjima, gotovo bez pucanja zaplijenio 50 jahača i 20 tovarnih konja koje su SS-ovci ostavili na putu, a oni se (s etnicima i ustašama) uputili u kamenjar tragaju i za partizanima. Kad je toga dana dalmatinski »konjički« bataljon izbio pred selo Čemerno, seljaci su se razbježali misleći da u selo ulazi njemačka kolona na konjima.

Događaji su se početkom septembra vrtoglavo nizali: iz Pivske površi, gdje se saznalo za kapitulaciju fašističke Italije, brigada se sručila na osamljenje etničke i milicijske posade u Gacku i Avtovcu (njemačke trupe su otišle prema obali radi razoružanja italijanskih trupa i zauzimanja jadranskih luka), koje je oslobodila 10. septembra. Četiri dana kasnije u Gacko je stigao štab Treće udarne divizije. Tako je u sastav divizije ponovo, nakon četiri mjeseca samostalnog djelovanja, neposredno ušla Deseta brigada.

Umjesto Vlada Šegrt, koji je preuzeo dužnost zamjenika komandanta Treće divizije (komandant je bio Radovan Vukanović), za komandanta Desete hercegovačke brigade došao je Rade Hamović, dok su u štabu i dalje ostali politički komesar i njegov zamjenik Čedo Kapor i Vaso Miškinović, a Vojin Popović kao zamjenik komandanta.

Iako je brigada propustila da blagovremeno razoruži italijanske jedinice u Hercegovini i zaplijenjenim oružjem omogućiti bržu mobilizaciju novih boraca, septembar je donio nove uspjehe: od 12. do 17. septembra preganjala se s etnicima prema Periši a i njemačkim konjanicima sve do Bileće, razbila je etnike kod Sitnice i produžila prema Stocu, gdje se 21. septembra kod sela Vlahovića sudarila s njemačkom kolonom i u jednoj asovnoj borbi ubila 13, a zarobila 10 vojnika, među kojima i oficira, zaplijenila 6 puškomitraljeza, 3 mašinke, 20 pušaka, radio-stanicu, 6 konja s municijom.

jom. »Kod nas je bio jedan drug lakše ranjen«, pisao je kasnije Vlado Segrt štabu Treće divizije i o toj borbi u kojoj je, kao i u nekim drugim, bilo za u uju e malo žrtava u bataljonima brigade. inilo se da u hercego-va kom kamenjaru mogu izuzetno uspješno ratovati samo oni koji su se od ro enja na njemu »klesali«.

U me uvremenu, dok je brigada tokom avgusta i septembra vodila borbe u sjevernoj Hercegovini, pozadinski radnici u Popovom polju formirali su još jedan bataljon od oko 100 boraca (u selu Veli anima, 3. septembra), kojem se ubrzo priklju ila grupa omladinaca iz Dubrovnika. U Prvoj eti su bili Pribilov ani, Hrašnjani i dio prebjeglih domobrana, u Drugoj odbjegli domobrani sa satnicima Smaji em i Tomaji em, a u Tre ojoj eti Popovci. Bataljon su vodili komandant Savo Obradovi i njegov zamjenik Mujo Dizdarevi , i komesar Branko Ija i , ija su se dejstva ispoljila u nekoliko uspješnih samostalnih akcija na pruzi Mostar-Dubrovnik.

Tad je na putu od Hutova ka Hrasnu došlo do okršaja između ustaša i 2. bojne 14. domobranske pješa-dijske pukovnije, koja je poslije dužih tajnih pregovora (prije svega sa satnikom Mustafom Dizdarevi em, bivšim jugoslovenskim aktivnim oficijom, koji e ubrzo postati na elnik štaba Desete brigade) prešla na stranu NOV i POJ. Nakon duže borbe bojna je razbijena i do partizana je stiglo 60 domobrana i 4 oficira. Komandant te bojne je zalutao i pao u etni ke ruke, a zatim je strijeljan. Koji dan kasnije u Tre i (Dalmatinski) bataljon stiglo je 40 omladinaca iz Dubrovnika, a potom 36.

Brigada je postala sve ja a, brojnija, pokretljivija, neobi no vješta u pripremanju i izvo enju iznenadnih no nih napada. Tako je i u no i 24. septembra napadnuto ustaško uporište na željezni koj stanici u selu Ravno i u jedno asovnoj borbi ubijeno 56, a zarobljeno 20, me u njima i šestorica uvenih zlikovaca, zaplijenjeno 150 pušaka, dva sanduka bombi, deset hiljada metaka, uništeno više vagona i pruga porušena na ve-

em dijelu u dužini od 15 kilometara. »I u toj akciji nijesmo imali žrtava«, pisao je štabu Treće divizije 5. oktobra Vlado Šegrt, koji se i dalje kretao sa »svojom brigadom«. Istoga dana je odbijen napad njemačkih vojnika i ustaša na Ravno (zaplijenjeno je novo oružje i ubijeno 7 vojnika), sutradan i napad njemačkih i italijanskih fašista koji su s oklopnim vozom pokušali da od Dubrovnika prodru ka Ravnom, ostavljaju i 30 mrtvih.

»Istoga dana navečer«, javljao je dalje Šegrt, »preturili smo se sa Italijanom brigadom na prostoriju Bobani... gdje smo se odmorili 24 sata... Tu smo formirali Popovopoljski bataljon koji nosi ime u brigadi: Šesti bataljon. Brojno stanje ovog bataljona je 166 boraca.«

Tad je nekoliko stotina etnika iz okoline Trebinja, Bileće i Ljubinja, u saradnji s njemačkim, domobranskim i ustaškim jedinicama iz zapljine i Trebinja, pokušalo da opkoli i uništi brigadu. Njihovi pokreti i namjere su osujećeni blagovremenim obavještenjem i iznenadnim napadom cijele brigade na etnike okupljene u nekoliko sela Popova polja, gdje je u borbi koja je trajala cijelu noć 26. septembra ubijeno 46 etnika i zarobljena 34, pored ranjenih i razbježalih. Brigada je imala 2 mrtva i 5 ranjenih. Za to vrijeme su na željezničkoj stanici u Poljicama zarobljena 42 domobrana i 1 njemački vojnik s cjelokupnim naoružanjem, a 29. septembra u borbi na Begovi i Kuli ostalo je 28 mrtvih njemačkih vojnika, ustaša i etnika, zaplijenjene su 3 brdske teške haubice s 60 granata. »Mi ovdje nijesmo imali gubitaka sem nekoliko drugova lakše ranjenih,« podnosio je dalje borbeni raport Vlado Šegrt, a zatim: »Oдавde preturili smo se na prostoriju Ljubomira sa zadatkom da razbijemo etničku organizaciju u opštini Ljubomir i Zavodskoj. U Ljubomiru javilo nam se 160 boraca.« Svoje prvo vatreno krštenje novi borci imali su upravo tu, u Ljubomiru, gdje su etnici i njemački vojnici poslije šestog asovne borbe odbaćeni, ostavljaju i 15 mrtvih, dok je brigada imala 3 mrtva i 8 ranjenih.

TRI GRUPE UDARNIH BATALJONA

Tako je protekao septembar, a ve 3. oktobra u Ljubomiru je - kad je po eo i napad na grad Bile u - formirana Prva grupa udarnih bataljona u koju su ušli Drugi (Trebinjski), Tre i (Dalmatinski), Sedmi (Bile - ki) i Osmi (Ljubomirski) bataljon pod komandom Petra Radevi a i njegovog zamjenika Nikole Ljubibrati a, politi kog komesara Peka Bogdana i njegovog zamjenika Slobodana Šakote.

Bila je to samo prva grupa bataljona od tri koliko e ih se formirati u oktobru uslijed velikog porasta bora kog sastava brigade (imala je ve 1650 boraca), radi lakšeg komandovanja i rukovo enja, brže mobilizacije i objektivne perspektive da grupe ubrzo prerastu u brigade, jer, pored etiri bataljona u Prvoj grupi, Štab brigade je rukovodio sa još etiri bataljona, pored Nevesinjskog i Stola kog koji su se formirali, svaki sa oko 160 boraca, pa otud i uvjerenje da e ve krajem mjeseca brigada imati ak 12 bataljona.

I dogodilo se upravo tako: u selu Ublima je 13. oktobra formirana Druga udarna grupa s etvrtim (Bile kim), Šestim (Popovopoljskim) i Jedanaestim (Nevesinjskim) bataljonom, kojom su rukovodili Obren Ivkovi i Sre ko Rei Petica, komandant i njegov zamjenik, Spiro Srzenti i Mato Markoti , komesar i njegov zamjenik, a u selu Dlakošama u bile kom srezu 25. oktobra Tre a udarna grupa bataljona u koju su ušli Peti (Livanjski), Deseti (apljinsko-stola ki) i Drugi (Trebinjski) bataljon, dok je obnovljeni Prvi (Gata ki) bataljon Desete ušao u Prvu udarnu grupu.

Jedanaesti bataljon je formiran naredbom štaba Prve udarne grupe 3. novembra od starih boraca Prvog bataljona i novih boraca iz Osmog bataljona, a dvanaesti hercegova ki bataljon bio je samostalan, obnovljeni Mostarski, koji se, prema zahtjevu druga Tita, iz prozorskog kraja prebacio na svoj stari teren oko Bora kog jezera kako bi, vode i borbe, bio spona i održavao vezu Vrhovnog štaba i drugih štabova s Desetom brigadom i Mjesnim komitetom KPJ za Mostar,

a kasnije prerastao u Mostarsku brigadu, »na tom za nas veoma važnom sektoru«.

Jedanaest bataljona Desete hercegova ke podijeljenih u tri udarne grupe! I dvanaesti, Mostarski! I sedam hercegova kih partizanskih odreda iji su zadaci bili veoma praktični i neophodni: hvatanje etnika i onemogućavanje njihove destruktivne i zločinačke djelatnosti na terenu, »koji nijesu pod kontrolom grupa bataljona«, napadanje na komunikacije i uništavanje telefonskih linija i drugih objekata, uvođenje rodoljubivih sela, organizovanje narodne vlasti, vršenje mobilizacije kroz odred za brigadu, organizovanje obavještajne službe... Poželjno je da se formiraju i veoma mali odredi koji su na svoj način bili »centri mobilizacije za kolebljivije, koji za sada nerado stupaju u brigadu«.

I kao što je svaka grupa udarnih bataljona imala jedan ili dva stara bataljona Desete brigade, gotovo svi drugi, novi bataljoni imali su u štabovima i komandama i eta borce koji su vodili bitke na Neretvi i Sutjesci, koji su bili mahom iz matičnih bataljona Desete proleterske. Tako su za tri »posljednja« bataljona - Deveti, Deseti i Jedanaesti - postavljeni vojni i politički rukovodioci: za komandanta Devetog došao je Dušan Brstina, koji je kroz Sutjesku proveo četvrti bataljon Desete, za njegovog zamjenika Veljko Ivković, za komesara Marko Šoljić, za komandira i komesara Druge eta eta oko Pašajlića i Radovan Papić, rukovodioci iz prvog stroja Desete; na čelo Desetog bataljona stali su Omer Mrgan, Spaso Belović, Drago Škerović i Milan Milivojević, a u komandama eta Boško Bjelica, Tomo Milivojević, Ilija Čuk, Mlado Sikimić, Savo Mihić, a za intendanta bataljona Ljubo Semiz; Jedanaestim bataljonom rukovodili su Dimitrije Kovačević, Lazar Vojinović, Radovan Simović, Milivoje Gradinac, a jednom od njegovih eta rukovodio je narodni heroj Jovan Bobot.

Bila je to kadrovska i patriotska vojska Hercegovine, kolona ratnika u kojima se životopisima prelamaju najsudbonosnije godine naroda i narodnosti naše zemlje, stotine dramatičnih priča o sudbinama onih

koji su se suprotstavili zloincima i bespućima kojima su ovi željeli da skrenu narodnooslobodilačku borbu.

Ta vojska je uspjela da te kasne jeseni trideset i pete Deseta brigada preraste u snažnu diviziju, da preokrene vojne i političke okolnosti u kojima je ratovala ili, kako je to štab brigade pisao 31. oktobra 1943. štabu korpusa, »u ovoj situaciji plaćenici ne mogu da se snađu (dok im je ranije tako uspijevalo da unaprijed namirišu brigadu i da se sklone da bi zatim po prolazu opet iskočili iz škripa), uslijed čega rijetko napuštaju okupatorske garnizone«, da bi to vrijeme krupnih revolucionarnih vojnih i političkih promjena na hercegovačkom ratištu označilo cjelovitom ocjenom:

»Zahvaljujući i tome što smo Švabe, zajedno sa njihovim pomagačima, u svim dosadašnjim bitkama od odvajanja od glavnih snaga naučigled naroda uvijek tukli, narod Hercegovine uvjeren je da naša brigada predstavlja veliku vojnu i političku snagu. Narod Hercegovine uvjeren je u slabost okupatora. Isto tako je uvjeren da su četničke bande vezale svoju sudbinu sa sudbinom propadajućeg fašizma. Danas o evidnije nikada četničke glavešine sarađuju sa svojom braćom ustašama, jamarima. Pojedini četnički glavari traže štošta u Fazlagi i Kuli (poznatom ustaškom gnijezdu), koje ćemo u povoljnom momentu vojnički likvidirati.«

OFANZIVA HERCEGOVA ČIJI PROLETERA

I likvidirali su to neprijateljsko uporište 20. novembra 1943. Ali dotad, od 3. oktobra kad je formirana Prva udarna grupa bataljona do napada na Fazlagi i Kulu i njene zaseoke, jedanaest bataljona Desete brigade je razgorjelo borbe širom istočne, južne i sjeverne Hercegovine: nakon borbi oko Bileće koja je oslobođena 4. oktobra i kasnije držana u opsadi (kojom prilikom je brigada imala 6 mrtvih i 19 ranjenih, njemačka jedinica 130 mrtvih, a četnici 30), zatim više sukoba na komunikacijama i protivničkim kolonama (poput

borbe u prostoru Sitnice, kad je napadalo osam neprijateljevih kolona i kad su, pored 66 poginulih i 150 ranjenih njemačkih vojnika, zarobljena 22), samo u jednom danu, 17. oktobra, Prva grupa bataljona je razbila etničku brigadu u Gataču, Sarajevsku i Kalinovu brigadu i ponovo oslobodila Gacko i Avtovac, a Druga grupa bataljona Bilećku brigadu i ponovo oslobodila Bileću.

Četiri dana kasnije, 21. oktobra, dok je Treća grupa bataljona, koja je bila u formiranju, na Hrgudu razbila Stolačku brigadu i ubrzo oslobodila Ljubinju, udruženi etnici i ustaški milicionari napali su Gacko baš kad je na gradskoj priredbi guslar i odbornik Todor Glogovac zagudio i zapjevao: »Progovara Mara sa Samara...« Gruvale su ručne bombe i parali rafali u samom gradu, s mašinkama su upali u vatreni vrtlog i članovi štaba Grupe, ali napada ima, i pored iznenađenja, nije uspjelo da ostvare uspjeh.

Podstaknute uputstvima štaba brigade da »prođu u duhu situacije i vaše uvjerenosti... imaju i pri tome najširu inicijativu, da etnici koji su stigli iz Bosne, ako ih negdje lupite kako treba, sigurno... mnogo prije oti kući i nego ovamo«, udarne grupe Petra Radevića, Obrena Ivkovića i Danila Komnenovića su oko Gacka, Bileće, Nevesinja, Stoca i Ljubinja povelile takvu ofanzivu protiv etnika da je i Zapovjedništvo oružničkog krila u Mostaru 6. oktobra zapisalo u svoje »doglasno izvješće za minulih petnaest dana« kako su etnici i partizani »zametnuli mećusobnu borbu«, da etnici koje predvodi Petar Samardžić u borbi protiv partizana Dušana Brstine »uživaju potporu njemačkih vlasti«, pominju njihove mećusobne gubitke i varoši koje su oslobodili partizani, pa i to da komunisti »hvata sve više korijene i pojačava opasnost«, što se »opaža u jačoj mjeri od kapitulacije Italije«, sve do pojedinosti kako su u zapadnoj Hercegovini, Vitini, naišli na komunistički letak »Narodu Ljubuščkog kotara«, kako su dva mladića u Ljubuškom, pominju se i njihova imena, pjevala nedozvoljene pjesme: »Hajdemo, braćo Muslimani, zovu nas partizani. Ja odlazim u

domobrane, a za dva dana u partizane«, kako je osamdeset partizana, pod vodstvom Salka Fejića iz Mostara, stiglo u selo Glavatičevu kod Konjica, do obavještenja da »nadlijetanje neprijateljskih zrakoplova nad našim zemljištem, prosipanjem letaka i lažnog tvoriva, narod sve više pada utjecaju strane promidžbe i više vjeruje u uspjeh partizana u njihovoj akciji«.

Posljednjeg oktobarskog dana brigada je mogla da podnese raport štabu divizije i korpusa: za četiri mjeseca svoga djelovanja ubila je, ranila i zarobila više od 1600 neprijateljevih vojnika, među kojima 540 mrtvih, 600 ranjenih i 50 zarobljenih njemačkih vojnika i oficira, uz ratni plijen - 504 puške, 66 puškomitraljeza, mitraljeza i mašinki, 7 minobacača, 5 topova, 2 vagona topovske municije, 2 radio-stanice, 60 konja...

Iako je bitka za Hercegovinu u stvari već bila dobijena, visok moral i duh borbenosti prožimao sve bataljone, partijske i skojevske organizacije, štabove i komande otkivala je svojevrsna bitka koju je tako teško trebalo izvojevati, a to je - dalje vaspitanje i političko kaljenje boraca, jer - kako je to štab brigade pisao štabu korpusa 31. oktobra 1943. govoreći o odnosu prema narodu - uslijed toga što je u jedinicama bilo boraca koji su se nalazili u redovima protunarodne vojske »ispoljavaju se mnoga zastranjenja i greške koje kvare ugled našoj vojsci«, odnosno rečeno je da se »ne zatvaraju oči pred tom stvarnošću«, da su svi »budni i brzo i energično« intervenišu »otklanajući i sve poroke koji su doneseni iz redova plaćenike vojske.«

BRIGADA JE PRERASLA U DIVIZIJU

Drug Tito je u to vrijeme veoma uporno nastojao da uspostavi neposrednu vezu s Desetom brigadom, čija dejstva je želio da još odmah uskladi i razvije, pa otud i njegove radio-depeše štabu Drugog korpusa: 21. oktobra obavijestio je da »Peta divizija nosi stanicu za Hercegovu ku«, a sutradan: »Poslati radio-stanicu za Hercegovu ku... Neka ih prihvate. Javite kad da ih

slušam.« Tri dana kasnije, 26. oktobra, Tito se opet javio: »Javite otkad da slušamo Radovana i Hercegovce«, to jest Tre u udarnu diviziju i Desetu hercegovačku brigadu, da bi, napokon, 31. oktobra komandant Drugog korpusa odgovorio Vrhovnom štabu da je Deseta otpočetni rad sa svojom šifrom 5. novembra 1943.

To je već bilo vrijeme kad je okupator, uslijed nedovoljnih snaga, pribjegao taktici »pokretnih garnizona«, odnosno kad je ostavljao manje posade u garnizonima a s ostalim snagama, krećući se u kolonama i do dvije stotine vozila, nastojao je ovlada susjednim mjestima i komunikacijama.

I tako, dok su jedanaest bataljona, njihovih 1800 boraca sa 100 automatskih oružja, nekoliko teških bacača i više lakih, uz dva novoformirana partizanska odreda, Južnohercegovački i Sjevernohercegovački, koji su od 8. novembra objedinjavali sve terenske odrede i bataljone, svakoga dana i svake noći naprosto unosili paniku u njemačke, etničke, ustaške i domobranske jedinice, postaje i garnizone, dok je u oslobođenom Gacku tekao izuzetno bogat politički život, uz organizovanje novih oblasnih i sreskih organa narodne vlasti, antifašističkih odbora, masovnih skupova naroda, političko i vojno rukovodstvo u Hercegovini je u saglasnosti sa Trećom udarnom divizijom pripremalo prerastanje Desete brigade u novu diviziju - Dvadeset devetu, prijedlog koji su štabu Drugog korpusa saopštili Vlado Šegrt i član politodjela brigade Vukašin Minovići.

Nekoliko dana kasnije, 16. novembra, vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito je radiogramom prenio štabu korpusa svoju naredbu o formiranju Hercegovačke divizije (27. decembra 1943. dobila je konačan naziv: Dvadeset deveta udarna divizija NOVJ), da za njenog komandanta imenuje Vlada Šegrt, komesara Dragišu Ivanovića, a Rada Hamovića za načelnika štaba, zatim da u diviziju ulaze tri brigade - Deseta hercegovačka (komandant Nikola Ljubibratić), komesar Edo Kapor i njegov zamjenik Slobodan Šakota), Druga i Treća hercegovačka, da bi na kraju

depeše, odgovaraju i na prijedlog da se formira Operativni štab partizanskih odreda Hercegovine koji bi rukovodio odredima i vojnopozadinskim vlastima na oslobojenoj teritoriji, saopštio:

»Operativni štab za partizanske odrede se ne stvara.

Kako ste smjeli predložiti Petra Radevića«.

POSTOJANOST KAŽNJENOG KOMANDANTA

Zašto drug Tito, s prijekorom onih koji su prijedlog poslali, nije želio da prihvati za komandanta Desete hercegovačke brigade Petra Radevića, komandanta Prve udarne grupe hercegovačkih bataljona, koja je tokom ljeta 1943. stradala i ubila, ranila i zarobila na stotine etnika, njemačkih vojnika i ustaša. Šta je to zasmetalo komandantu Trećeg (Dalmatinskog) bataljona, koji je »očekujući kroz stotinjak akcija od povratka sa Zelengore pa do danas, te danas taj bataljon zaista predstavlja prvoklasnu udarnu snagu«, kako je 3. novembra 1943. pisao štab Desete brigade štabu Drugog udarnog korpusa i ujedno tražio da se ne usvoji zahtjev Vrhovnog štaba da se taj bataljon pošalje u Drugu dalmatinsku brigadu, napominjući:

»Uputiti ga u II dalmatinsku za popunu bilo bi mnogo manje korisnije nego da ostane kod nas, jer ovaj bataljon nije za popunu, već da bude kostur i stub za druge slabije bataljone... Kad se zna da smo mi prije nekoliko mjeseci bez ovog dalmatinskog bataljona imali svega 50-60 pouzdanih boraca, koji nijesu dezertirali, a sada imamo 1800, onda se tek uviđa nužnost prisustva ovog bataljona i dalje kod nas, te da bi bio oslonac drugim slabijim bataljonima, a i da bismo mi imali odakle crpiti kadrove...«

1. mjesec i po kasnije, 20. decembra 1943, štab divizije je u svom pismu štabu Drugog korpusa objašnjavao zašto tako uporno nastoje da zadrže Treći i bataljon u Hercegovini, bez obzira na ponovljene zahtjeve

Vrhovnog štaba, odnosno da njegovih 120 boraca - od kojih je 60 Dubrovana, a ostali Dalmatinci koji su u brigadu došli u Glamo u i poslije Sutjeske, pa bi se njihove i dio rasuo po drugim hercegovačkim bataljonima kao ruovode i vojni i politički kadar - »predstavlja i jedan dio štaba X brigade«.

I zašto je onda prvi uvijek takve proletherske jedinice i udarne grupe bataljona bio »odbačen« od Vrhovnog štaba? Šta se u međuvremenu dogodilo?

To nisu znali ni Petar Radevi ni štab Desete brigade, ponajmanje štab brigade kad je dobio depešu Drugog udarnog korpusa koja je kratko nalagala da se Petar Radevi liši slobode i stražarno sprovede u štab korpusa. Trebalo je, dakle, da liši slobode svog istaknutog komandanta, koji je rukovodio sa šest bataljona i bio predložen za komandanta Desete brigade (on ili Nikola Ljubibratić, kako stoji u knjizi depeša Drugog udarnog korpusa za 9. novembar 1943), uvijek i ratnika kojeg je rukovodstvo narodnooslobodilačke borbe na teritoriji Hercegovine upravo predložilo za inpotpukovnika i Partizansku zvijezdu I reda.

Smatraju i da je to teška zabluda, neka grdna greška a kako nisu dobili temeljno objašnjenje zašto ga treba uhapsiti i stražarno sprovesti, pogotovo što se u njega imalo bezgranično povjerenje, članovi štaba brigade su odbili da izvrše naredbu i složili se da tako i napisu odgovor štabu Drugog udarnog korpusa, to jest da sve dok se ne ubijede u to da Radevi a zaista treba lišiti slobode naredbu ne može izvršiti. Jer, izvršiti je odmah i bez pogovora, uhapsiti druga bez riječi i objašnjenja značilo je svog postojanog komandanta ostaviti u opasnoj neizvjesnosti i nemilosti, tim prije što se vjerovalo da tako oštra naredba upućuje na to da Radevi a najvjerovatnije teška najteža kazna - strijeljanje za neke strašne, preteške, njima nedokučive, neobjašnjene grijehove.

Šta se dalje događalo govori nam djelimično i knjiga depeša Drugog udarnog korpusa, njegovi radiogrami - prepiska s Vrhovnim štabom.

Tako je ve 2. novembra 1943. komandant korpusa Peko Dap evi javio Vrhovnom štabu da je preko Tre e divizije uputio nare enje Desetoj brigadi im je od Vrhovnog štaba dobio zahtjev za hapšenjem Petra Radevi a. Sedam dana kasnije, 9. novembra, Peko Dap evi i Mitar Baki , komandant i komesar korpusa, uputili su širu depešu »povodom strijeljanja B.M. i D.G. od strane Petra Radevi a«, odnosno daje »saslušano sedam političkih rukovodilaca i jedan običan borac« i da je istraga utvrdila:

»1) Da su strijeljani uhva eni u bjekstvu u situaciji kada je postojala opasnost da se dva bataljona raspadnu zbog dezerterstva.

2) Da je strijeljanje sa uvalo bataljone a tim samim i veliki broj ranjenika, koji su se sa njima kretali.

3) Da Partija i štab osu uju na in na koji su strijeljani - bez suda, ali su se saglasili da su obadvojica zaslužili smrt.

4) Da poslije toga nije bilo dezerterstva.

5) Borci skinuli su im odijelo, htjeli su i veš, ali štab nije dozvolio.

6) Štab X brigade i politodjel kažu daje: Radevi najhrabriji komandant u Hercegovini, dosta partijan, odan i vrlo disciplinovan. Uživa veliko povjerenje vojnika i da je strijeljanje izvršio rukovo en interesima narodne borbe. Predlažu ga za komandanta brigade. Sada je komandant grupe.

Sada vi odlučite. Hitno odgovorite.«

Toga dana, 9. novembra, Vlado Šegrt i Vule Mi u novi su s Pekom Dap evi em i Mitrom Baki em u štabu korpusa zaklju ili daje potrebno hitno formirati hercegova ku diviziju utvr uju i njen komandni sastav, kao i sastav štabova brigada, o emu je depešom obaviješten i Vrhovni štab. U njoj stoji da se za komandanta Prve (Desete) hercegova ke brigade predlaže upravo Petar Radevi (ili Nikola Ljubibrati).

Sutradan, 10. novembra, vjerovatno nakon novog kategori nog zahtjeva Vrhovnog štaba da se Radevi bez pogovora mora odmah uhapsiti i nove depeše Drugog korpusa, u štab Desete brigade je pozvan

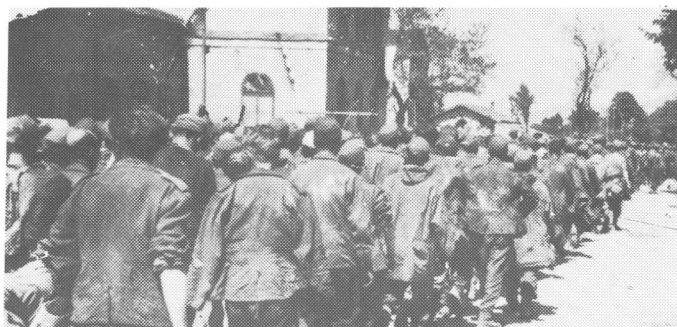
Hercegovci na maršu dugom 610 kilometara od Ivan-planine do Trsta i Bleda, april-maj 1945.

Omladina pozdravlja borce iz Hercegovine na njihovom maršu ka zapadnim krajevima naše zemlje

Deseta brigada poslije borbi za oslobođenu Trstu maja 1945. Pored kolone lanovi štaba brigade: komandant Radomir Mirković, politički komesar Sveto Kovačević i načelnik štaba Hrvoje Tičinović

Njemački vojnici koje je Deseta brigada zarobila u posljednjoj borbi kod Ilirske Bistrice maja 1945.

Vjerovatno posljednja ratna poruka druga Tita borcima Dvadeset devete hercegovačke udarne divizije

DDD

ŠTABU III Armije
Štabu 29 divizije

Prvo. Hitno presecite sve veze za Austriju i sprečite povlačenje
nemačkih i kvistlinčkih trupa. Pomozite Slovence u razorušavanju Nemaca.

Drugo. U zapadnom delu Koruške već se nalaze Englezi. Samo ne treba
slati nove trupe. Oni naši delovi koji se tamo nalaze, neka ostanu.

13 maja 1945
10.30 s.

MNO. DHPA
10. 11. 11.
STAB III ARM. U. D. 29. DIVIZIJE
Br. Por. 3-7-10
K 10

nesu ni komandant Desete hercegovačke brigade i pročitana mu je naredba kojom se lišava slobode, razoružava i stavlja u zatvor.

I Radević, koji je zaprepastven i ustrajno i skinuo opasku i oružje, i onim članovima štaba koji su bolje od drugih znali borbeni put razalovanog komandanta, ostalo je samo da nagledaju šta u stvari stoji iza depeše. Njemu, optuženom, »sinulo je« dade možda osuđen na najtežu kaznu baš zbog toga što je takvu kaznu upravo on odmjerio dvojici boraca iz Prateškog bataljona Vrhovnog štaba, od kojih je jedan bio lični pratilac druga Tita, kad su napustili grupu bataljona koja se formirala na Jahorini poslije proboja na Sutjesci i koju je komandant Radević - takvom »gvozdеном« disciplinom! - uspio da sačuva i dovede do Hercegovine. Zato su znali članovi štaba brigade, znali su i za okolnosti u kojima se sve to dogodilo, o tome su znali i borci bataljona kojim je Radević rukovodio, i u njihovim oči - ma to nije bila komandantova gruba greška, svakako ne tako teška i nedopustiva kako se to smatralo u Vrhovnom štabu i kako je to, na osnovu podataka koje je dobio, drugi Tito oštro prelomio i taj svoj zahtjev obnovio kategorizacijom naredjenjem da se njegova odluka izvrši.

Pretpostavljalo se: na čemu je ta »Radevićeva presuda« izvršena, komandantovo lično angažovanje u presudivanju, mogla je navesti Vrhovnog komandanta na pomisao da je ta vojska, kad se ponovo nađe u Hercegovini, nastaviti - kao u prvoj ustaničkoj godini - s rigoroznim obradunama ne samo sa protivnicima - kim snagama nego i s onima iz vlastitog pokreta koji se na izvjestan način ne ponašaju kao rukovoditelji i štabovi u tom kraju, pa je, bojeći se takvog ekstremnog usmjerenja, koje je već jednom negativno utjecalo na razvoj narodnooslobodilačkog pokreta, i odmjerio takvu kaznu komandantu Radeviću, čime je ujedno želio da još jednom skrene pažnju partijskom i vojnom rukovodstvu u Hercegovini i Crnoj Gori na zakonitost i, posredno, druga osnovna obilježja politike CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ u rukovodstvu

oslobodila kom borbom naroda i narodnosti Jugoslavije.

»Valjda su tako rasuivali i drugovi u štabu brigade, koja je baš tih dana prerastala u diviziju, ali im to o eвидно nije bilo dovoljno da izvrše naređenje Vrhovnog štaba, valjda prvo koje dotad, a možda i kasnije, nisu izvršili. Događaji koji su uslijedili opravdali su njihovo takvo opredjeljenje. Uostalom, na tome im je bio zahvalan, istina znatno kasnije, i sam drug Tito«, s nekom blagom sjetom priča nam Petar Radević o tom, tada njemu najgorom životnom trenutku.

»Drugovi mi tada ne rekoše sve što su znali i doživjeli, a doživjeli su i to da su i oni ukoreni što su se tako ponašali, što su željeli da dokažu da sam jedan od njihovih najboljih komandanata, pa me, uprkos svemu, i predlažu na višu dužnost. To je druga Tita o igledno naljutilo i otud nove depeše s mojim imenom. Tada nije bilo drugog izlaza već da me pozovu u štab brigade, gdje mi je saopšteno da sam lišen slobode i da moram predati svoje lično naoružanje.

Stojim, tako razoružan, u kući Stevana Davidovića u selu Vrbi, iznad Gacka, a zapamtio sam i datum -kako ga ne bih zapamtio! - 10. novembar 1943, stojim i gledam u drugove i zapečaćeno pismo, a niko da rije kaže. Ni ja ni oni. U jednom trenutku neko izvuče pismo iz plave koverta i ono se zabijeli pred mojim očima. I ja tad čuh sve što drugovi u štabu, intimno, misle o meni, šta misle najodgovorniji ljudi Hercegovine. Ispadoh, u neku ruku, kao njihov Timošenko. 'Ideš gore, ali neka znaš šta sve o tebi mislimo', rekli su mi moji saborci i ja odvratim daje to što sam čuo najljepše što sam mogao čuti i doživjeti, a sve drugo neka bude kako bude! I kažem svojim prijateljima, baš ovako: budite sigurni da ću umrijeti dostojan svake riječi i koju ste ovdje zapisali i izgovorili, i o tome više ne vodite brigu. Osta u vjeran vašoj vjernosti i vašem povjerenju. Našem međusobnom povjerenju. I krenem u korpus u pratnji dobro naoružane vojske, u nove nevolje i dokazivanja, u dramati ne okolnosti i neposredne opasnosti, o čemu je sada teško govoriti.«

Dok je nepuna dva mjeseca bio u zatvoru Drugog korpusa kao »uhapšenik osuđen na smrt«, razalovani komandant koji samo »eka naknadno naredenje u pogledu izvršenja ili, pak, storniranja te kazne«, kako je o Radevi u »nezvanično slušao« komandant Prateg bataljona Drugog korpusa Stevan Dragović, štab korpusa je 19. novembra javio Vrhovnom štabu da se »Petar Radević nalazi u zatvoru kod nas«, a 15. decembra je depešom pitao: »Šta da radimo sa Petrom Radevićem i šta ste odlučili?«

Četiri dana kasnije, 19. decembra, stigao je odgovor: »Za Petra Radevića odlučeno se uskoro donijeti.« I donijeta je 26. decembra 1943: »Viši vojni sud kažnjava Petra Radevića lišenjem čina i zvanja u našoj vojsci. Pustiti ga u stroj kao borca čime mu se pruža mogućnost rehabilitacije. Presudu poslati.«

Mjesec dana kasnije, 27. januara 1944, Mitar Bakić je depešom tražio odgovor od Vrhovnog štaba: »Javite nam šta ste odlučili o Petru Radeviću kao partijcu.«

»Život i vrijeme ratno nanose i ono što se nije moglo očekivati«, priopćio je dalje Petar Radević. »Ponovo sam korakao putevima iznenadnog i nesrećnog povlačenja naših jedinica i dokazivao svoju ličnu i komandantsku hrabrost i opredjeljenost, pa sam ne jednom i za sebe i za druge našao puteve izlaza, mada sam još bio kažnjenik. Riječ je o iznenadnom prodoru neprijateljskih kolona i na moje neposredno angažovanje da se izvučemo iz kritične situacije. U međuvremenu se oglasio i posebni vojni sud, koji mi je na kraju presudio. Sud mi podari slobodno jutro i stazu ka Petoj crnogorskoj proleterskoj brigadi, do novih položaja i juriša, do desetine s kojom sam, tom i drugom, došao i put do Vrhovnog štaba i Sovjetskog Saveza.

Tu sam postao komandant Prvog vazduhoplovnog lovačkog puka, komesar je bio Viktor Bubanj, i ljeta 1945. na aerodromu u Jugoslaviji - evo, to je ta fotografija! - predao raport vrhovnom komandantu Jugoslovenske armije Josipu Brozu Titu, koji me je ubrzo postavio i za komandanta vazduhoplovne divizije u Mostaru. On, Tito, i predložio me je, lično, za narod-

nog heroja, pa otad, od 22. decembra 1951, i nosim Orden narodnog heroja. Nosim i Partizansku spomenicu 1941. I četiri rane. I više odlikovanja.

I pri u koja mi je draga: kad su jednom prilikom Tito i njegovi bliski saradnici razgovarali o događajima i nepredvidljivim situacijama u petoj ofanzivi i poslije nje, pomenut je i moj slučaj, moje razoružavanje i hapšenje, odnosno drug Tito je tada rekao da su to i za njega, kada je poslao radiogram štabu Drugog udarnog korpusa da me liše slobode i zatvore, bili trenuci u kojima je razmišljao i o donošenju najteže kazne koju dotad nikad i nikom nije izrekao. Razumljivo, vojni sud je trebalo da donese svoju konačnu odluku. Da takva kazna nije prelomljena, da se to nije dogodilo, da ja nisam stao pred pušane cijevi svojih drugova, gotovo presudno je uticao stav štaba Desete brigade i štaba Drugog udarnog korpusa, što potvrđuju i sačuvane radio-depeše. 'Dobro je što nas nisu odmah poslušali, što su uporno branili svoga komandanta. Oni su ga i najbolje poznavali', rekao je Tito, zadovoljan što je tako zadovoljio znatiželju svojih sabesjednika da li je u ratu donio, makar jednom, najtežu kaznu nekom od pripadnika Narodnooslobodilačke vojske. 'Možda se to u slučaju Petra Radevića i moglo dogoditi, ali, srećom, sve se dobro završilo. Petar je danas narodni heroj!', dodao je Tito.

Tako je to bilo. Posljednji put susreo sam se s drugom Titom prilikom proslave u Jablanici na Neretvi, 12. novembra 1978, kada su me Dalmatinci, narodni heroji i drugi, privoljeli da zamolim Vrhovnog komandanta da se fotografiše sa nama. Evo te fotografije. Da, to sam ja: malo sam se naslonio na Titovo desno rame.«

VRIJEME BORBE I UČEŠĆE

I dok je Petar Radević tog ratnog novembra 1943. u zatvoru Drugog korpusa i podno crnogorskih planina brojao mušketere, tri hercegovačke brigade su se otisnule u nove bitke.

Dvije brigade su imale po tri bataljona i nosile nazive Druga (nešto kasnije: Jedanaesta) i Treća (Dvanaesta) hercegovačka brigada, a Deseta je sačuvala svoj naziv i imala je pet ranije formiranih bataljona - Treći i Peti, Sedmi, Deveti i Jedanaesti, bila je i najbrojnija, u narodu i dalje smatrana najborbenijom i politički najizgrađenijom svojom vojskom.

Uza sve ono što je učinjeno na borbenim poprištima, život u jedinici koji su tekli od 1. do 15. novembra 1943, da pomenemo samo taj period, u Prvoj grupi udarnih bataljona koja se pretvorila u Desetu hercegovačku brigadu, na svojevrsan način potvrđuju kako je to vrijeme ratno upravo bilo i veliko doba u jedinici (a više takvih izvještaja o petnaestodnevnom djelovanju u jedinici moguće je navesti i iz druge dvije grupe bataljona) na samim borbenim položajima, u pojatama i vrtačama, u predasima marševa, tad kad je u Prvom bataljonu (koji je kasnije također ušao u brigadu) od 20 etničkih konferencija bilo 17 teorijskih. Tad su u bataljonima prorađivani lanci i brošure: Demokracija, Nacionalno pitanje (Tito), Oktobar i seljaštvo, Bilten Vrhovnog štaba (četvrta i peta ofanziva), Staljinov referat, Saopštenje štaba Drugog korpusa o ubistvu Baja Stanišića i njegovog štaba, Proglas CK KPJ, Radio-vijesti, Razvitak društva (Segal), Sovjetski ustav, Pod skutom okupatora («Proleter»), Nedjeljni pregled Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, O kolhozima, Izdaja etnika i karakter naše borbe i Uloga političkih radnika u vojsci.

Na sastancima političkih i vojnih rukovodilaca tokom prvih petnaest novembarskih dana prorađivani su lanci i brošure: O kadrovima (Dimitrov), Podizanje autoriteta političkih radnika i njihove dužnosti, Pismo komesara brigade o sektorima rada, Najvažniji momenti iz sadašnjeg rata. Na sastancima radnog karaktera, kako je pisao komesar grupe Peko Bogdan, veoma konkretno su razmatrani disciplina, odnos prema narodu i cjelokupan rad i stanje u jedinici, kao što se u više eta »praktikovalo da poslije pročitano materijala postavljaju pitanja u vezi istog i ispituje«, da bi

zabilježio i to da »svaki politički radnik mora održati najmanje tri sastanka sa narodom«, navode i broj slušalaca iz sela u kojima su održani skupovi. Nisu zaboravljeni ni kulturno-prosvjetni ni zabavni programi, da su u tom pretnastodnevnom razdoblju najčešće izvođeni skečevi - Junaci, Izdajnici, Seljak i june, zatim recitacije i stihovi O klasje moje, Ustaj seljo, Na Kozari grob do groba, Pisma Jove Stanivuka, Druže Tito kad si si bio u Rusiju, Proleterska brigada...

Izveštaji govore i o tome šta se događalo i na ekonomskom sektoru, u sanitetu, obavještajnoj službi, kakve su kadrovske izmjene izvršene u bataljonima, o presudama vojnog suda (strijeljana su dva četnika batinaša), sve do »stanja blagajne« i ove pojedinosti: »U Gacku pri pretresu kućama nekog mještana (ime mu ne znam, jer sam izgubio potvrdu) pronađeno je 12000 kuna i puška. Isti je tvrdio da ne posjeduje oružje, zbog toga mu je novac oduzet kao novčana kazna što je htio obmanuti našu vojsku.«

U bataljonima Druge i Treće udarne grupe borci su tako često imali ili najčešće grupno proračunavanje u pomenutih naslova, uz neke nove (Kuda ide Bugarska, Govor druga Švernika i druga), a kulturno-prosvjetni odbori u četama Druge udarne grupe u isto vrijeme održali su predavanja o razvitku zemlje i svijeta, o nauci u SSSR (»sa osvrtom na nauku u kapitalističkim zemljama«), »o glavnim tokovima kulture (prikazi iz napredne literature, o sovjetskim filmovima i dr.)«, izdali su džepne novine i bataljonske listove (»Ide se putem da svaki borac ponešto piše«), pripremljeni su novi skečevi Cestar Mujo, U bolnici, Ekspresno brijanje, Ustaša i četnik, pa i apekov komad Mati.

Činilo se da je naišlo vrijeme i za čitanje knjiga, makar to bilo i na položaju, jer komesar brigade je 9. decembra 1943. obavijestio bataljone sve tri udarne grupe da je u brigadi počinjalo formiranje pokretne biblioteke i da se već prikupio znatan broj knjiga, da u oslobođenim naseljima i selima valja zapaziti i knjige »kako iz oblasti nauka tako isto i socijalnu beletristiku, kao i klasične romane« i poslati ih brigadnom bib-

liotekaru, koji e, opet, to brigadno knjiško blago staviti na raspolaganje »svim borcima koji žele da itaju«, šalju i im spisak knjiga kojima raspolaže.

Bila je to obaveza brigadnog bibliotekara, a svih političkih komesara da pošalju pregled listova, časopisa, biltena i brošura, knjiga iz oblasti marksizma-lenjinizma, ske eva, pjesama, recitacija i slikih tekstova kojima se služe i koje je trebalo ravnomjerno rasporediti i umnožiti. Uz to o ekuju se prilozi za obnovljeni brigadni list »Hercegovački borac«, koji bi trebalo da bude ogledalo života i borbi svih bataljona, list koji se ne e upuštati »u duboka teorijska raspravljanja, ve e se u literarnim formama registrovati sve što se preživljuje, a osobito interesantne epizode iz borbe«.

Ako se takva o ekivanja uglavnom nisu ispunila, jer za brigadni list kao da nije bilo vremena i osobitog podsticaja, svaka pisana rije do ekivana je u bataljonima kao svoja rije , posebno divizijske i brigadne Radio-vijesti. Tako su u bataljone stigle i divizijske Radio-vijesti broj 17 i brigadne broj 32, oba glasila od 1. decembra 1943. iscrpno informišu i borce o dnevnim događajima na svim frontovima, zatim o sastavu Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, o 36 prebjeglih domobranskih avijatiara, sve do pojedinosti da je poznati londonski list »Njuskronika« na svojoj prvoj strani donio sliku maršala Tita, kako ta slika izgleda i lanak koji poručuje: »Evropa e još dosta uti o maršalu Titu...«.

Sve se to italo u rijetkim predasima i u isto vrijeme prikupljali podaci o zločinima fašista za brošuru koja se pripremala, brižljivo dograđivao odnos prema narodu i njegovim odborima, a obnovljene su i komisije za kontrolu i pomoć u snabdijevanju. Bilo je to vrijeme kad je razoružan i komesar ete, jer se ogriješio o moral vojske u kojoj se borio.

Bila je to vojska koja je jedina u Hercegovini okupljala patriote Srbe, Muslimane, Hrvate i druge kojima su zajednički život i borenje bili preduslovi da se do eka sutrašnji dan i vrijeme mira, bez topova i rafala.

NOVI KRUGOVI I OKRŠAJI

Kasni jesenji dani nanijeli su prve snjegove i još žestokije borbe s etnicima, ali i u staliju idejnu i političku aktivnost u četama i selima (»Iz svakog predavanja borci moraju naučiti nešto što ima stalniju vrijednost«, pisalo je u uputstvima političkim komesarima 13. decembra 1943), nove teškije s municijom (»Tako je da borbe s etnicima teško donose municiju, ali je zato tu bijedni okupator kod koga ima svega«, poručio je, naredbom od 5. novembra 1943, štab brigade svojim bataljonima), u nekim srezovima usporeniju mobilizaciju (»Uslov za mobilizaciju u Nevesinju, a inače, jeste tu i ne samo te etničke gadove već ubjedljivo tu i okupatora«, rekao je komandirima), a povrh svega stalne marševe u slaboj odjeći i obući, bez redovnih obroka hrane i iskidan san.

Valjalo je i prve zakone odlučnije sprovoditi u život, »političku liniju«, kako je to javio komesar brigade 7. novembra komesarima NOP odreda, zahtijevajući (u svojoj 10. tački) od njih: »Odredi su dužni da obezbijede ličnu slobodu i nepovredivost stana... Radi toga ni jedan seljak ili građanin ne smije biti lišen slobode ili mu se vršiti pretres kuće ili stana bez prethodno prikupljenih dokaza ili činjenica koje govore o njegovoj krivici...«

Nekoliko dana kasnije (22. novembra) štab divizije je obavijestio svoje jedinice da je otpor ustaša u Fazlagi i Kuli slomljen, a istog dana je i štab Desete brigade, pred njihovim naletom je i pokleklo tvrdokorno ustaško uporište, pohvalio dvanaestoricu najhrabrijih: bombaše Draga Slijepčevića i Bora Hadžića, puškomitraljesca Šepana Kovačića i Vili Vučića, vodne delegate Radomira Petkovića i Blaža Vulića, vodnika Sava Komara, desetara Mitra Dragumila i borce Milana Bjelogrića, Mila Pikulu, Danila Divljanca i Branka Miličića.

Pohvalio je hrabre i postojane borce, ali je u naredbi ispod njihovih imena upozorio: »Držanje boraca prema neboračkom stanovništvu Fazlagi i Kule nije

bilo kod svih bataljona onako kako to dolikuje borcima Narodnooslobodilačke vojske. Pojedinci su svojim postupcima pokušali da ukaljaju našu čast i naš ponos«. Sutradan je štab brigade poslao diviziji dokumentaran izvještaj o neželjenim događajima i pojedincima koji su se ogriježili o moral vojske, napominju i da je »potrebno pozvati na odgovornost drugove koji su činili te i takve postupke«.

Ustaše su toga dana, 20. novembra, imale više desetina mrtvih, a Deseta 15 mrtvih i 16 ranjenih. Događaji koji su se odigrali neposredno uoči i poslije likvidiranja Kule upečatljivo govore o složenosti akcija hercegovačkih proletera protiv udruženih neprijatelja. Tako su, uoči napada na ustaše u njihovom utvrđenom brlogu, razbijeni etnici, njih četiri stotine, u području Banjana, a potom je napadnuta Kula »i poslije borbe od dvije noći i jednog dana«, kako je štab divizije pisao štabu Drugog korpusa 1. decembra 1943, »o istili potpuno sva sela Kule, planine Babe i Bjelašnice«, gdje su borbe bile »teške i vrlo žilave, jer su se ustaše i žandarmi očajnički branili«.

Kad su u posljednjem jurišu u drugoj noći napada bombaši uspjeli da prodru u najjače branjena uporišta i robove, preživjele ustaše i milicionari su se spasavali bjekstvom u planine, gdje su ih dočekali dijelovi Druge brigade i jedne partizanske čete.

Upravo u to vrijeme su počele ofanzivne operacije 7. SS divizije »Princ Eugen«, jedne pukovske borbene grupe 181. divizije i njihovih saveznika iz Bileće, Stoca i Mostara. Vođene su vrlo uporne borbe i jedinice su se najzad morale povući ka Banjanima, u Crnu Goru, gdje su Deseta i Treća brigada »produžile pod komandom komandanta divizije druga Vlada Šegrt da iste teren dalje ka Grahovu i po mogućnosti ka moru«, javljao je štab divizije iznoseći podatke da su, pored velikog broja ubijenih i ranjenih neprijateljevih vojnika, u prva tri dana borbe zaplijenjena 4 teška bacača, 200 granata, 6 šaraca, radio-stanica, teški mitraljez, 3 mašinke, 164 puške, 53 konja i mazge, municija i drugo, da su etnici i njemački vojnici »činili zajedničke zločine

nad našim porodicama i zapalili nekoliko sela kod Bile e«, daje »moral Švaba vrlo nizak«, da se »primje uje ve i broj teškog naoružanja - valjda zbog nadomirenja kvaliteta trupa«, da »još nose ljetna odijela, vrlo pocijepana i iskrpljena, iako su u Hercegovini ve snjegovi«, da se »u teškim situacijama u borbi predaju i u ve em broju«, pa i to da im je i ishrana vrlo slaba, da bi na kraju izvještaja (kao i ranije) bilo napisano: »Ukoliko nam nijeste poslali cigaret-papira, a ne možete ih ni poslati, mi bismo imali novca svakakve monete da ih kupimo ako igdje ima, jer nema grada u Hercegovini gdje se mogu dobiti«.

Brigadni borbeni krugovi i dugi marševi protezali su se tokom novembra i kroz susjedne crnogorske opštine banjско-vu edolsku i dalje ka Vilusima i Grahovu, »ostavljaju i« drugim jedinicama svoje podruje i prilike o kojima je štab divizije pisao Drugom korpusu 30. novembra: »Mase u Hercegovini koje su doskora bile na prekretnici i kolebale se sada se ve im dijelom orijentišu nama i stupaju u naše redove«.

I dok se Deseta motala s banjanskim etnicima, 16. novembra u hercegova kom selu Dolima Peti bataljon Tre e hercegova ke brigade, proslavljeni Peti bataljon (Livanjski) Desete brigade, doživio je težak poraz: opkoljen od etnika u noj borbi i gr evitom prodora palo je 50 boraca (poginulo, nestalo i ranjeno), me u kojima su poginuli komandant bataljona i njegov zamjenik Ante Kelava, narodni heroj, i Mišo Popovi .

Nakon što je oslobodila Fazlagi a Kulu (podruje od više sela i zaselaka u kojima je tokom borbe poginulo i utopilo se dvije stotine ustaša), pretresla planine Babu i Bjelašnicu, brigada je (bez Prvog bataljona, ije su dvije ete otpratile delegate za I zasjedanje Zavo-biha u Mrkonji -Gradu) ponovo hitno krenula ka Banjanima, u cilju iš enja terena prema Grahovu, »i dalje ka mora radi spajanja sa nama naklonjenim primorskim pojasom«.

U me uvremenu je uludo protutnjala njema ka ofanzivna operacija »Kugelblic«, koncentri ni napadi

više hiljada njemačkih vojnika, ustaša, etnika i domobrana ne bi li ne samo odbacili Dvadeset devetu diviziju od Crnogorskog primorja nego je i uništili, jer krenuli su iznenada i u devet napadnih kolona. Sudar koji je poeo na više pravaca, kad je Deseta zaustavila njemačku kolonu kod Bileće, nastavio se u četvorodnevnoj borbi, i ofanziva je - iako su njemačke jedinice krajem novembra povratile Gacko i šire područje u istočnoj Hercegovini - završena bez otkrivanih rezultata. Teški gubici zabrinuli su njemačke komande kako dalje da ratuju na hercegovačkom kamenjaru.

Decembar je donio nove nevolje etnicima i njemačkim komandama u širokom području od Bileće do Grahova i Gornjih Krivošija - rastrojene su etničke brigade i njihovi pozadinski punktovi, a njemački oficiri su zabrinuto gledali prve savezničke brodove na Jadranu. Uzaludan je bio i pokušaj da se Deseta brigada uništi oko Vilusa i Grahova, jer sve što je njemačka borbena formacija »Heš« postigla svelo se na osvajanje Vilusa.

Tada je (18. decembra) štab brigade u svom pregledu akcija u crnogorskim opštinama od 1. do 15. decembra zabilježio da je borbenost etnika »bila skoro nikakva«, da ni »borci okupatorskih snaga« u tom pogledu »nisu mnogo odskakali od njihovih slugu«, da je »moral boraca bio na visini i još više uzdignut uspjehom naših boraca sa Švabama« (koje su u tih petnaest dana imale 53 mrtva, uz druge gubitke). Inače, štabom brigade su rukovodili: Nikola Ljubibratić i Peko Bogdan, komandant i njegov zamjenik, Vlado Kapor i Slobodan Šakota, komesar i njegov zamjenik, i načelnik štaba Mustafa Dizdarević; Prvim bataljonom - Radomir Mirković, Rako, Nećo Ilić, Nikola Bjelica i Miloš Bajević; Drugim - Veljko Ivković, Milan Papić, Marko Šoljić i Ismet Brkić; Trećim - Srećko Reić, Ante Jerkin, Sveto Prijić i Anton Mratović; četvrtim - Tripo Bjelica, Lazar Vojnović, Radovan Simović i Ante Vlahović; Petim - Nikola Radošević, Maksim Bulut, Jozo Bakrač i Špiro Miunović.

Štab divizije je tih dana zapisao da »u masama etnici oblače švapske uniforme sa oznakama kukastog krsta, a od Švaba redovno dobijaju marmeladu, ostalu hranu, oružje i municiju, pa čak i artiljeriju«, pa i to da sve brže opada moral njemačke vojske, pogotovo njihovih saveznika ustaša i etnika.

Pošto je i tog puta rečeno da je »veći dio boraca doskora bio u etničkim redovima, pa se još osjeća politička nestabilnost«, istaknuto je i to da »u još većjoj mjeri postoji velika volja za saznanjem: borci sa velikom pažnjom slušaju referate i predavanja i to na njih pozitivno utiče«, a to je značilo da su i jedinice postale borbenije.

Ta vojska je 20. decembra ubila i zarobila 32 njemačka vojnika koji su pokušali da spasu kapetana - pilota lovca Kihnera, nosioca dva gvozdena krsta s lišćem (oboren u vazdušnoj bici sa saveznim avionima iznad Hrasna i zarobljen od partizana Južnohercegovačkog odreda), zabrinuta jedino tim što joj je stalno nedostajala pušćana municija, za koju bi »dala i zlato«, kako je pisao štab. Deseta brigada je, držeci blokirano Gacko, 26. decembra javljala: »Udij nas da Švabe danas ne gađaju sa topovima, iako znaju naše položaje«, a potom da će napadom na Gacko i njegovim oslobođenjem »imati u svojim rukama trećinu Hercegovine, širu i slobodnu teritoriju prema Nevesinju i Bičele i koja će za to vrijeme biti već vjerovatno u našim rukama«.

Kraj godine, očekivalo se, trebalo je da donese novi uspjeh Desete - oslobođenja Gacka. Brigada je te decembarske noći imala kao znake raspoznavanja »O Mujo - evo me Mi o«, i znalo se da napad mora da »bude drzak i brz, pušćana paljba vrlo slaba, gotovo nikakva«, da »bombe odlučuju sve«, da »pobjeđuje onaj ko prvi izvrši juriš«, kako je pisalo u zapovjesti brigade za napad.

To se, ipak, nije dogodilo. Izostalo je iznenađenje u sva tri neuspjela napada.

Da li je prvi noćni napad na 200 njemačkih vojnika i 250 etnika oko grada propao dobrim dijelom zbog

srušenog mosta kod Klinja »kuda je bilo predviđeno prebacivanje naših glavnih snaga za napad preko Miholjca«, zašto su drugi i treći napad propali, i pored tvrdokorne borbe i usklađenih akcija svih bataljona sve do centra varoši (izgubivši u tim prodorima 7 mrtvih i 18 ranjenih), ko je griješio, otkud takav neodoljiv otpor njemačkih vojnika i četnika, da li je za to uporište trebalo dovući još jednu brigadu, kako je to odmjerio štab Desete, o tome ratna dokumenta škrto govore, zaobilaze činjenice o kojima se kasnije saznalo, koje žive više u sjećanjima pojedinaca, u kazivanjima Ante Kreza, koji je četvrtu i petu ofanzivu prošao kao komesar Druge i Petog bataljona, a avgusta 1943. prešao u Treći (Dalmatinski) bataljon za pomoćnika komesara i partijskog rukovodioca u bataljonu, inače tako čest esnika u napadima na Gacko.

Zašto nisu uspjela sva tri napada krajem decembra 1943? Jedan od razloga je i špijunska akcija Gestapoja, zahvaljujući kojoj su njemački nacisti uspjeli da spremno dočekaju sva tri napada. A evo kako: borac Desete brigade, Bošković, zarobljen na Sutjesci, u Sarajevu je pristao na špijunsku saradnju, potpisao izjavu, a zatim je »utekao« i već ljeta četrdeset treće stigao u Hercegovinu kao »ilegalac«, i ponovo postao borac svoje brigade.

Našao se i u pratnji dijelovima štaba brigade i sticajem više okolnosti doznao značajne pojedinosti o rasporedu snaga i vremenu napada. Svoje špijunske informacije predao je dvjema seoskim djevojkama, koje su iz sela Dramešine odnijele i predale pismo njemačkom kapetanu u Gacku. Tako se i dogodilo da su njemački vojnici napad brigade dočekali na položajima, mada su komandant i njegov zamjenik već tad posumnjali u izdaju. Boškovićeve informacije nisu bile uzaludne. Napadi su odbijeni i grad nije oslobođen. Desetak dana kasnije iznenada se povela borba s njemačkom kolonom, koju je posebno uspješno vodio Treći bataljon.

Među poginulim vojnicima ležao je i gestapovski oficir s kojeg je komandir čete u Trećem bataljonu Živ-

ko Žarkovi , rodom iz Gornjeg Hrasna, skinuo odijelo i navukao na sebe. Presvla u i se te no i pored razgorjele vatre, komandir je u odijelu gestapovca našao komad papirne kese (fišeka) na kojem je ne ija ruka, bez potpisa, ispisala podatke o brigadi i namjeravanom napadu.

Nije se smjelo oklijevati: borci u brigadi ispisali su li ne podatke o sebi, poput ankete, pa me u njima i špijun Boškovi , koji nije posumnjao da se u tako masovnoj, kolektivnoj anketi krije i zamka namijenjena upravo njemu. Dalje je ve teklo uobi ajeno. Krug onih sa sli nim rukopisom na papirnoj kesi se sužavao i napokon je izvu en - Boškovi , koji je sve priznao i odao, pa i dvije seoske djevojke. Komesar brigade edo Kapor je po etkom 1944. godine pred jednim bataljonom i okupljenim narodom u selu Vrba pro itao presudu kojom su Boškovi i njegovi saradnici, njih troje, osu eni na strijeljanje.

»BRIGADA... ZA CITAV MJESEC NE MIRUJE VIŠE OD DVA DANA«

Tako je završena 1943, tre a ratna godina hercegova kih partizana, sedamnaesti mjesec u životopisu Desete brigade, koja je tog decembra imala pet bataljona sa 671 borcem i starješinom (Druga brigada 460, Tre a - 436, svaka s po tri bataljona), kadrovski i borbenu najsnažnija u diviziji (1567 boraca, s odredima 2000), koja je po svom sastavu bila omladinska, dobro zapam ena u njema kim komandama i štabovima, jer sve eš i grobovi njihovih vojnika obilježavali su borbenu maršrutu 29. divizije.

Sve to, razumljivo, nije sprije ilo njenog komesara da u svom izvještaju od 1. decembra 1943. komesaru Drugog udarnog korpusa ponovo naglasi potrebu intenzivnog idejnog i političkog rada s borcima koji su tek stigli u bataljone i naglo omasovili brigadu, jer još se dešavalo, kao i etvrtom bataljonu Desete, koji se ina e u borbama dobro pokazao, da se, im se bataljon

»udalji sa terena svoga sreza i u tim situacija nije laka, doga aju dezerterstva«, naj eš e bjekstvom u svoje rodno selo, opštinu. S obzirom na to da su ostali bataljoni bili »formirani manje - više po srezovima ili rejonima«, divizijski partijski biro je procjenio da »još ne postoji mogućnost da se uspješno izvrši razmjesta ljudstva iz bataljona u bataljon, kako ne bi bili rejonski, jer bi se onda doga alo više dezerterstva«.

Hercegovci koji komunisti su u bataljonskim kolonama kora ali s hrabrim borcima, ali me u kojima je - kao posljedica etni ke vladavine i propagande - bilo dosta onih koji su ispoljavali »nedovoljno razumijevanje osnovnih pojmova nacionalnog pitanja i uopšte neshvatanje pravog zna aja narodnooslobodila ke borbe i njene linije«, a bilo je ak i onih koji su u nekim akcijama svoje stavove utemeljivali »i na vjerskoj osnovi«. To se i moglo o ekivati u izuzetno snažnoj i masovnoj opredijeljenosti naroda Hercegovine za oružanu narodnooslobodila ku borbu, posebno zbog njene mladosti, pa otuda je partijsko rukovodstvo s punim uvjerenjem i obavijestilo više partijsko rukovodstvo daje njihova divizija omladinska divizija. To je u stvari zna ilo da e 300 lanova KPJ i 114 kandidata, koliko ih je bilo po etkom decembra 1943, skojevci po jedinicama i ostali borci u nove borbe u i željni mnogih znanja mada njihovo »uzdizanje do nivoa SKOJ-a ne ide veoma lako«, odnosno da e prebroditi sve teško- e i svestrano oja ati svoje borbene kolektive.

Takva o ekivanja su podrazumijevala i poja anu brigu prema borcima i njihovom raspoloženju, kao što je to bio slu aj sa željama boraca Tre eg bataljona Desete brigade, me u kojima se »za vrijeme velikih uspjeha naše vojske u Dalmaciji, naro ito poslije izbacivanja Italije iz stroja, pojavila želja da odu u Dalmaciju«.

Oni e i oti i u sastav Druge dalmatinske brigade po etkom idu e godine (koja se borila u Crnog Gori), kad je i politodjel divizije u svom izvještaju Centralnom komitetu KPJ o partijskim i političkim prilikama u Desetoj brigadi još jednom, cjelovitim osvrtom, »prešao« cio put Desete od njenog odvajanja sa Sutjes-

ke, kad je »preživljavala tešku krizu« i kad se »osipanje koje je uzelo maha u Pivi i Zelengori nastavilo i poslije dolaska u Hercegovinu«, kad su »pod utiskom teških borbi i fizičke iscrpljenosti, nailaskom kroz svoje srezove i sela borci odlazili kućama« (jer je »neprekidno gonjenje naše brigade od strane njemačkih jedinica - iako malih - pojačalo težnju kod naših boraca da preda«), kad je Deseta, to stoje od nje ostalo, »u svako doba mogla za 3-4 minuta napraviti pokret«, pored ostalog i zbog toga što »za prva tri mjeseca naše jedinice nijesu imale nikakvih komora - čak ni kazana za kuhanje«.

Dakle, tako je to bilo: od »ukupno oko 160 boraca - ra unaju i sve ljudstvo«, pored Treće (Dalmatinske) bataljona sastavljenog »od grupa sa Sutjeske«, od zabrinjavajućeg osipanja i, objektivno, jednog bataljona - za svega četiri ljetna mjeseca etrdeset treće stiglo se do jedanaest udarnih bataljona (pored Mostarskog, obnovljenog), do kolone od 2.000 dobro naruženih boraca, do Hercegovine i divizije! I dvije stotine seoskih i dvadeset pet opštinskih i sreskih narodnooslobodilačkih odbora! Do Oblasnog NOO i više novih partijskih i skojevskih komiteta na oslobođenim i neoslobođenim teritorijama!

Opet su tog vrelog ljeta i jeseni etrdeset treće, kao i etrdeset prve, »najpouzdaniji partijci upućivani privremeno na teren da bi podigli moral narodu i uvjerali ga u prolaznost krize«, opet rezultati nisu izostali, jer već »od početka jula više nije bilo osipanja - što je ostalo bilo je solidno«. Krajem jula je počela i mobilizacija i tad su svi komunisti ispitali svoju aktivnost, pa i svoje greške.

»U vršenju partijske organizacije i bataljona, formirali smo partijsku komisiju za ispitivanje svih slučajeva samovoljnog odlaska kućama i napuštanja naše vojske«, pisao je 20. februara 1944. politodjel divizije Centralnom komitetu KPJ, obavještavajući i da je iz KPJ isključeno oko stotinu partijaca (izuzimajući Mostarski bataljon), da je takav »postupak imao pozitivan odraz na ugled Partije i njeno dalje u vršenju

nje«, a zatim: »Skoro svi partijci - povratkom u vojsku - pokazali su se do kraja odani i prihvatili partijsku kaznu kao opravdanu mjeru. Nakon tri - etiri mjeseca pošli smo sa vrata anjem isključenja. Većina njih ponovo je uključena u Partiju i razvija se normalno ... Bilo je tri - etiri slučaja bjekstva u neprijateljski tabor, ali su svi izginuli u borbama od naše puške«.

Tad je ogromna većina partijskog kadra Hercegovine bila u brigadi! A njih stotinu je već bilo poginulo u borbama koje su vodile od njenog ponovnog dolaska u Hercegovinu!

»Neprekidno, od dolaska u Hercegovinu, naša vojska vodi borbe«, pisao je politodjel divizije, to jest da je »redovna pojava da, bilo koja brigada, za čitav mjesec ne miruje više od dva dana«, da su »stalni pokreti vezani za borbu - to je vojnički život naših jedinica«, da je 505 partijaca i 159 kandidata (u Desetoj 190, odnosno 75) ubrzo ojačati i osamostaliti svoje organizacije da 529 skojevaca vodi »kurs da se svatko od njih uključi u vojsku obuhvati skojevskom organizacijom«.

Da li će se sve to moći i ispuniti? Hoće, vjerovali su u brigadama i diviziji, jer, rečeno je, »pozitivno je to što su sve mladi ljudi i element bistar te se mogu bolje i brže uzdizati«.

ZIMSKA I PROLJETNA UZRASTANJA

Kadrovska jezgra • Gorak zalogaj Bogdana Pikule • Okiljevi i u svom spaljenom selu • Borbena disciplina bolja od svakodnevnice • »Dok smo mi ovako lupali po njihovoj lijevoj koloni .. «Stigao duhan i, napokon, cigaret-papir • »Proslavite i Liebknechta i Rosu Luxemburg« • Savezni ka flota tu e Dubrovnik • »70 jadonja i 20 bradonja« • Satnikova odmjeravanja • Poruka škriparima • »Akt ija sadržina zaista oduševljava« • Od 8 do 120 puškomitraljeza u diviziji • »Zvona su neprekidno zvonila« • 801 borac (32 drugarice) • Ostvarena predvi anja • Tri ujedinjene i zava ene kolone • Pismo saveznicima • »Pošteda« Novaka Bendera a • »Stab Desete u cjelini najbolji štab«

Kao što je zamjenik političkog komesara Desete hercegovačke brigade mogao da u svom izvještaju Centralnom komitetu KPJ od 22. februara 1944. zabilježi i to daje brigada - s obzirom na to da su njena tri bataljona, od pet koliko ih je imala, bila sastavljena od boraca iz bilekog, nevesinjskog i gatakog sreza, zatim od onih koji su došli iz Dubrovnika, Mostara i stolakog sreza - »dobila karakter u stvari jedne novoformirane brigade sa vrlo malim brojem starog, iskusnog vojno-političkog kadra, kao i sa vrlo malim brojem starih boraca«, ali da i takva »daje izgled jedne udarne brigade naše NOV«, isto tako se i za druge dvije hercegovačke brigade može reći da su ne samo ponikle ili, bolje reći, prerasle iz dvije udarne grupe bataljona Desete brigade nego i to da su i njihova komandna i osnovna boracka jezgra klesana na borbenim putevima

hercegovačkih proletera u Bosni četrdeset druge, na ratištima četvrti i pete ofanzive četrdeset treće, odnosno daje cijela Dvadeset deveta divizija obrazovana ne objedinjavanjem triju brigada, kako je to slučaj s drugim divizijama naše Narodnooslobodilačke vojske, već prerastanjem (u jedinicu takva kakva jeste) od jedne jedine brigade, od njena tri motorna bataljonska borbena jezgra.

I bi to srećna okolnost za hercegovačku diviziju: moralna i borbena svojstva proleterske brigade, koja je samo na Sutjesci izgubila 305 boraca, četvrtinu svog sastava, potvrđivana i razvijana junaštvom i onih koji preživješe bitke i okršaje, prožimala su i tek obrazovane etne i bataljonske kolektive, neposredno uticala na kaljenje mladih. Oni su se vaspitavali na mnogim upečujljivim primjerima dosljednosti i istrajnosti hercegovačkih proletera, jer među njima su bili i mnogi radnici u tim događajima.

LI NI PRIMJER OSNOVA VASPITANJA

Mada je znao da se iz seoskih kuća samovoljno ne smije uzeti ni gutljaj mlijeka, borac Prve čete Drugog bataljona Bogdan Pikula, omladinac, pregladnio na dvodnevnom krstarenju patrola duboko u neprijateljskoj pozadini oko Posušja neposredno poslije formiranja brigade, u povratku je u kuću nekog seljaka odlomio nekoliko dobrih zalogaja vrhove kukuruzne pogane, ispod saha. Pogana mu je već tog popodneva »zapešla kao kost« duboko u grlu.

»Seljak je smatrao da je oštećen i to nam je rekao u logoru naše čete, mada nije znao krivca«, priča o je partijski rukovodilac čete Vlado Ivković, koji je četrdeset treću godinu proveo kao zamjenik komesara i partijski rukovodilac Prvog bataljona. »Nije bilo dvojbe: bio je to neko iz naše čete. Odmah sam sazvao sastanak petnaestoric članova KPJ, sjeli smo iza žbuna i, ne bez ljutnje, rekao sam zašto su se okupili. I tad u našoj blizini odjeknu pucanj. Sko ili smo i nekoliko

koraka daleko od nas zatekli u krvi omladinca Bogdana Pikulu, koji je ljeta etrdeset druge krenuo u Bosnu iz svog rodnog sela Slivlja. Bio je krupan i snažan momak. Izuzetno hrabar i estit proleter. Prisjetih se: dok smo užurbano odlazili iza žbuna Pikula nas je nekako udno posmatrao! Podigosmo ga i on s mukom otvorio i. Ruke nam okvasi krv iz rane ispod srca i s le a, gdje je metak rascvao ranu. Izgledalo je da je rana smrtonosna. I Pikula promrsi: 'Htio sam sam sebe da kaznim'. On je, dakle, otkinuo nevelik komad hljeba. I zato više nije želio da živi. Sre om, poslije dugog lijeenja prebolio je ranu i - poginuo je kao starješina u mostarskoj operaciji po etkom etrdeset pete nedaleko od Širokog Brijega i Posušja«.

Bila je to vojska koja je u selu Donjem Drežnju kod Nevesinja aprila etrdeset druge strijeljala pred narodom komandira ete partizanskog bataljona »Nevesinjska puška« Vasa A imovi a zbog toga što mu se u borbi s etnicima rasula eta, a godinu dana kasnije, aprila etrdeset tre e, opet u tom selu i pred seljacima borca Prve ete Drugog bataljona zbog samovoljno uzetih arapa. Bilo ih je koji su plakali i prvi i drugi put, ali plotun je odnio dva života. » uvajte estito svoj obraz, ali, brate, može li bez grobova, bez smrti ovih mladi a?«, pitali su ljudi, ali - tako se kr io put ka pobjedi.

Klesala se staza na smjeni vjekova kojom je koraao i Jovan Janji Joco, rudarski radnik, ija je uturica s rakijom »kolala« etom a ne ija s vodom visila o njegovom opasa u u trenucima »bataljonske ili brigadne kontrole, ponekad i partijske«, da bi u borbi za Konjic, tuku i iz mitraljeza, ranjen, da ne bi izlagao opasnosti svoje drugove u njihovoj želji da ga iznesu s položaja zasutog granatama i rafalima, iznenada, sam sebi oduzeo život.

Njenim uzbrdicama i krivinama peo se i narodni heroj Vuko Torovi , koji je vrijednost svake utrošene ru ne bombe odmjeravao brojem poginulih protivnikih vojnika, kao što je to bilo i u borbama na prilazima Jajcu, kad je ispod puškarnica neosvojenog bunkera

rekao svojimajima: »Izmamiše mi bombe, a glave sa uvaše, majku li im njihovu«.

I Cvijeta Dobrani, koja je poslije mnogih ranijih nevolja (ustaše su joj 27. juna 1941. u selu Me u kod Stoca ubile dva sina - dvogodišnjeg Vidoja i četvero-godišnjeg Radovana, a ona je pukim slučajem, ranjena prilikom odbrane svojih najbližih, preživjela strijeljanje tridesetero seljaka i seljanki) zajedno s mužem, Spasom, postala borac partizanskog bataljona »Sloboda«, a i majka tek rođenog sina, kojem je dala ime nesrećnog malog Radovana, da bi tako, s jednogodišnjim djetetom u torbi i mužem komandirrom u Šestom bataljonu Desete brigade progromila i petu ofanzivu istražavajući i na putevima borbe. (»Ponekad sam s djetetom bila u brigadnoj intendaturi, ali im bi zagustilo Spaso bi me povlačio u borbeni stroj, kao na Sutjesci«, sjeća se tih dana majka Cvijeta. »Dijete je uvijek bilo disciplinovano i svi borci pamte da nikad nije zaplakalo u kritičnim situacijama, a na to se naviklo kada smo se skrivali po pećinama bježeći i ispred četnika i, kasnije, u bataljonu. Moj mali Radovan, moj drugi Radovan, koji je sada ljekar specijalista u Sarajevu, veoma dobro je zapamtio bombardovanje i im bi se, jedno vrijeme i poslije rata, pred njim pomenuli avioni, skrivao bi se pod sto ili u grm. Sada Radovan ima dvoje djece i ženu Azeminu, Muslimanku, ljekara neurologa, a moja kćerka Radojka muža Tvrtka, Hrvata, i dvoje djece. Spaso je umro prošle godine, a ja imam unu i ad. Tako život danas teče u mojoj porodici...«).

Komunisti su znali i za slučaj narodnog heroja Ilije Babića, seljaka i ratnika, što preživi rat, koji je - nakon što je samoinicijativno svratio u pojam i od seljaka zatražio gutljaj mlijeka, dobio »jebeno mlijeko«, mlađenicu, a zatim zbog toga bio isključen iz Partije - bez zaklona, stojeći, iz puškomitraljeza gađao ne bi li ga metak kao vanpartijca što prije potrefio. Zbog svega toga valjalo je ponovo održati sastanak i poslije tri mjeseca Ilija je vraćen u Partiju. Zato i nije bilo čudno što je takvu vojsku narod baš tog prozorskog kraja dočekao kao »svetu vojsku«, koja seljad spasava i džehen-

ema (pakla) i od šejtana (avola) što s »isukanim noževima trijebi nesre nu ku nu eljad«. Otud i kafenisanje, tamo gdje se to moglo, uz »prgu od je ma«, kao u Šitu, gdje je doma ica iz platnene kese, koju je držala pod pazuhom, izvukla kocke še era požutjelog od natopljena znoja i, umjesto svojoj djeci, podarila lanovima štaba.

Znalo se i za nesre nu sudbinu Salka Hadžiahmetovića, obuara iz Trebinja, koji je s još jednim domobranom u jeku paklene borbe za Kupres avgusta 1942, u no i beskompromisnog obrauna protivničkih snaga, smogao snage da iz svog zaklona vikne: »Drugovi, mi smo vaši«, a zatim, prajući preko nišana više karabina, s dignutim rukama prešli su na drugu stranu barikade, među svoje, ostaju i među njima bez kompleksa i straha da li ih neko podozrivo dočekati. Salko je znao da dolazi među ljude koji su svakom pružali priliku da svoju vjernost i poštenje djelom potvrdi, li ním primjerom. I poginuo je dva mjeseca kasnije, u jurišu na ustaše na brdu Suha jela kod Travnika.

Njegovim primjerom pošli su mnogi Hercegovci krajem etrdeset treće i početkom etrdeset etvrte dolaze i sve eše kao dobrovoljci u tri hercegovačke brigade kojima su rukovodili mahom ratnici stasali u Desetoj.

I dok je rukovodilac politodjela divizije Vojo Kovačević pisao Centralnom komitetu KPJ daje komandant Desete Nikola Ljubibratić »odan, hrabar i udaran«, da »ostaje kao partizanski komandant, odan komunisti ... voljen od boraca«; daje Nikolin zamjenik, Peko Bogdan, »dobar vojni rukovodilac i vaspita«, da je »malo nagluv što mu smeta (ranjen u borbi 1942. u Jajcu)«; za eda Kapora, komesara, da je »vrijedan, odan, hrabar, voljen od boraca«, da se »gubi ponekad u detaljima«, da za njegovog zamjenika Slobodana Šakotu karakteristike šalje u izvještaju, da u »cjelini štab zadovoljava«, dok je, tako, politodjel pisao karakteristike, o lanovima štabova brigada i štaba divizije, borci i starješine u svojim etama i bataljonima »pisali su« tako e »svoje« karakteristike, svakodnevno od-

mjeravali i sebe i druge, svoje komandire i komesare. Tako, dok karakteristike govore da Danilo Komnenović, komandant Dvanaeste brigade, »puno vodi brigu o borcima«, da je »elastičan i žilav u borbi«, borci su znali da je on, Danilo, bio komandir ustaničke vojske, daje nakon smrti narodnog heroja Pavla Vukoja (a pedeset Vukoja iz sela Pačena borilo se pod partizanskom zastavom, od kojih 26 nije dočeka slobodu) početkom četvrte ofanzive preuzeo komandu Petog bataljona Desete brigade i s njim prošao i Neretvu i Sutjesku, hrabro i pronicljivo komandujući, da bi u prvoj akciji Desete poslije pete ofanzive s 27 svojih boraca, od 45 koliko ih je krenulo na taj zadatak, uništio dobar dio etničkog štaba za istočnu Bosnu i Hercegovinu.

POVRATAK RATNIKA

Ako je narodni heroj Danilo Komnenović ostao tako zapamćen, njegov zamjenik Milinko Okiljević, oba aktivni podoficiri, bit će znan i po tome što je poslije godinu dana »lutanja« s vojskom po Bosni stigao i nadomak svog sela Platice kod Gacka, a u selo nije zašao, nije sve dole komandant Desete brigade Vlado Šegrt nije došao u selo Samobor kod Gacka i u štabu Prvog bataljona, kojim je Milinko komandovao, bilo je to 3. aprila 1943. godine, zahtijevao da za jednu ili dvije noći napusti bataljon i obične svoje u selu, i on i drugi Okiljevići u bataljonu.

I prikupili su se u neobičnu kolonu. Na čelu su frabila tri rođena brata - Gojko, najstariji među njima, kojeg su na kućnom ognjištu priželjkivali žena, tri kćerke i sin, jedno drugom do uha, desetar i vodnik voda, zemljoradnik; Milinko, krupna i snažna momčina, komandant; Mileta, učak građanske škole i narodni heroj, čija je sudbina bitna i legendarna; njihovi bliski rođaci - Vaso, što kasnije pogibe kao zamjenik komandanta bataljona, Bogdan, što izgubi nogu u borbi kod Nevesinja, Dušan, što pogibe u petoj ofanzivi, i Rako, svi iz Prve čete Prvog bataljona.

Milinkov otac Jefto, koji je umro 1938, potpredsjednik opštine ičovjek koji je bratstvo s ljudima drugih nacionalnih sredina uvao kao zjenicu oka i tako odgojio i svoju djecu, ostavio je ženu Milicu i šestero djece, od kojih se troje, eto, tog aprilskog praskozorja vra alo u svoje selo kao prekaljeni ratnici Desete brigade. Stali su na uzvišicu iznad sela i ugledali samo dva dima iz dvije sklepane ku e, od desetak do temelja porušenih doma instava. Sve familije su se okupile oko dva ognjišta i mjesecima svaki zalogaj dijelile kako su znale i mogle.

Bol je bila preteška kad su saznali da je majka Milica, izmu ena ratnim nevoljama i ne jednom tu ena od etni kih trojki, izdahnula dva mjeseca ranije, ostavljaju i ro acima svoje tri k erke, nao itu djevojku Maru, desetogodišnju Ljubicu i na nekim dalekim stranama k erku Cviju.

Predanili su i krenuli u bataljon sa sestrom Marom, s kojom e pro i i Sutjesku, ostavljaju i Gojka da sa svojom djecom prozbori još koju rije . I glavom to plati: sutradan, zorom, dok mu je najstarija, devetogodišnja k erka sipala vodu iz kr aga u ruke koje su znale za mnoge muke familijarnog borca i ratnika, u selo je banulo etrdesetak etnika, koje je neka žena, »zmi-ja otrovnica«, provela kroz položaje etvrte crnogorske brigade na Ravnom iznad Gacka. U selu su zatekli i Mirka Vešovi a, vije nika AVNOJ-a, intendanta crnogorske brigade, koji je imao toliko vremena da otvori vatru na bradonje i juna ki pogine. Gojko, opkoljen zlo incima, me u djecom, svladan je bez rije i, tu en i vezan odveden u kolašinski zatvor, ije je juna ko držanje sve do mu eni ke smrti opisao Mihajlo Lali u knjizi »Svadba«.

Ijunaštvo Gojkovog najmla eg brata Milete nada- hnulo je Hercegovce: upao je u splet njema kih i et- ni kih rovova na brdu Gatu, gdje su i ljeta etrdeset druge izginuli mnogi srpski proleter i, i ostao odsje en. U neravnom dvoboju, pred o ima njema kih oficira, ubio je više etnika, kojima je napokon uspjelo da živa uhvate komunistu i komesara Miletu Okiljevi a. Za u-

den njegovim junaštvom, njema ki komandant je želio da ga odvede u logor, ali etnici su mu pripremili drugačiji kraj: iznad sela Stepena, na kraju Gata kog polja, izvadili su mu oči, izrezali petokraku na čelu, mučili do posljednjeg daha; ali ponovo su ostali poraženi Miletinom postojanošću.

S takvim ratnicima, mrtvim i živim borcima i komandirima, sa svim što Deseta donese i oplemeni svojim povratkom u Hercegovinu, s njenom borbenom tradicijom i iskustvom rasla je i stvarala se kadrovska i patriotska vojska Hercegovine u kojoj je Deseta, potpuno obnovljena i gotovo novoformirana, treću u ratnu zimu, studene januarske dane dočekala uz logorske vatre, nove borbe i marševe.

Nisu se »plašili« ni boži njih vatara ni seljaci svetkovina tamo gdje su ih seljaci željeli i mogli organizovati, jer, umjesto nekadašnjeg sektaškog odnosa prema onima koji se nisu željeli odreći vjerskih običaja, komesar brigade je 6. januara 1944. poslao pismo komesarima bataljona da »sve jedinice treba da preduzmu potrebne mjere kako bi praznik Božić proslavili u zajednici sa seljacima« i tom prilikom govorili o etničkoj solidarnosti, »skoroj pobjedi« i potrebi da omladina prihvati pušku u ruke.

»UNIŠTAVAJU IH... KAO SKAKAVCE«

Uz sve češće okršaje s neprijateljem naišli su i »mirnodopski dani«, kad su se u izvještajima mogli naći i zahtjevi da se hitno pošalje zaplijenjeni duhan i bilo kako da se nađe cigaret-papir, pantljika za pisanje u mašinu, pa i to da se »potvrđuje prijem 23 (dvadeset i tri) komada dukata, koje smo primili od toga štaba« (divizije), daje »od 10. januara do 1. februara održano i prvo takmičenje omladine brigade« i da su podijeljene nagrade (pištolj, sat, knjiga i si.), da se održavaju kursevi za bolničarke, da je na raspravama vojne obuke »uvedeno pitanje karata«, a na političkim i teorijskim sastancima i kursevima više tema, od Teorije KP i Uvoda

u ekonomski razvitak društva do govora druga Tita održanom na Drugom zasjedanju AVNOJ-a i rezolucije ZAVNOBiH-a, da je »borbena disciplina kod boraca, za razliku od svakidašnje, ipak na mnogo ve o j visini«, sve do ozna avanja osobnosti svakog bataljona ponasob i odgovora štaba brigade (1. januara 1944) Komandi mjesta Župa Pivska daje ton njenog pisma »pri li no naredbodavski«, tako dane prelazi samo »okvire svojih kompetencija (tražite da vam mi šaljemo iscrpne izvještaje) nego se dobija utisak kao da ste vi neka ve a komanda«.

Štab divizije je svakako mogao, svode i rezultate jednoipomjese nih borbi od osnivanja divizije 15. novembra do 31. decembra 1943, i pored neuspjelih napada na Gacko, zabilježiti da borci i starješine u svakoj borbi pokazuju »svoj juna ki ofanzivni duh i uništavaju okupatorske izdajni ke gadove kao skakavce«, jer takva tvrdnja je bila zasnovana na injenicama, poput ovih koje govore samo o nekim borbama Desete brigade u januaru i februaru 1944. godine.

Vijest je bila dragocjena, a zatim i odluka štaba: da bi sprije ila koncentri ni napad etnika i njema kih vojnika na svoje položaje, brigada je u no i 3. januara izvela iznenada napad na raskomo ene bradonje na Kokorini i poslije tro asovne borbe na bojištu prebrala 32 mrtva etnika i 1 njema kog vojnika, pored 50 ranjenih, kako se docnije utvrdilo iz zaplijenjenih i štabu divizije priloženih neprijateljevih dokumenata. Bio je i vrijedan plijen: 2 teška baca a sa 118 granata, 19 pušaka, 19 konja, konzervi i drugo. Me u poginulima je bio i poru nik or e Tasovac, komandant Fojni kog etni kog bataljona, a me u ranjenima i dva komandanta etni kog bataljona.

»Dok smo mi ovako lupali po njihovoj lijevoj koloni, odnosno Prvoj nevesinjskoj brigadi, prae noj sa etrdeset Švaba sa 2 baca a«, pisao je štab brigade 8. januara, dotle su etnici u Tarain dolu zapalili ku u zamjenika komandanta etvrtog bataljona Lazara Vuji novi a i oplja kali cijelo selo, odnosno dok su pisali izvještaj, dobili su obavještenje da je Tre i bataljon

zametnuo novu borbu na putu za Gacko, da je povratio kolonu u grad i da je poginuo komandir ete Jovo Krklješa.

»Akciju 4. ovog mjeseca, pa i 8, izveli ste pohvalno«, odgovorio je štab divizije 10. januara, to jest daje bilo »vrlo pametno rješenje« što su najprije odlučno napali njima najbliže, a od protivnikovih baza najudaljenije usamljeno lijevo krilo u Kokorini, pa valjda kao »nagradu« poslao je 70 kilograma duhana, 60 cigareta-papira, papira za kucanje (»koferata nemamo«, pisalo je), a na kraju, ispod potpisa članova štaba:»Dvadeset prvog ovog mjeseca navršava se dvadeset godina od Lenjinove smrti. Komesar će organizovati proslavu po bataljonima (Život i rad Lenjinov, njegov značaj za današnju borbu). Proslavite i Liebknechta i Rosu Luxemburg«.

NEUSKLA ENI NAPADI

Tragaju i skoro svakodnevno za etnicima na gata ko-nevesinjskoj površi, sprečavaju i saobraćaj drumom Gacko-Nevesinje i usmjeravaju i svoje akcije ka željezni koji pruži Mostar - Dubrovnik, brigada je pogodnim rasporedom bataljona, drži i dominantne položaje i snažnom borbenom vezom, no u iznenadnim napadima uspijevala da iskoristi »ina e veoma pogodnu konfiguraciju terena, te elastičnim manevrima da razbije neprijatelja na svim mjestima gdje bi se pojavio«, kako je štab brigade pisao diviziji osvrćući se na protekle borbe i napominjući da etnici i dalje uspijevaju da »zastrašivanjem i raznim prijetnjama vežu ina e neoduševljene etničke mase«, to jest da se »u narodu sve jasnije zapaža bistrije rasuđivanje o stvarnoj situaciji i uviđanje slabljenja švapskih snaga«, da bi se na kraju podnio iscrpan raport o rasporedu snaga, toku akcija i planu operacija od 15. do 31. januara, od rušenja mostova do ne baš osobito uspjele akcije u Kifinom Selu, iako su etnici i Nijemci imali više mrtvih i ranjenih.

U novim akcijama su učestvovali i teritorijalni bataljoni »Vule Skoko«, »Marko Mihi«, »Nevesinjska puška«, »Mihajlo uzulan«, »Savo Belovi«, »Rade Pravica« i »Miro Popara« (stavljaju i na svoje zastave imena poginulih junaka iz narodnooslobodilačke borbe, kao i ranije prošlosti, narod Hercegovine je na najbolji način označavao njihovo djelo i svoju odluku da se na zajedničkom putu istraje do pobjede), mada ponekad i bez osobito vrste borbene saradnje, kao što je to bio slučaj prilikom napada (4. februara) na željezničku stanicu Jasenica - Lug, gdje su borci jedinice »Rade Pravica« izveli napad ne znajući i da su oko njemačkog uporišta zalegla dva bataljona Desete brigade. Izostalo je iznenađenje, koje je bilo gotovo presudno prilikom zauzimanja (te noći) postaja Taleža i Duži (zarobljeno 30 domobrana s cjelokupnim naoružanjem), kao i djelimično u napadu na Dražin do (zaplijenjeno 6 tona soli).

Tog februara obrazovana je Italijanska eta od 38 boraca s njihovim komandnim kadrom, Omladinski vod od djeca starih do 16 godina, saveznička flotaja tukla Dubrovnik, etnici su za odmazdu zapalili kuću u komandanta brigade Nikole Ljubibratića, tri oficira Crvene armije su pobjegle iz njemačkog zarobljeništva i došla u brigadu, razbijena je grupa njemačkih vojnika »ujakini 70 jadona i 20 bradonja«, bataljoni su krenuli u duboku izviđanja u pravcu Trebinja, Bileće i Ljubinja kako bi neprijatelja »ošinuli« s cijelom brigadom, a uhvaćen je i brat etničkog koljača i vojvode Sava Kovača koji je na skupu tridesetak domaćina u selu Ljubomiru oslobođen »ukazujući pred samim narodom na njegov dosadašnji izdajnički rad«. Ipak nije bio zločinac kao njegov brat. Tako je bilo od 2. do 13. februara.

Bili su to surovi dani. Izbjegavajući koncentrično nastupanje nekoliko njemačkih i etničkih kolona koje su otkrivale da u planinskom prostoru Zvijerine opkole i unište brigadu, bataljoni (koji je kretanje raketama označavao neprijateljski avion) uspjeli su da, prteći i snijeg ponegdje dubok i do metar, izbjegn

obru i da, napadaju i kolone pojedina no, neprijatelju nanesu znatne gubitke. O borbenoj djelatnosti Desete brigade govori i zapovjedništvo 6. pješadijske divizije u bojnoj relaciji tokom februara 1944, koju je potpisao, za njen glavni stožer, satnik Steharski. Dosta objektivno satnik prati akcije Desete hercegovačke partizanske brigade, kako je on naziva, kao i drugih jedinica: od 5. februara, kad je napala osiguranja na željezničkom pruzi i utvrđenja oko Trebinja, 8. i 9. februara, kad je zauzela »prostoriju sjeverno od Ljubomirske kotline«, do 27. februara, kada su »vođene teške borbe između partizana i četnika u Grabu - Zupci, o čemu sam se osobno osvjedočio, osmatrajući i područje Graba« (te borbe je vodila Dvanaesta brigada), da bi posljednjeg februarskog dana (29), sem ostalog zapisao:

»Cjenim da situaciju mogu popraviti samo nove snage, koje treba žurno dovesti i amo na jug, a za ubuduće, da ovdje ostanu jačine snage za sigurnost ovoga kraja, nego što su ostale, poslije odlaska čete 14. p.p.«

I u dnevnom izvještaju Komande Jugoistoka od 12. februara piše da se na sektoru »7. SS brdske divizije jedna opkoljena neprijateljska grupa istočno od Ljubinja probila ka sjeveroistoku ...«

Bio je to u stvari početak i kraj februarske ekspedicije njemačkih snaga 7. SS divizije pokrenute u prvoj polovini februara radi očišćenja južne Hercegovine (plan nazvan »Falkenjagd«, »Poduhvat sokolov«) uz neposrednu saradnju svojih vjernih saveznika četnika, za koje je upravo uoči te nove »zimске ofanzive« komandant njemačke divizije u zapovijesti potčinjenim jedinicama napisao da su to njihovi »saborci«, pa otud i »ophođenje sa etnicima« treba da bude »drugarsko, sa priznavanjem«, ali i bez »nedostojnog udvaranja«, to jest daje »jedina baza za saradnju: zajednička borba protiv komunizma«. I dok je njemačka divizija nastojala da tom združenom akcijom što prije realizuje zapovijest viših komandi da, koristeći sva sredstva i najgrublju odmazdu, u vrsti širog pozadina jadranske obale u svom području, u isto vrijeme je i vrhovni komandant drug Tito jedinice Dvadeset devete divizije

odlu nije usmjerio ka obali, od uš a Neretve do Boke Kotorske, pri emu je Deseta brigada upala u sami vtlog tih obostranih planova. I etni ki komandanti su svoje »momke« pokrenuli u »Poduhvat sokolov« istrajavaju i u svojoj pustož želji da e im taj obra un donijeti zapaženiji uspjeh. Ali ve s prvim danom prve etape borbenih dejstava (od tri, koliko ih je isplanirano) kao da je za njema kog komandanta sve krenulo naopako: dva bataljona Desete brigade su tokom no i (1/2. februara) na komunikaciji Ljubinje-Stolac, na Žegulji, u kratkoj borbi ubili 32 njema ka vojnika i 9 zarobili, zaplijenili 6 kamiona i 2 puškomitraljeza, pored više pušaka i municije.

Sta se sve dalje doga alo na planinskim i snijegom zavejanim bespu ima planine Viduše, kako je teklo »preganjanje« s protivnikom tokom petnaest februarskih dana, kako se Deseta probila no u izokruženja najprikladnijim, neposjednutim pravcem izme u dva nacisti ka bataljona, kako su ete i bataljoni Južnohercegova kog partizanskog odreda i Desete brigade nadmudrili višestruko nadmo nijeg protivnika izbjegavaju i su eljavanje s njim, možda je najkonciznije sveo u zaključak satnik Steharski, govore i o borbama s hercegova kim partizanima: »Cjenim da situaciju mogu popraviti samo nove snage... «

POKLON SELJAKA IZ MRCEVA DOLA

Kao što je »terenski radnik« Božo Vukoje te zime štabu brigade slao eduljice s više obavještajnih podataka (koje su sa uvane) uz obavezu da e i ubudu e obavještavati o svim promjenama, ili kao što su ilegalci iz okupiranih gradova i varoši slali dragocjena obavještenja komitetima i štabovima na oslobo enoj teritoriji, tako je i štab divizije 16. februara dobio »akt ija sadržina zaista oduševljava i treba da ispuni sve naše borbe novim snagama za još uporniju i požrtvovaniju borbu do kona ne pobjede«, kako je štab divizije pisao štabovima brigada, a zatim naveo pismo rodoljuba:

»Štabu 29. udarne divizije. Šaljemo vam jednu torbicu sanitetskog materijala, 12 omota gaze... itd. Ovo je materijal iz akcije koju su izvršili seljaci sela Mr eva Dola sa Hrguda gdje su ubili 9 Švaba i me u njima jednog oficira i zaplijenili 7 pušaka, 2 mašinke i municije. Tako da vidite da znadu i pozadinci da vrše akcije. Situacija na ovome sektoru se popravlja, bile su Švabe po ele da vršljaju po ovim selima te smo im stali na kraj. Evo sada neki kamioni idu za apljinu, govori se da odvoze vojsku pa emo vas izvijestiti. Drugarski pozdrav: Smrt fašizmu - Sloboda narodu. Hrgud, 14. februara. Drugovi i drugarice Mr eva Dola«.

U to vrijeme je štab divizije, koja je vodila borbe u isto noj Hercegovini pretežno naseljena srpskim življem, obavijestio Vrhovni štab da »poslije više stotina uspješnih borbi sa etni kim bandama, a mnogih i sa okupatorom«, u Hercegovini ima oko 3.000 »bandita sa oružjem u gradovima«, »organizovanih i ve im dijelom ve okrvavljenih u borbama sa nama«, da »mogu povremeno mobilisati do 3.500«, ne ra unaju i sjeverne krajeve, da »mase u Hercegovini uvi aju suštinu naše borbe, angažuju se u njoj sve više«, (misli se na isto nu Hercegovinu, prim. M. Š.) kao što to ine seljaci Mr ev Dola i Brestica kod Gacka, da kod vojnika 7. SS divizije »Princ Eugen« postoji »veliki strah od naših boraca i redovna je pojava da naše mnogo manje snage natjeruju Švabe u bjekstvo«, da se pri štabu divizije održavaju kursevi za oficire, a u štabovima brigada za podoficire, da se 14 rukovodilaca sprema za politički kurs pri štabu Drugog korpusa, zatim da se »borbenost boraca naglo pove ava, a naro ito poslije niza uspješnih akcija sa Nijemcima«, da u brigadama ima oko 1800 boraca, a u partizanskim odredima oko 600, naoružanih sa 120 puškomitraljeza (ve inom njema kih, a po dolasku sa Sutjeske Hercegovci su imali svega 8 puškomitraljeza), 18 baca a i 4 protivkoljske puške.

Na tim putevima uzrastanja bataljona istaklo se više novih boraca, kao desetorica koje je štab Desete 9. februara predložio štabu divizije za pohvalu. Me u

njima su bila i trojica bombaša iz borbi s njema kim kolonama na Žegulji - desetari Dušan Ninkovi i Neljko Gr e, i borac Ibro Đuri , koji se »naro ito istakao u posljednjoj akciji na Žegulji i ranije na Dolovima, gdje je ubio 4 etnika«.

Borce, desetare i vodnike, svakog prilježnog borca valjalo je shvatiti i prihvatiti kao samosvojne li nosti i sve manje se dozvoljavalo da se njihove eventualne greške i izvjesna odstupanja prelamaju »preko koljena«, pa ak i kad bi, tek mobilisani, u sudaru sa životom na ratištu izgubili samopouzdanje i napustili jedinicu. esto je i tako bilo: omladinac, »nestao« iz jedne brigade, »otkriven« je u drugoj, me u onima iz njegovog kraja, kako to stoji i u izvještaju štaba brigade od 12. marta:

»... Iz ranijeg našeg Tre eg dezertiralo je 5 boraca izgleda u bataljon 'Mihajlo uzulan' ili 'Rade Pravica'. Javili smo štabu Sjevernohercegova kog odreda (Južnohercegova kom, prim. M.S.) da ih odmah sprovede u ovaj štab. Tako er iz Trnovica dezertirala su 4 borca iz našeg Drugog koji su sa sektora Vlahovi i. Za ove isto tako je javljeno da se sprovedu u ovaj štab.

Danas se desio i jedan slu aj gdje je otac sam doveo svoga sina u brigadu, a koji je prije izvjesnog vremena samovoljno napustio svoju jedinicu... «

Strpljivim politi kim radom u selima izvu eni su iz vrta a i presjeklina, iza kamenih greda i urvina i mnogi škripari, naj eš e naoružani bjegunci ili ostaci razbijenih kolaboracionisti kih snaga, pa i oni koji se nisu morali kriti od partizana (zvane »sredonje«, kolebljivci, aluzija na vola koji obi no ide sredinom puta). Njima su se i pojedina no obra ali štabovi i politiki organi, borilo se za svakog zavedenog ovjeka, kao što je i štab Desete brigade 4. februara poslao »posljednju opomenu« Savu Vukeli u (Sašulica) - »gdje bude«, kojom je pozvan »da odmah i bez ikakvog odlaganja napusti(š) ustaško etni ke redove, prekine(š) saradnju sa najsravnijim izdajnicima našega naroda i po e(š) putem iskrenog rodoljublja, putem kojim danas idu svi pošteti Srbi, Hrvati, Slovenci i Muslimani«,

napominju i da je »došao krajnji čas, kad svi poštteni ali zavedeni moraju progledati i time dokazati da nje- su vršili svjesno najve u izdaju«.

»Mi, kao i uvijek do danas, istupamo otvoreno«, bilježio je dalje štab brigade i nije se prevario u svojim o ekivanjima. U ete su iz dana u dan dolazili novi borci, ali se i ginulo, osipalo, ponovo okupljalo, borilo.

PISMO KOJE JE SA UVAO KOMESAR OMLADINSKE CETE

Me u njima su bili i dje aci od 13 do 16 godina, od kojih je ve poslije desetak dana, umjesto Omladinskog voda, 22. februara formirana Omladinska eta.

Za njihovog politi kog komesara Mitra Buhu, krhka i suzdržane rije i, teško da se moglo pretpostaviti da ima takvo bogato životno iskustvo. Kao lan Mjesnog komiteta SKOJ-a za Beograd 1939. godine, limarski radnik i komunist, izdržao je osam mjeseci robije u niškoj kaznionici, kasnije partizan i lan Sreskog komiteta KPJ za Nevesinje, borac koji se aprila 1943. priklju io etvrtom bataljonu Desete (kao gotovo svi partijski i skojevski rukovodioci s teritorije Hercegovine) i kao politi ki delegat Drugog voda Tre e ete neposredno uo i pete ofanzive dobio je pismo (koje je uvao tokom cijelog rata i kasnije predao Muzeju Hercegovine) od Osmana Grebe Ose, Mostarca, bataljonskog skojevskog rukovodioca, kojim ga je ovaj upu i- vao u njegove nove obaveze.

»Dragi Mitre, s obzirom da sam zbog bolesti ostao u bolnici to ti treba da preuzmeš rukovodstvo SKOJ-a u bataljonu. Što je mogu e prije sazovi sastanak biroa. .. Na sastanku biroa neka ti se podnese izvještaj o radu i uopšte o stanju organizacije. Pribavi spisak skojevaca. .. Kao najglavniji zadatak postavi popunjavanje organizacije novim omladincima. Poznato ti je da smo u zadnjim akcijama imali gotovo pola skojevaca izba enih iz stroja - pa znatan ih je broj dezertirao - tako da su gotovo svi aktivni od 10 do 13 drugova spali na 3 ili 4 aktivca. Zato je potrebno najhitnije riješiti pi-

tanje popunjavanja organizacije. Treba da pojača teoretski rad u organizaciji i van nje sa svim omladin-
cima. .. Najhitnije pristupite radu, pozdrav Osa«.

Skojevac Osa nije preživio petu ofanzivu, a Mitar je u nju neokupivano ušao i kao puškomitraljezac - rukovodilac SKOJ-a u Prvoj etapi. Jedan od boraca tokom nje je »odmaglio«, i Mitru, od kojeg je uzeo pušku, ostavio puškomitraljez. Tako je i prošao Sutjesku - osipao je rafale, a nijednom sastanku SKOJ-a ili Partije nije prisustvovao, nije ga ni bilo, koliko ga pamćenje nosi, u tom vatrenom vrtlogu. Možda onako, s nogu. Na tim putevima se našla i Slavica Buha (Karan), čiji je brat Pero poginuo a sestra Cvita zarobljena na Sutjeski, da bi njih dvoje, Mitar i Slavica, i dalje koračali i tukli se u koloni Desete.

Ovoga puta su borci Omladinske etape, njih 25, za komesara uistinu dobili ratnika i strpljivog sabesjednika. Uz to je njihova etapa na izvjestan način nastavljala tradiciju Omladinske etape Desete brigade, tridesetak dječaka od 12 do 16 godina, boraca »manjih od puške«, koji su se iz svih bataljona okupili u svoju jedinicu. Njihov komesar Sulejman Mehmedbašić Sule bio je omladinski rukovodilac Ramskog odreda i član Okružnog povjerenstva KPJ za Prozor i Gornji Vakuf, a svoju novu dužnost u etapi - koja nije upućivana u najžešću vatru, ali je zaposjedala borbene položaje i ponekad štitala odstupnicu, kretala se u borbenom poretku brigade od Mratinja do Volujaka, preko Sutjeske do Zefengore - shvatio je tako daje čak i u tim okolnostima, kad na borbenom putu nije bilo fronta i pozadine, ve- neprekidni lanac neokupivanih i žestokih okršaja, etapa najmlađih Hercegovaca pripremala i izdala svoj list »Omladinski bilten«, podnose i sve nevolje pete ofanzive, kad je etapa i rasformirana.

MARTOVSKO »ZATIŠJE«

Mart je, za čudo, protekao bez značajnijih borbi: 833 borca (1. marta bilo ih je 739) imala su samo jedan ja i sukob s neprijateljem u Bile i (kada je 14 boraca

izba eno iz stroja) i tri manja sudara s etni kim odredima oko Nevesinja i Bile e. Takav neuobi ajen predah svakako je bio uslovljen smjenom njema kih divizija u Hercegovini - 369. legionarska »vražja« divizija, sastavljena pretežno od ljudstva s teritorije Nezavisne Države Hrvatske s njema kim starješinskim kadrom, preuzimala je položaje i garnizone bataljona i pukova 7.SS divizije »Princ Eugen« i izbjegavala sukobe.

A zapao je bio i veliki snijeg. Na mnogim mjestima i do dva metra, što se dugo nije pamtilo. Javljeno je i Drugom korpusu da u diviziji ima više od 200 boraca bez oružja, dobrim dijelom i zbog toga što »veliki snjegovi ne dozvoljavaju izvoditi akcije, pa ni do i do oružja, ovo tim prije što su jedini naši magacini sad kod Švaba«.

Ali paljevine i ubistva nisu prestajali: u Popovom polju je neprijatelj spalio 60 sljemena (ku a) i u te loma e ubacio nekoliko nedužnih ukua. Seljaci su to pamtili, kao i njihova djeca u partizanskim odredima i udarnim brigadama. (Pamtili su mnoge zlo ine, kao i onaj u no i 18. oktobra 1943, kada su nacisti - poslije akcije bataljona »M. uzalan« na željezni koj pruži u kojoj je poginulo 7 njema kih vojnika - objesili 12 seljaka i 230 internirali, a sela Grmljane, Sedlare i Rapte oplja kali i spalili).

U narodu se znalo da su iz etni kih jedinica mnogi bježali ku ama, a zatim - oni koji nisu okaljali ruke - u partizane, da »narod dobrovoljno otkriva sve etni ke magacine oružja i municije«, kako je pisao štab brigade štabu divizije 4. marta, napominju i da je odlazak izvjesnih njema kih snaga iz okolnih garnizona »porazno djelovao« na etnike.

Tako se u stvari širom Hercegovine po ela da rasta e etni ka organizacija i ostvaruju predvi anja koja je drugu Titu godinu dana ranije, u jeku borbe na Vili a guvnu u etvrtoj ofanzivi, u mlinu na rijeci Rami, izložio i komandant bataljona Dušan Brstina, koji je iz srednje Hercegovine u januaru 1943. s 37 boraca partizanskog bataljona »Iskra« prešao Neretvu i preko

Biokova stigao do Desete brigade sa 73 borca (samo u Jablanici priključio se 27 Hercegovaca).

»Kakva je borbenost etničkih jedinica u Hercegovini?«, pitao je Vrhovni komandant, koji je Brstinu i Šegrtu pozvao u svoj štab interesujući se za prilike s druge strane Neretve, posebno za ekonomske i političke.

»Ako krenemo preko Neretve formiramo još jednu brigadu, razbijemo etnike u paramparad!«, odgovorio je Brstina.

»A koji se stavovo onako uporno bore protiv nas?«, pitao je Tito.

»I oni imaju svoje 'proletere', etnike koje lično predvodi Lukačevići... To nisu Hercegovci. A i ovo da kažem: u etničkim jedinicama ima dosta naših simpatizera i komunista koji će destruktivno djelovati, rastrojiti ih. Ima i takvih slučajeva, družetito, da su partijski komiteti određivali ko će se javiti za etničkog puškomitraljesca«.

»Da, to je tačno, družetito. Prekjučetne su nam došla petorica iz etničke Nevesinjske brigade sa dva puškomitraljeza, komunisti«, dodao je Vlado Šegrt.

Njih petorica koji su stigli u brigadu - Milan Spremo, Blagoje Kovačević, Pero Zurovac, Ratko i Drago ampara (koji je kao junak poginuo na Sutjesci) - ubrzo su preuzeli komandne dužnosti i istakli se kao hrabri borci, poput mnogih koji su, umjesto kokardi, stavili petokrake.

Tako su jedinice divizije već u martu 1944. imale 3000 boraca, a imaju su borbenu sposobnost vrlo dobro odmjerile i njemačke komande, kako to piše i u knjizi Franca Sramla, koji govori i o svojim saveznicima, ustašama i etnicima (koje on naziva Hrvatima i Srbima), pa i o borbama u Hercegovini, oko Trebinja, krajem marta 1944: »Vojnici pet divizionamarsširali su u sredini, da ne bi došlo do sukoba između Srba i Hrvata koji su bili neprijateljski raspoloženi jedni prema drugima. Kad se ova borbena grupa spremala da se popne na strmu i голу kotu 908 obasuta je vatrom...«

Na operativnom području brigade vođen je 15. marta nesvakidašnji okršaj: kad su se iznad položaja srušila dva saveznička aviona - jedan kod Ljubomira, drugi kod Branog Dola - sedmoricu iz prve »tvrave« spasili su borci četvrtog bataljona, stigli su do njih prije etnika, koji su zarobili jednog pilota. U njihove ruke je pala posada drugog aviona. Kad su avijatori poslije lijepog prijema i »gozbe« uputili prema Kolašinu, nakon nekoliko dana, 26. marta, štab Desete uputio je pismo naznačeno »Hrabrim američkim avijatorima - Folovima«, izražavajući i zadovoljstvo što su »borci naše brigade mogli pružiti pomoć našim drugovima iz daleke, ali nama bliske Amerike«, koje su »zamolili samo toliko da vam kažu istinu o nama i da vam isporuče našu duboku zahvalnost za veliku pomoć koju nam pružaju saveznici u ovoj zajedničkoj borbi za slobodu«.

DANJU NA UKAMA, NO U UJARUGAMA

Ubrzo su se i vojnici njemačke 369. divizije uvjerali da je ratovanje na hercegovačkom kamenjaru dobro zapamtiti, da im artiljerija, etnici i ustaše ne čine osobito mnogo pomoći. To nisu bile borbe omeđene linijama i rovovima, zorom i poveljem. No njih je na položajima zaticala neispavane i nesigurne, mada su ih najčešće štitali noćobdijeli etnici. Oni su bili njihove pobornice i prethodnice. Tako su njihove jake snage tokom noći (24/25. aprila) obišle Prvi i četvrti bataljon Desete i bez ispaljenog metka upale u njihovu pozadinu, a zatim iznenada otvorile vatru na borce zalegle na Hadžibegovom brdu i Modrovcu, odakle su poslije borbe prsa u prsa odbacili 9. bataljona. Među poginulima je bio komandir čete Žarko Papić, narodni heroj, a poslije ranjavanja u toj borbi umro je narodni heroj Miloš Bajović, zamjenik komesara čete. Bataljoni su imali deset mrtvih i dvadeset ranjenih.

U međuvremenu su etnici, njemački vojnici i ustaše iz Gacka napali Drugi bataljon na Gatu i nakon bliske noćne borbe uspjeli da ga potisnu. U protivna-

padu ovog i Petog bataljona položaji su povraćeni i protivnik protjeran. »Boljševici izvršili napad na gatačke jedinice na liniji Gat - Duli i - Danici... Boljševicike žrtve nepoznate...«, rečeno je o toj borbi u dnevniku (23. aprila) komande Nevesinskog etničkog korpusa. Među trojicom poginulih bio je i komandir ete Obrad Pašajlić.

Zasjede i patrole »danju na ukama, a noću u jarugama«, šira primjena manevra i »više truda u objektivnoj procjeni situacije« - bilo je upozorenje štaba divizije poslije nekoliko neuspjelih sudara s etnicima, bez obzira na to što je povodom njihovih žrtava (38 mrtvih i ranjenih), kako je štab brigade pisao 27. aprila, »cijeli danju e u Bile i bilo kukanje i zvonjenje neprekidno zvonila«.

Za efikasnija dejstva obrazovana je i Grupa bataljona od jednog operativnog i tri partizanska bataljona. Tih dana je i novi, Šesti bataljon brigade (Italijanski, koji je već u drugoj polovini maja bio rasformiran i njegovi vojnici upućeni na poljoprivredne radove u partizanska sela) na više strana rušio puteve i mostove, uključujući i se na svoj način u borbe koje su se vodile. Tada su gatački etnici i ustaše, pod komandom njemačkog štaba, napali bataljone kod Gacka. Gotovo svakog slijedećeg majskog i junskog dana dolazilo je, s velikim ili manjim protivnicima snagama, do sukoba na komunikacijama koje je kontrolisala Deseta brigada.

Blokada Bile je prepuštena je 11. maja Dvanaestoj brigadi, a bataljoni Desete krenuli su prema zapadu, ka Nevesinju i Bišini, nadomak Mostara, gdje će se nedjeljama »preganjati« s etnicima i njemačkim kolonama. Među prvim žrtvama bili su komandiri ete Mirko Lojović i Aleksa Aco Babić, zamjenik komandira Maksim Buha i komesar ete Šurija, a u bušijaškim prepadima ginuli su i drugi. »Baš ovoga momenta dobismo izvještaj od našeg četvrtog da se jutros sukobio sa kolonom švapsko-etničkog komandira koja je ispod Babe planine pošla u pravcu Šipana«, pisao je 16. maja štab brigade, koji su bataljoni na novoj teritoriji

imali više manjih borbi. Problem je da ponestaje i municije, jer su puškomitraljesici prosječno imali oko 80 metaka, a puškari u četama nekoliko puta manje. A ljetao kao da je najavljujivalo još žestoke borbe. Uz to, 21. maja objavljeno je i Korpusu: »Pored najaktuelnijeg problema municije, najviše nas boli i naša glomazna bolnica«.

Neprijatelj se u junu još vršio i organizovao, tako da je u svakoj grupi od pet etnika bio njemački vojnik ili podoficir kao rukovodilac, čime je borbenost etnika, dogadajući su to potvrdili, bila znatno povećana. Sudar s njima na Studencu, Magunici, Glogu i Nekudinu donio je sobom 50 mrtvih i više ranjenih etnika i njemačkih vojnika »vražinovaca«, koji će te položaje »zaista... odnijeti iz Hercegovine u krvavoj uspomeni«, pisao je divizionu štab brigade 3. juna, a zatim:

»Da bi se dobila jasnija slika ovih borbi dovoljno je napomenuti samo to da je neprijatelj... istresao preko 300 topovskih i minobacačkih granata samo na Magunicu i Studenac. Pa i pored toga naši borci nisu popuštali. Kad je Švaba bio potpuno uvjeren da će napasti na i gomilu izmrcvarenih tjelesa, naši borci izbijali su iz dima i isprevertanih bunkera, dobacuju i Švabama: 'Švabo, pucaj ponovo! Ova ti ne valja!'... U toku juerašnjeg dana imali smo prema sebi još i 200 'feslija' BiH divizije« (13. SS »Handžar divizija«).

A u dnevniku Nevesinjskog etničkog korpusa je kazano: »... Prva nevesinjska brigada u rasulu. Komandant kapetan Bošković nemoćan mašta da uini«.

Toga dana je štab brigade povukao s položaja četvrtog bataljona omladinca Novaka Bendera, koji je već do tada bio izgubio tri brata (komandanta bataljona i narodnog heroja Manojla, komesara bataljona Veljka i partijskog radnika Marka, a kasnije je izgubio i četvrtog brata Mila, člana opštinskog NOO; Novak je postao komandir Omladinske četete Desete brigade, a nedugo poslije rata je poginuo kao pilot).

Tad je i partizanski bataljon »Nevesinjska puška« Sjevernohercegovačkog odreda (46 boraca naoružanih

s 4 puškomitraljeza i puškama) uključeni u Desetu, kao njen Treći bataljon, koji je popunjen novim borcima.

Svojom borbom i moralom mnogi među poginulima ostavili su trajan primjer istrajnosti i predanosti borbi i revoluciji kojoj su služili, pa otud - makar koliko da su se u štabovima obradovali kad je zatraženo da predlože borce za odlikovanja - i gotovo inačice prisjedanja i predlaganja onih kojih više nije bilo.

Tako je iz Petog bataljona za ispoljenu hrabrost predloženo šest drugova iz prvog stroja Desete, od kojih je njih pet poginulo u jednom danu, 16. novembra 1943. u selu Gornjim Dolima, u tragičnom sudaru s četnicima: komandant bataljona Ante Kelava i njegov zamjenik Mišo Popović, komandiri četa Jusuf Borilović i Stipe Omazić, komandiri voda Jozo Bilić i Jovo Džepina, mitraljezac, koji je poginuo 10. februara 1944.

Među njima, a iz svakog bataljona je predloženo nekoliko junaka za odlikovanje, bili su borci iz svih sredina, Nevesinjski, Stojanovići, Mostarci: Đuro Kešeljić, Mehmed Ćurkić, Nikola Šuletić, Božidar Dedijer, Savo Pašajlić, Radoslav Muratović, Mirko Šupljeglav, gotovo svi poginuli krajem 1943. ili početkom 1944. Kazivanje o njihovom podvigu svedeno je u jednu ili dvije rečenice, kao karakteristika za Mišu Popovića: »Za hrabrost i junačko držanje u svim borbama, uginuo mnogo podviga, voz ustavio i sa svojih šest drugova ubio 13 ustaša, i za umješno rukovođenje etom i kao zamjenik komandanta bataljona«.

BORCI U OPANCIMA

Složenije borbe i potreba šire političke angažovanosti stariješina i komunista uslovljavali su i već organizovanje tečajeva i škola, odlazak manjih grupa i u više štabove i partijska rukovodstva. Tako su uključivani u političku školu u Kolašinu i na vojni kurs u Beranama, niži partijski kurs pri štabu Dvadeset devete divizije, među njima i osmorica iz Desete brigade (komesari i zamjenici komesara ete). Komesar divizije Dragiša

Ivanovi i član politodjela Vukašin Mićunović u toku dvadeset pet dana održali su im jedanaest predavanja, a ispitima je prisustvovao i član PK KPJ za BiH Uglješa Danilović.

Vodeći i manje borbe oko Bileće, Ljubinja, Stoca i Nevesinja, borci su posebno ispoljili »ispravan stav prema saveznicima, prema familijama etnički i partizanskim« i ostavili tako »dubok utisak« da je iz Desete brigade bilo ne samo najmanje dezerterstava, kolebljivih i preplašenih boraca nego je štab divizije njen štab istakao kao »u cjelini najbolji štab«.

Tog kasnog proljeća je više od polovine boraca u diviziji nosilo gumene opanke (»što je jedini izlaz po terenu Hercegovine, jer bi inače išli bosim«), bio je samo jedan doktor medicine, »niži politički rukovodioci teško su se usuđivali da napišu politički članak« i sve više se osjećao »veliki nedostatak u broju intelektualaca«, pomoć koja se primala od saveznika »imala je veliki uticaj na raspoloženje boraca«, naročito onih koji »ne bi bili dovoljno izdržljivi u uslovima gladi, kako zbog nedovoljne političke vrstine tako i zbog navike da mnogo jedu« (a hranili su se »relativno dobro«, imali su dovoljno mesa i škroba; »kada je borba hrana je manje redovna, gdje gdje dobija se i mlijeka, a vrlo malo negdje i krompira«).

Tako se oglašavao komesar divizije Dragiša Ivanović štabu Drugog korpusa 25. juna, ne zaboravljajući da kaže i to da »divizija egzistira sedam i po mjeseci« i da bi »lijepo bilo da jedan od članova štaba Korpusa obično i Diviziju i Hercegovinu«, pogotovo »što li ni dođir mnogo znači«.

Bi to i vrijeme smjene političkih komesara brigade - edo Kapor je preuzeo nove obaveze u političkom rukovodstvu Hercegovine, a na njegovo mjesto je došao Živko Jošilo, za kojeg se u karakteristikama politodjela divizije kaže da je ranije bio komesar partizanskog odreda i komesar bataljona, da je »hrabar, uvijek pun vjere u uspjeh, dobro popularan kod boraca«, ali da ipak mora brže i temeljitije da se izgrađuje. Tek pristigli komesar brigade u svom prvom mjesecu -

nom izvještaju komesaru divizije (30. maja) izložio je sve pojedinosti za koje smatra da su značajne: daje brigada u aprilskim borbama imala 21 poginulog, 25 ranjenih, 14 dezertera i 33 nova borca, da bi na kraju dopisao da se još nije mogao »dovoljno uživiti u pojedine stvari, uspjehe i neuspjehe brigade« i da zato i »izvještaj izgleda ovakav«. Dvadeset dana kasnije, 20 juna, novi komesar je poslao pismo komandama nekoliko mjesta da je »prvi ruski avion donio pomoć u materijalu« i da se »otekuje sve veća pomoć od braće Rusa«, koji su nekoliko mjeseci ranije »pošli donositi materijal na oslobođenu teritoriju Bosne«, a to je značilo da su komande mjesta trebale »iskoristiti svaku priliku radi što boljeg upoznavanja širokih narodnih masa sa ovim značajnim događajem«.

OD BILE E DO TRSTA

Operacija »Sun anica« • Posljednji rafal zarobljenog etni kog mitraljesca Sava Savi a • Rije 326 delegata • Oktobar, mjesec »preloma i zaokreta« • Na dubrova kim raskrš ima • Hercegovci u opkoljenom Herceg-Novom • Saveznici među nama • Iz zapadne u isto nu Hercegovinu • Raport o takmi enju • Da li ekati direktive? • Zastranjenja u kadrovskim odmjeravanjima • Brigada u mostarskoj operaciji ili drama njema ke kolone na brdu Grepku • Džepni dnevnik Radoice Spahi a • Od Segala do Tita • »Bolest« ulaska u gradove • Moralom savladana zamorenost • Kako ovladati Ivan-sedlom • Heroika bora kog žrtvovanja • Komandant njema ke 369. divizije: »29. divizija važi kao elitna divizija... « • 19 dana marša - 610 kilometara puta od Hercegovine do Slovenije • Posljednja bitka • Gor ina Drugog bataljona: u jednoj borbi 51 poginuo • »Bratje Hercegovci med nami« • Titava raatio-depeša Hercegovcima 13. maja 1945.

Tog ljeta više se nije pozdravljalo pesnicom.

Štab brigade je 14. juna 1944. obavijestio oko sedam stotina boraca daje naredbom Vrhovnog komandanta od 25. aprila ukinut dotadašnji vojni ki pozdrav sa stisnutom pesnicom i da se uvodi »novi uobi ajeni, me unarodni, vojni ki pozdrav sa ispruženim prstima«.

Tad ve vojska nije bila »šaroliko« obu ena, sve više je bilo vojni kih uniformi »jedne boje«, me u kojima i savezni ke bluze i pantalone, ponekad više cipe la nego opanaka, mada su ubrzo mnogi poželjeli da na nogama imaju opanke a ne cokule.

Hercegovinom je tog jula, od 13. do 30, tu njala snažna neprijateljska ofanziva protiv hercegova ke divizije, koncentri ni napadi sedam njema kih bataljona i šest etni kih brigada, kao i nekoliko grupa ustaških milicionara, osam i po hiljada neprijateljskih vojnika, objedinjenih pod komandom generala Frica Najdholda, komandanta njema ke 369. legionarske divizije, koja je trebalo - u sklopu širih operacija 2. oklopne armije protiv devet divizija NOVJ na prilazima Srbije, uzduž Drine i Lima - da iz isto ne Hercegovine Eotisne Dvadeset devetu diviziju i ovlada njenom osbo enom teritorijom i na taj na in rastroji vrstu i prostranu osnovicu prikupljenih divizija za njihov prodor u Srbiju.

Prvi sudar kod Stoca i Nevesinja odnio je njema - kom generalu, me u 40 poginulih i 10 zarobljenih, i komandanta bataljona u ijoj torbi je na ena zapovijest o ofanzivi i njenim etapama (etiri). Šalju i tu zapovijest Drugom udarnom korpusu 21. jula (o ekuju i da se ona odmah pošalje i Vrhovnom štabu »na razmatranje«), štab divizije je skrenuo pažnju na to da se iz tog dragocjenog dokumenta i naših izvještaja vidi da su jedinice Dvanaeste i Trinaeste brigade razbile pojedine kolone neprijatelja, »ne dozvoliviši mu ni do danas da ovlada onom linijom kojom je on predvidio da treba da ovlada 15. jula«, da su borbe oko Nevesinja, Blagaja i Stoca svakodnevene, da »položaji esto puta prelaze iz ruke u ruku i naše jedinice nanose neprijatelju ogromne gubitke u ljudstvu i materijalu«, pa i to da se u zaplijenjenoj zapovijesti o hercegova koj diviziji »kaže da važi kao elitna divizija i da do sada nije nikada ozbiljnije tu ena«.

POHVALA HRABRIH

Dok su dvije hercegova ke brigade u borbama ispoljavale »vrlo veliku hrabrost, a rukovodstvo pored hrabrosti i umješnost u rukovo enju svojim jedinicama«, dok se Jedanaesta brigada uspješno nosila s pro-

tivnikom na području Gacka, Deseta se i dalje »motala« s etničkim jedinicama oko Bileće, pri čemu je, pisao je štab brigade, »utrošeno mnogo ručnih bombi«.

Iako brigada nije bila na glavnim pravcima njenih napada, pa otud i njeno učestvo u borbama nije bilo od presudnijeg značaja, kad je i »saveznička avijacija bila potpuni gospodar neba nad operacijskim prostorijama naših jedinica, a u nekoliko slučajeva osjetilo se i njeno aktivno potpomaganje naših operacija«, kako je zapisano u julskoj borbenoj relaciji Desete brigade, sve što se tog ljeta događalo na bataljonskim položajima upućuje na to da su se ubacivanjem jedinica brigade u neprijateljevu pozadinu i napadima na njegove najvažnije komunikacije njemačke komande dovodile u zabunu i sporo se snalazile u neekvivalentnim situacijama, što je najčešće izazvalo velike gubitke u ljudstvu, stvaranje panike i bezglavo povlačenje i napuštanje najvažnijih oslonaca terenskih kojima je neprijatelj u prvim naletima i velikom vatrenom nadmoćnošću uspijeva da ovlada«.

Kakve su to bile borbe govori i naredba štaba brigade od 30. jula o pohvali boraca i starješina četvrtog bataljona, o tome da su 28. i 29. jake njemačke kolone pokušale da prođu od Nevesinja u pravcu Plane i Meke Grude kako bi se na označenim mjestima, prema osnovnoj ideji plana ofanzive, spojile sa svojim snagama iz Gacka i Bileće. Tu kolonu je valjalo zadržati i stvoriti »potrebno vrijeme dok se ne ispolji dejstvo naše XII i XIII brigade u slučaju neprijatelju, a najviše i teret tog zadatka pao je u dužnost našem četvrtom bataljonu, koji je označenih dana suprotstavljen mnogo nadmoćnijem neprijatelju«.

Ojani bataljon je dvodnevnom najupornijom odbranom i postepenim povlačenjem, stalnim protivnapadima i manevrima na neprijateljske bokove, zadržao ovu njemačku kolonu i na taj način spriječio njeno izbijanje na označene ciljeve prije nego su naše brigade od Nevesinja izvršile udar neprijatelju u slučaju. Tako je neprijatelju onemogućeno izvršenje njegove osnovne zamisli o plana ofanzive, spajanjem s ostalim kolo-

nama lijevo i desno i dalje zajedni ko nadiranje slobodnom teritorijom. četvrti bataljon je izvršio snažan juriš u bok neprijatelju i odbacio ga na položaj Kosmatuša, a istovremeno uslijedilo je i dejstvo Dvanaeste brigade u le a neprijateljske kolone, u kojem se naročito istakla Druga eta.

U takvim borbenim vrtlozima sniježni ko-trusinske operacije na hercegova kom kamenjaru istopili su se i drugi napadi jedinica generala Najdholda, njegova o ekivanja da e iz Hercegovine izbaciti ili dotu i Dvadeset devetu diviziju. Umjesto toga, po vrta ama i šikarama, kamenim gredama, kozjim stazama i golim visovima ostalo je oko 400 njema kih vojnika i bogat ratni plijen. Pored 37 poginulih i 104 ranjena, iz brigada je »nestalo« i 100 boraca, mahom novih, mobilisanih, onih koji najvjerovatnije nisu mogli da izdrže svoje prvo vatreno krštenje u operaciji koju su Nijemci nazvali »Sun anica« (»Sonenštih«),

»UDARCI GLAVOM U ZID«

Odbranjenu »Crvenu republiku« izme u Stoca, doline Trebišnjice i Ljubinja trebalo je sa uvati i proširiti i u novoj, avgustovskoj (tzv. durmitorskoj) operaciji njema ke vojske, koja je ponovo, uzalud, pokušavala da sprije i prodor naših divizija u Srbiju. Gotovo tri hiljade boraca u diviziji, me u kojima je bilo oko 700 boraca Desete brigade (naoružanih s 5 mitraljeza, 38 engleskih i 9 njema kih puškomitraljeza, 372 puške, 10 baca a, 4 protivkolske puške, 444 ru ne bombe itd.), otisnulo se u nove akcije, u nova borbena iskusenja i mla ih i starijih boraca, jer svaka se borba vodila u posebnim okolnostima i od svakog pojedinca zahtijeval osobeno, uvijek novo potvr ivanje. Kao što je to bilo i 15. avgusta, kad je pet bataljona Desete do ekalo napad cjelokupnih njema kih i etni kih snaga iz bile kog garnizona koje su nastojale da ovladaju komunikacijom Bile a - Gacko i unište centar za snabdijevanje divizije na Crnom kuku.

Izgledalo je da je neprijatelju sve polazilo za rukom, ali u jednom trenutku se duboko na njegovom lijevoj boku, iza leđa, od Preraca i Selišta pojavila brigadna rezerva - Treći bataljon i dvije čete Drugog bataljona Dvanaeste brigade, kad je izveden i udar ovih bataljona. Mitraljesci su osuli vatru dugima rafalima i u odlučnim trenucima postigli i vatrenu nadmoć, što njemačka komanda svakako nije očekivala. »Poslije kratkog kolebanja neprijatelj donosi konačnu odluku, a ta je: Nazad što prije odakle smo i pošli! Nastaje jedno nevjerovatno osipanje i povlačenje koje se zaista može nazvati 'bjekstvo u panici'. Pomješani njihovi streljački strojevi nisu na ivicama šumaraka i oko kukuruznih polja u s. Trnovici i okolini i otkrivaju nam njihove leđa, žure i da se što prije prebace na zapadnu stranu komunikacije«, pisali su već sutradan, 16. avgusta, članovi štaba brigade Nikola Ljubibratić, Živko Jošilo i Mustafa Dizdarević štabu divizije, isti u isto da je neprijatelja, poslije nekoliko ponovljenih »udaraca glavom u zid«, i tridesetak izbačenih iz stroja, prošla volja da bilo šta učini u ponovljenim napadima.

I 22. avgusta se dogodio »slučaj rješenja situacije kao i u napadu 15. o. mj.«. Tri dana kasnije neprijatelj je imao djelimične uspjehe, ali u »nom povratnom napadu«, kad su Peti i Drugi bataljon neujedno prišli neprijatelju na kratku udaljenost i otvorili vatru, vraćeni su stari položaji, na kojima su poginuli komandir čete Rade Kozjak, pomoćnik komesara čete Nikola Tomac i dva borca.

Taj izvještaj od 4. septembra potpisao je i novi komesar brigade, major Neđo Ilić, koji je prošao cio borbeni put Desete.

Zadržavajući i dalje Desetu brigadu u širem području Bileće, dodjeljujući joj jedan italijanski bataljon brigade »Garibaldi«, štab divizije je 21. septembra, pored drugih zadataka, istakao i taj da svi bataljoni, posebno na pravcu prema Nevesinju, treba da »vrše najenergičniju mobilizaciju svog sposobnog ljudstva za borbu«.

Dvojicu koji nisu bili mobilisani, već zarobljeni kao etnici nedaleko od Kifinog Sela, kod Nevesinja, dovela je patrola u štab Trećeg bataljona, gdje su zatekli političkog komesara Obrenu Bjelogriću i njegovog zamjenika Antu Krezu, koji je bio i partijski rukovodilac bataljonu. Komesar je ušao i prišao visokom i snažnom momku i zgrabio ga za dugu kosu.

»Mi rat privodimo kraju, a ti - etnici puškomitraljezac, držiš nas na nišanu, je li!«, govorio je komesar vjerujući i da tako »zakosatio« etnik ima »suviše kratku pamet« da je najvjerojatnije i zločinac.

Velike crne mladičeve oči i molećivo su gledale i tražile pomoć. Bio je vezan i bespomoćan.

»Kako ste ih zarobili? Da li su pružili otpor?«, pitao je partijski rukovodilac vođa patrola, i ovaj je odgovorio da su ih zatekli u nekoj kamenoj ogradi kako bezbrižno jedu i da su se predali bez otpora.

»Mobilisao me je Petar Samardžić, o njegovu mi vida! A dugu kosu sam oduvijek volio, majka me za to grдила«, zabrzao je sa zemljanog poda mladičeva gotovo vedra pogleda, pritisnut komesarovom cokulom.

Komesar je nevoljno digao nogu s mladičevih grudi i, ljutit, napustio sobu.

»Savo Savić!«, ponovio je nekoliko puta Ante Krezu pošto je ušao ime mladiča, koji je, odriješene ruke i poslije dugog razgovora sve više uvjeren da ga neće strijeljati, rekao da je on veliki nesretnik ovoga svijeta, jer zna da se uludo zametnuo etnik kim mitraljezom, uo je to on i od drugih, a i sam je vidio kud srlja, znao je šta treba da radi...

»Dobro kad je tako, a da li bi onda želio da ti vratim puškomitraljez i da postaneš partizanski puškomitraljezac?«, iznenada je upitao partijski sekretar uvjeren da je mladičeva uistinu zalutao među etnike.

»A možeš li me pustiti kući?«, promrsio je zbunjeno Savo Savić.

»Mogu, ali ja sam mislio da možemo i drugovati i zajedno ratovati. Vidiš, ja imam povjerenje u tebe, a ti, evo, nemaš prema meni«.

»A ti si mi život spasio!«, prekinuo ga je mladi i zatražio puškomitraljez.

Dva mjeseca kasnije partizanski puškomitraljezac, odlični nišandžija Savo Savi je poginuo u borbi protiv četnika na Malom Grepku.

Osjećaju i da se četničke snage naglo osipaju, a u svojoj žalovoj nadi da će komunistima ipak doskočiti, Draža Mihailović je 28. avgusta 1944. poslao radio-depešu o neposrednim zadacima hercegovačkih četnika, o dalekosežnom značaju Hercegovine za svoj pokret, zahtjev koji je komandant četničkog Nevesinjskog korpusa prenio, svojim naredjenjem od 5. septembra, potčinjenim jedinicama: »Mobilizite sve snage Hercegovine i nastavite svim silama da tu čete 29. diviziju, koja je sada usamljena... Opšta situacija je vrlo povoljna... Igra se velika politička igra. Samo znajte da ste na dobrom putu i dobro radite... Zapamtite, glavno je tu i komuniste i to kod vas u prvom redu 29. diviziju... i a«.

TAKO JE ZAPISANO

Nakon što je 1. septembra razbila njemački konjiki eskadron, dijelove četničke Gatačke brigade i mjesnog milicijskog bataljona, s kojima se sukobljavala i slijedećih dana, Deseta brigada je 10. septembra oslobodila Gacko i na taj način, novim borbama i pobjedama hercegovačkih brigada u septembru i oktobru, označila po etak širih ofanzivnih borbi za konačno oslobodjenje svoga zavičaja i jadranskog priobalnog područja prema Dubrovniku i Herceg-Novom.

Bilo je to i vrijeme kad su u Gacku delegati seoskih, opštinskih i sreskih narodnooslobodilačkih odbora izabrali najviši organ narodne vlasti - Oblasnu narodnooslobodilačku skupštinu za Hercegovinu i Oblasni odbor Narodnooslobodilačkog fronta. Pred gotovo pet hiljada Hercegovaca i Hercegovki, uz goste iz Crne Gore i Bosanske krajine, koji su kao i članovi sovjetske i engleske vojne misije pozdravili okupljeni na-

rod, govorili su i članovi prvog štaba Desete brigade - komandant Vlado Šegrt i pomoćnik komesara Vaso Miskin Crni, sutradan i komesar Cedo Kapor, koji je pred 236 delegata podnio referat: »Naša borba - naše tekovine«.

Ula se i rije boraca i starješina iz duge kolone Desete brigade, Salka Fejića, jedno vrijeme komesara Mostarskog bataljona, Brane Kovačevića, Vlada Vučkovića, Mata Markotića, Mirka Mastilovića, Radovana Papića i drugih. U usvojenoj rezoluciji saopšteno je i to da »naša draga Bosna i Hercegovina neće više biti pastorka kao što je bila u prošlosti i za vrijeme stare Jugoslavije, već će u novoj demokratskoj federativnoj Jugoslaviji razviti i dalje ojačati bratstvo naših naroda, svih Srba, Hrvata i Muslimana, podići njihovo materijalno i kulturno stanje«.

U borbama za oslobođenje Bileće, koje su vođene uz podršku artiljerije od 28. septembra do 2. oktobra, kad je grad konačno očišćen od neprijatelja (ubijeno i ranjeno 318 etnika, zarobljena 32 italijanska fašista), među desetoricom poginulih boraca bio je i komandant Petog bataljona poručnik Nikola Bjelica, narodni heroj. Dva dana kasnije Trinaesta i četrnaesta brigada Južnohercegovačke operativne grupe i Druga proleterska dalmatinska brigada oslobodile su Trebinje.

Tad je već u brigadi bilo 19 skojevskih aktiva sa 178 članova i 81 omladinac koji nije bio obuhvaćen tom organizacijom.

»Upornim radom koraknulo se naprijed u teorijskom znanju skojevaca. Skoj se sada osjećaju u našoj brigadi stvarno kao živa i pomoćna organizacija«, pisao je sekretar brigadnog komiteta Ismet Šetka Oblasnom komitetu Skoja za Hercegovinu 6. oktobra 1944, ističući da mnogi primjeri potvrđuju da se na vršenju bratstva i jedinstva učinilo veoma mnogo, da se to »naročito odražava u borbama gdje drugovi raznih vjera i nacija spašavaju i iznose ranjene drugove«, ne zaboravljajući da kaže i to daje »odnos prema narodu i drugaricama dobar«.

Tako je zapisano, a život je donosio i nepredviđene događaje. »Šaljemo vam V.Š., koja je neki dan izašla iz S. i upućena kod nas na raspored«, javljeno je iz brigade štabu divizije 25. novembra. »Njegovo ponašanje je za svaku osudu i na prvi pogled stekli smo utisak da nije ništa drugo nego obrat fuksa. Istoga dana povezala se sa Italijanima i bila duže vremena sa njima u šatorima. Ovakve neemo trpiti. Molimo štab da je protjera«.

U rijetkim predasima tog »mirnodopskog« života i šef naoružanja Desete brigade vodnik Vladimir Dukić pisao je 14. decembra štabu divizije traže i informacije o svom bratu Luki, borcu trinaeste brigade jer je već pisao nekoliko pisama i njemu, bratu, i štabu brigade, i kući, ali ni od koga nije dobio odgovor. Pet dana kasnije, 19. decembra, štab divizije je uputio pismo brigadi i tražio odgovor. Luka Dukić je bio živ, i brigadni puškar Vladimir mogao je da »nakrivi kapu«. A i red je već bio da proradi i vojna i civilna pošta u istočnoj, južnoj i srednjoj Hercegovini, smatrao je Vladimir, član prve partijske ćelije organizovane u hercegovačkom selu Fatnici 6. septembra 1938, raznosi beogradskih izdanja »Narodne knjige« i »Narodne listanke« uoči posljednjeg rata, prvoborac.

SPLETOVI NA OBALI JADRANA

»Mjesec oktobar može se s punim pravom nazvati mjesecom preloma i preokreta jer se je u njemu vojna situacija promijenila za 180 stepeni u korist NOV. Neprijateljske snage prestale su da budu faktor koji bi mogao da se s uspjehom suprotstavi NOV, a kamoli da poduzima ofanzivne akcije«, zapisao je štab Desete procjenjujući (13. novembra) »obostranu situaciju« i rezultate borbi u oktobru na području Bileće, Dubrovnika i Risna (Herceg-Novog), kao i na osnovu uspjeha drugih jedinica Dvadeset devete divizije koje su u međuvremenu (26. oktobra) oslobodile Metković, Stolac i apljinu, pri čemu se etnička organizacija,

koja se uz pomoć i neposrednu podršku okupatora izgrađivala pune dvije i po godine, »rasplinula nakon pada Bileće kao mjehur od sapunice«. etnička vojska majora Luke Čevića, koja je uzalud pokušavala iskrcavanje saveznika, tako je temeljno potuđena da je major s »nešto bosanskih i srbijanskih etnika« teškom mukom uspio da se prebaci u Bosnu.

»Ostavljeni« od etnika, a nakon poraza i u borbama oko Trebinja, njemački vojnici, povučeni uzduž jadranske obale i komunikacija koje su vodile od Dubrovnika ka Sarajevu, ubrzo su ponovo osjetili svugdje borenja na tom dijelu jugoslovenskog ratišta, tim prije što je upravo na tom području - pošto je u oktobru njemačka 1. grupa armija »E« presjekom odstupanje moravsko-wardarskom dolinom - trebalo spriječiti eventualno probijanje dijela njemačkih snaga koje su se povlaćile iz Grčke i Albanije (21. brdski armijski korpus). Taj vrst obruskovali su Vrhovni štab i štab Drugog korpusa upućujući i Primorsku operativnu grupu ka Boki kotorskoj i Konavlima, a hercegovačku diviziju ka Dubrovniku, kao i dijelove Osmog korpusa (dvije brigade i Grupu NOP odreda).

Sve što je do tad ostalo od 369. legionarske divizije, potisnute iz istočne Hercegovine, svilo se oko Dubrovnika i uz komunikacije koje su vodile do Dapljine i Mostara, koje su branile nevelike ustaške i isprepadane domobranske jedinice.

Iako se među nekim borcima, neposredno mobilisanim, »zapažao ostatak bivšeg etničkog morala' tj. težnja za izbjegavanjem borbe«, a takav je slučaj bio i s nekim koji su prebjegli ili se predali iz domobranskih jedinica, ipak se »velika većina novih boraca veoma dobro pokazala u borbama nastojeći da izbriše sramotu i ljagu koju im je donijela bivša saradnja sa okupatorom«. To su oni ponajbolje potvrdili u napadu na Dubrovnik i Herceg-Novi, pogotovo što se brigada po svojoj vatrenoj moći već bila izjednačila s protivnikom, izuzev artiljerijske.

Mada utvrđen i pripremljen za odbranu od invazije s mora, njemački garnizon u Dubrovniku (glavni-

Tia jednog puka, mornari ka pješadija i artiljerija, i oko 400 ustaša i domobrana), boje i se udara u le a, utvrdio se i od napada iz pozadine izgra ivanjem fortifikacijskih objekata, ogra uju i ih spletovima bodljikavih žica i nagaznim minama. Znalo se: klju odbrane Dubrovnika ležao je u Ivanici i Brgatu, jer ovladati tim uporištima zna ilo je presje i sve veze grada s pozadinom i dobiti siguran oslonac u prodiranju ka sjedištu garnizona. Upravo taj zadatak su dobile Deseta i Dvanaesta hercegova ka brigada. Južno od grada, od Cavtata i Kupara, kr ila je put Druga dalmatinska, a znatno zapadnije od Dubrovnika, poslije desanta kod Stona i presijecanja komunikacije prema Metkovi u, dalmatinske jedinice.

»Pored etvrtog bataljona, koji nije mogao da zauzme uporište Drijen i produži ka Ivanici, u borbu protiv šezdeset upornih i dobro naoružanih branilaca uklju ena su još dva bataljona - naš Peti i Tre i iz Dvanaeste brigade, a to je ve bilo dovoljno da poslije dvoasovne borbe neprijatelj odstupi«, prisje ao se te oktobarske no i komandant Drugog bataljona Milan Papi , ije su ete zauzele Golubov kamen i druge položaje i s ostalim bataljonima se sa svih strana neposredno približile njema koj odbrani u selu Ivanici. U meuvremenu su jedinice dalmatinske divizije izvele desant i prekinule komunikaciju za Metkovi , a to je ve bila smrtna opasnost za njema ki garnizon, ije su se jedinice po ele da evakuišu ka Šlanom, bolje re i predstojalo im je probijanje ka Metkovi u.

»Me utim, sve to nije oslabilo odbranu na pravcu našeg napada. Tukli smo se cio dan, bio je to 17. oktobar, i u 18 asova nare en je opšti napad na Ivani u. Borbu smo vodili cijelu no , ali uzalud, mada smo prišli na domet ru nih bombi. I tek sutradan, 18. oktobra, negdje oko 9 asova Prvi bataljon Desete probio je liniju odbrane i u sadejstvu sa Tre im bataljonom Dvanaeste najuriš zauzeo Ivani u. Više ni uporištu u selu Brgatu nije bilo spasa. Naša tri bataljona - Prvi, Drugi i etvrti zauzeli su Brgat, a dva bataljona Dvanaeste položaje na Sr u. Odbrana je prsila na širokom pojasu

i mi smo se 18. oktobra u 21 čas sjurili na dubrovačke ulice. Ubijeno je i zarobljeno oko 160 naših vojnika. Među nama nije bilo hrabrih komandira čete Gavriela Savovića i Mirka Aleksića, komandira voda Anđelka Terzića i još petnaestorice poginulih i četrdeset i nekoliko ranjenih drugova iz naših brigada. Posljednji, veliki rasplet bitke za Dubrovnik odigrao se u Vukovom klancu, gdje je Prva dalmatinska do nogu potukla našu motorizovanu kolonu, od koje su samo manji dijelovi stigli do Metkovića».

IZME U MINA I BUNKERA

Nekoliko dana kasnije, 25. oktobra, štab Primorske operativne grupe, koja je privremeno ojačana Desetom brigadom, izdao je zapovijest i hercegovačkim bataljonima za napad na neprijateljska uporišta u Herceg-Novom i Hercegnovskom zalivu (Molunat, Prevlaka), gdje su bili dijelovi našeg 181. divizion 21. brdskog armijskog korpusa (ojačan bataljon 334. puka). Druga dalmatinska, Prva bokeljska i Deseta crnogorska brigada napadale su na više uporišta u Bokokotorskom zalivu i u zaleđu u Crnogorskog primorja.

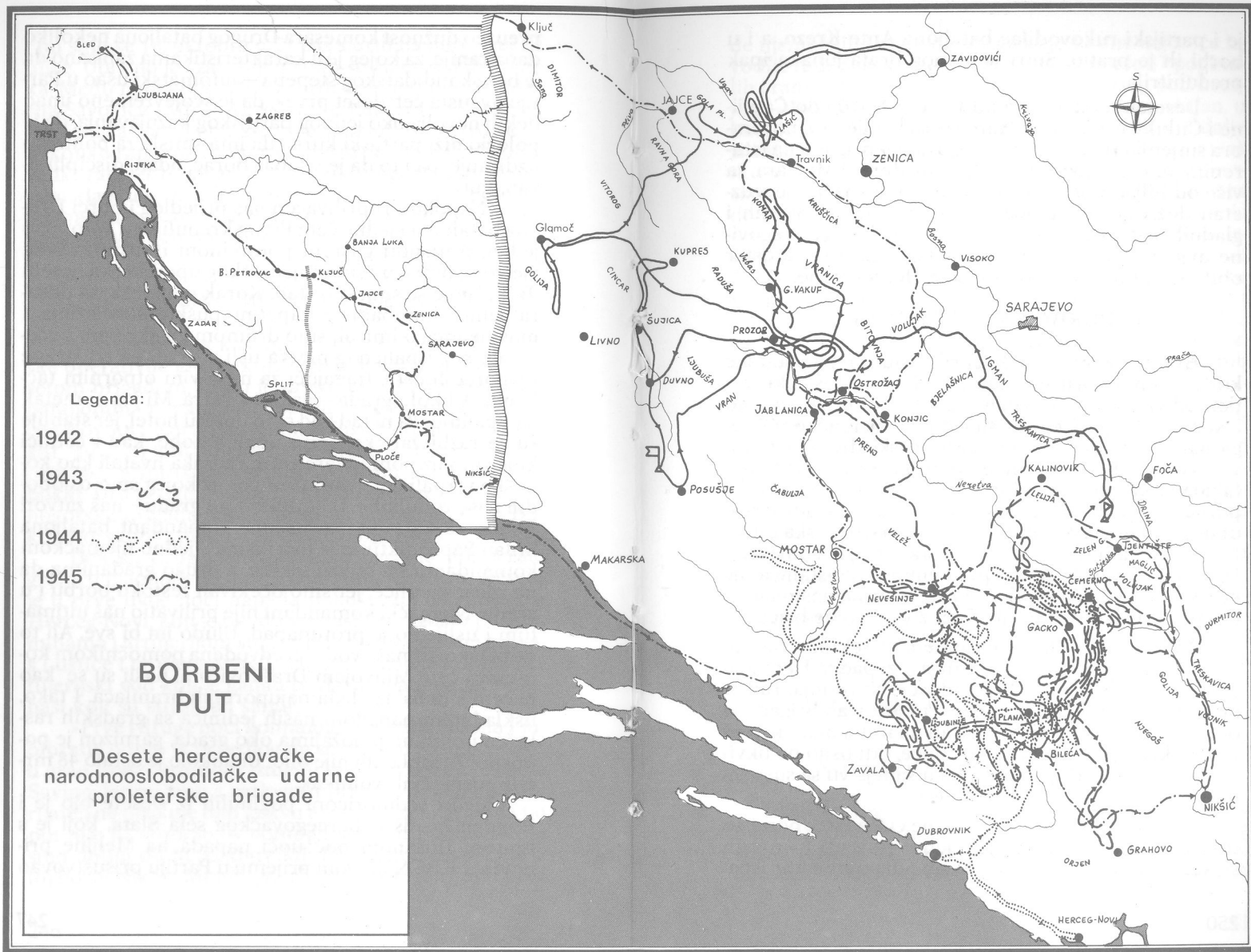
Dok su druge hercegovačke brigade pomjerale granicu oslobođene teritorije prema Mostaru, Deseta je u prve dvije noći i napada pokušavala da prodre u Herceg-Novi, koji je bio dobro zaštićen i gusto posijan minama i artiljerijom što je tukla s druge strane zaliva, s Luštice i tvrđave Arze. Ništa nije pomogao ni naš artiljerijski vod koji je gađao tvrđavu Španjolu, ni bombashi koji su stizali do samih zidina.

»Prve i druge noći komandant brigade Nikola Ljubibratić odbio je prijedlog da se naš bataljon provuče u grad pravo drumom između tvrđave Španjole i sela Savine, jer mi smo s razlogom pretpostavljali da neprijatelj ne očekuje bilo kakvu akciju s tog pravca, da taj put nije ni minirao. A pomogli su nam i podaci koje smo dobili od hercegovačkih ilegalaca«, govorio je o toj borbi Nikola Milidragović, koji je kao komesar čete

preuzeo dužnost komesara Drugog bataljona nekoliko dana ranije, za kojeg je u karakteristikama zapisano da je bez »kanidatskog stepena - automatski ušao u Partiju avgusta trideset prve«, daje svojevremeno imao nekih nevolja oko jednog partijskog kažnjavanja, daje položio niži partijski kurs i da ima smisla za političko uzdizanje, pa i to da je »dobar borac, odan, disciplinovan, ljut«.

»Napokon je prihvaćen naš prijedlog i borci Drugog bataljona i jedne čete Prvog krenuli su u koloni po jedan, pritisnuti gustom pomrčinom i kišom, šibani vjetrom, pravo u centar njemačkog uporišta, ka hotelu 'Boka' gdje se smjestio štab. Korak po korak, sa odšarafljenim bombama i zapetim puškomitraljezima i mašinkama, odmicali smo drumom i, kako smo i o ekivali, bez ispaljenog metka ušli u grad, na tri strane rasporedili čete, tragajući za njegovim otpornim tačkama. A okolo grada - paklena vatra. Mi još ni metak da opalimo. Pa ni tad kad smo upali u hotel, jer štablije su se razbježale kad smo upali u sobe, kao i etnici koje smo uz pomoć terenskih radnika hvatali kao kokoške i trpali u garnizoni zatvor, iz kojeg smo oslobodili naše rodoljube. U okupiranom gradu - naš zatvor! Jedino se čula pisaća mašina: komandant bataljona Milan Papi diktirao je dva pisma - jedno njemačkom komandantu da položi oružje, a drugo građanima da ne izlaze na ulice, jer smo o ekivali žestoku borbu i u gradu. Njemački komandant nije prihvatio naš ultimatum i uslijedio je protunapad. Uludo im bi sve. Ali to ne bi lako: tri naša voda, predvođena pomoćnikom komesara čete Milivojem Draškovićem, našli su se 'kao bačeni s neba' iza leđa najupornijih branilaca. I tako, usklađenim napadom naših jedinica sa gradskih raspršivača i onih na položajima oko grada, garnizon je popustio. Zarobljenih nije bilo. Unaokolo je ostalo 48 mrtvih njemačkih vojnika«.

Među sedmoricom poginulih iz Desete bio je i Bogdan Ivaniš iz hercegovačkog sela Sлата, koji je s bratom Dušanom nošao i napada na Meljine primljenu u KPJ. Njihovom prijemu u Partiju prisustvovao

Legenda:

- 1942 ———→
- 1943 - - - - -→
- 1944 .....→
- 1945 - · - · - -→

BORBENI PUT

Desete hercegovačke
narodnooslobodilačke udarne
proleterske brigade

je i partijski rukovodilac bataljona Ante Krezo, a i u borbi ih je pratio. Smrt je jednog brata junaka ipak preduhitrila.

Desetak dana marša od Herceg-Novog do apljine i itluka u zapadnoj Hercegovini, gdje je 9. novembra smjenila Dvanaestu hercegovačku brigadu na isturenim položajima prema spoljnoj odbrani Mostara, za više od hiljadu boraca Desete brigade značilo je izuzetan doživljaj, jer, mada su vidjeli više popaljenih i gladnih sela, prošli su slobodnim dijelom Hercegovine uvjereni da će posljednji njihov »skok« u Mostar obilježiti i konačno osloboditi Hercegovine.

BORBA NA DVA FRONTA

Branitelji svoja dva južna krila u odbrani mostarske kotline Široki Brijeg (Lišticu) i Nevesinje, široki raspon od više desetina kilometara koji je premošćavao i Neretvu, krajem godine su jedinice njemačke 369. legionarske divizije i Paveličeve 9. gorske divizije utvrđivale svoje položaje novim bunkerima, spletovima bodljikavih žica, nagaznim minama, a uz to su ubacivale u pozadinu naših snaga svoje ljude, »zelenokadrovce«, obučene u engleske uniforme ili u »partizanska odijela« s petokrakim zvijezdama na kapama, snabdjevene lažnim ispravama, malim predajnim radio-stanicama, koji su s etnicima i ustašama škriparima nastojali da unesu nesigurnost i oslabe ofanzivne akcije brigada.

Tako je bilo i na odbrambenom sektoru Desete brigade, koja je krajem decembra iz zapadne Hercegovine prešla u istočnu, u širu područje Nevesinja. Tada se i njen front, činilo se, »obrnuo«, to jest štab brigade je odlučio da »energичnim naletom na milicionarske, ustaške, škriparske i etničke grupice, odnosno po likvidaciji pozadine, pripremi teren u sadejstvu sa susjedima za opšti napad na Nevesinje«.

U pozadini su se vodile akcije išćenja, a borci su na položajima iz vrtača, izdvojenih gnijezda i »nirtvih straža« nadohvat neprijatelja odbijali povremene ispa-

de njemačkih i ustaških snaga koje su one najčešće izvodile radi pljačke stoke, pri čemu su imale 37 poginulih i ranjenih, a »bašibozuk«, škripari i drugi pod oružjem - 145. Svaki plijen, makar bio i manje značajan, u bataljonima se brižljivo bilježio, jer trebalo je i dalje istrajavati u takmiarskom duhu, pripremati se za novo takmičenje, poput tek završenog, novembarskog, organizovanog meč u brigadama od 28. oktobra do 18. novembra 1944. povodom godišnjice osnivanja divizije. Tako su i borci Drugog bataljona u svom izvještaju nanizali svaku pojedinost za koju su vjerovali da može prevagnuti u odmjerenju najboljih, da u to ratno i gladno vrijeme znači mnogo: za dvadeset dana ubili su i ranili 82, a zarobili 69 neprijateljskih vojnika, zaplijenili 50 pušaka, 3 mitraljeza, 21 pištolj, 4 mašinke, 1900 ručnih bombi, 1370 granata i mina, 335 nagaznih mina, dinamita s kapislama 500 komada, 31.800 metaka, 67 opasa i fišeklija, 28 uprtača, 5 dvogleda, 41 šinjel, 68 akšira i bluza, 120 komada donjeg veša, 16 pari čizama i cipela, 13 satova, 75 ranjeva i torbica, 6 pisanih mašina, 1 »armuniku«, 1 radio-stanicu i 1 radio-aparat, 20 gumenih točkova i 9 telefona, 5 automobila itd., a zatim koliko je narodu, bolnicama dato brašna, vina, zaprške, pirinča, »50 dg prave kafe«, badema, »prase težine 30 kg«, šibica i svijeta, 26 ešljeva za kosu, 20 ogledala, 10 komada kalodonta »sargov«, pa i to da je sirotinji dato »300 obroka, kao i 400 drobova i 400 kožica za opute«, sve do »sitnog tkanja« o broju održanih sastanaka i uinjenih grešaka. Biti meču u boljima bila je i potreba i obaveza svakog borca u bataljonu, pa otud i takmiarski polet i u danima kad se bez glave moglo lako i brzo ostati.

NOVI KOMANDANTI I KOMESARI

Tad je, tog decembra 1944, komandant brigade bio major Radomir Mirković Raka, desetar iz prvog stroja Desete, koji je u italijansko-etničkoj ofanzivi oktobra 1942. kod Prozora, mada upozoren da je to

nepromišljen korak i da će glavu izgubiti, samoinicijativno, naoružan, vjeruju i da među hercegovačkim etnicima ima onih koji nisu izgubljeni za narodnooslobodilački pokret, krenuo sam između dva protivnička položaja i vodio razgovore s etnicima (o čemu je bio obavješten i Vrhovni štab). Vratio se među svoje i ubrzo preuzeo četu kao komandir, s njom prešao i Sutjesku, a avgusta 1943. preuzeo dužnost komandanta bataljona u Desetoj brigadi.

Zamjenik tog borca uzavrele krvi i plahovite naravi bio je kapetan Milan Papić, jedan od jedanaestoro Papića iz okoline Nevesinja koji su se s prvim ustanicima u kim pucnjima zametnuli s puškom i od kojih je samo njih četvero dočeka slobodu, predratni komunist, komandir Omladinske čete u bataljonu »Bišina« i Treće čete četvrtog bataljona na Sutjesci, ratnik koji je s dvije rane prošao mnoga iskušenja i koji je punu godinu vodio Drugi bataljon Desete brigade.

Njihov prvi saradnik, politički komesar brigade major Sveto Kovačević, bio je član mostarske Učiteljske škole i član KPJ uoči ustanka, izrastao u sabesjednika širih saznanja i mogućnosti, suzdržan, bez ishitrenih odluka, partijski rukovodilac i pomoćnik komesara čete u Hercegovačkom NOP odredu, komesar koji je prošao kroz sve bitke, uzlete i nevolje Desete brigade.

U svom zamjeniku i partijskom rukovodiocu kapetanu Savu Mitroviću (dva mjeseca kasnije na njegovom mjesto je došao Miljo Milatović), predratnom revolucionarnu robijašu, imao je prilježnog saradnika, kao i u Hrvoju Tičinoviću, na čelniku štaba, aktivnom oficiru bivše jugoslovenske vojske, koji se ljeta četrdeset prve našao među učenicima.

Bataljonima su rukovodili ratnici koji su prevalili gotovo sve staze Desete proleterske. Prvim bataljonom su rukovodili Maksim Bulut i Obren Bjelogrić, komandant i komesar, njihovi zamjenici Milorad Prstojević i Milovan Albijani; Drugim - Stevo Drinjak, Nikola Milidragović, Rako Dabić i Mitar Buha; Trećim bataljonom, koji se u to vrijeme nalazio pod neposred-

nom komandom štaba divizije, rukovodili su Lazar Vojinovi , Veljko Terzi , Dušan Kešelj i Radovan Papi ; etvrtim - narodni heroj Jovan Bobot, Mitar Lojovi , Vidak Radmilovi i Vitomir Miliwojevi ; Petim - Branko Babi , Dušan Muriši , Nikola Samardži i Radovan Dželetovi .

»NE TREBA PRE UTKIVATI STVARI IZ BOJAZNI
DA IH NE MOŽEMO OBJASNITI«

Kad su u januaru 1945. formirane Prva, Druga i Treća armija NOVJ i širom Jugoslavije vođene veće operacije, kad je Crvena armija napredovala u pravcu istočne Pruske, u reoslovačkoj i Maarskoj, a jedinice američke 12. grupe armija skršile njemačku ofanzivu u Ardenima, osam hiljada boraca Hercegovske divizije, među kojima je bilo hiljadu dvije stotine skokovaca i hiljadu sto šezdeset članova i kandidata KPJ, nakon što su tokom duge borbe uništili posljednje organizovane snage u Hercegovini i oslobodili znatan dio njene teritorije užurbano su provodili pripreme za »skok« u Mostar, za konačno oslobodjenje svoga šireg zavičajja, da u sadejstvu s jedinicama Osmog dalmatinskog korpusa, koje su držale položaje južno od Mostara i zapadno od Neretve, uz pomoć tenkova, aviona i artiljerije unište najistureniji dio njemačkog jugoistočnog fronta u našoj zemlji.

Tih vjetrovitih dana položaji Hercegovaca su se protezali istočno od Neretve i duž njene pritoke Bune, na petnaestak kilometara od ušća do njenog vrela u Blagaju, padinama ogoljelih brda koja su opasala široku pjeskovitu kotlinu i na njoj rijetke naviljke ka južno od Mostara, a zatim kamenjarom pored puta Nevesinje - Mostar i dalje prema sjeveroistoku ka Fojnici i Trnovu, gdje se upravo tog januara 1945. zatekla i Deseta, gdje se krajem 1944. prebacila s područja Titlika, desnog krila njemačke odbrane.

Dolazak više od pet hiljada novih boraca u brigade i sve složenije vojne i političke prilike, pa i to da su

komande i komiteti »kroz ove tri i po godine dobro osjetili rad povezane reakcije«, da se više nisu mogle ekati direktive »odozgo«, pogotovo što su se u jedinicama mogle pratiti emisije Radio-Beograda, vijesti Tanjuga i iz drugih izvora, od starješina i komunista se o ekivala ve a samostalnost i odlu nost u politi koj aktivnosti, »ne treba pre utkivati stvari iz bojazni da ih ne možemo objasniti«, kako je zahtijevano od politih komesara.

Nisu se mogle zaobi i ni grube greške ni ujdurme snabdjeva kih organa u teškim ekonomskim uslovima. Tako je i intendant Desete brigade, poput drugih koji su se sli no »snalazili«, da bi »na nama nesvojstven na in dobio ve u koli inu hrane za vojsku... podnio brojno stanje brigade mnogo ve e nego što je (pripisao je oko 400 boraca, a u Dubravama je htio da neko gove e ura una u 60, a ono imalo 80 kilograma)«, to jest »ostavio je i hiljadu kilograma kukuruznog brašna u privatnoj ku i blizu apljine, a da o tome nije izvijestio nikoga od vojnih i civilnih vlasti«.

Re eno je: »dokle e bolnice da budu mjesta gdje e se razvijati i završavati nepravilni odnosi drugova i drugarica«, da »od ponašanja rukovodilaca zavisi izgled naših jedinica«, daje »nužno razvijati metodu ubje ivanja, vaspitanja, u enja naših rukovodilaca novom moralu - moralu Titovog rukovodioca«, zatim da »još uvijek nisu potrefljeni pravilni odnosi sa puno mo nicima OZN-e«, pa i to da se prilikom predlaganja za odlikovanja ili kad se isti e borbenost pojedinaca »nepravilno forsiraju« vojni rukovodioci (»Ja sam vojnik, on je političar«), ukratko, re eno je »kao da ima onoga da se eka direktiva«, a to o igledno »smeta jer takav stav omogu ava neprijatelju da dobije u vremenu«, to jest rukovodioci treba da »budu što smjeliji u objašnjavanju doga aja«.

Tako se borilo i u ilo, vaspitavalo. Na položajima su se itali ne samo lanci druga Tita ve i knjige »Razvitak društva«, Segala, »Kako se kalio elik« i druge.

ZAPIS O JEDNOM VODU

Zahtjeve štabova i komiteta da kulturni nivo boraca valja uzdići i »na potrebnu visinu - kulturni minimum«, pored ostalog i zato što je »u interesu ovoga rata (vojni i politički) da se borci što prije nauče čitati i pisati«, Radoica Spahić, koji se zatekao u Drugom vodstvu Treće četvrtog bataljona shvatio je i »prelomio« na najbolji mogući način - bogatim kulturnim i političkim radom u svom vodstvu i četi, a sve to potvrdio i posvjedočio sa uvanim dnevnikom, crnom malom bilježnicom, za čega je krajem januara 1945. i vodio do kraja rata, pa i kasnije.

Na njenim koricama zapisano je: Živio Skopje, Živio drug Tito, Naprijed omladina, dva puta Živila Internacionala i Radoica Spahić. Pored pregleda boraca po desetinama (s najnužnijim podacima), članova kulturno-prosvjetnog odbora i čete, dnevnih redova i zadatka partijskih, skojevskih i drugih sastanaka i skupova, zatim nacionalnog sastava čete (»pravoslavni 50, katolici 12, muslimani 43«, kako je zapisano, kao što je i sve drugo škrto rečeno), Radoica bilježi samo ono što se njemu čini vrijednim - da ga stalno podsjeća i podstiče. Dvanaest takvih njegovih prve zabilješke »Rad po svim sektorima« upućuje na odgovore šta se sve radilo od jednog do drugog sastanka, jer gotovo svaka počinje s »koliko je« održano predavanje (i koja, kako su shvaćena), naučeno novih sklopova, opismenjeno boraca, kakvi su nedostaci, koliko je vojska snabdjevena obućom i odjećom, kakva je hrana, njena raspodjela, isto tako boraca, njihov moral i borbenost, da bi taj dio završio riječima da je »Partija organizacija najsvjesnijih boraca, rukovodena teorijom marksizma i lenjinizma«, daje »KP - štab proletarijata radnog naroda«, »najviša forma klasne organizacije«, pored »sindikalskih, prosvjetnih, sportsko-omladinskih«, da i »seljaštvo ima raznih organizacija, ali bez ovih nijedna veća borba ne može se završiti sa uspjehom, ne može se voditi borba protiv finansijskog kapitala«, sve do podat-

ka da je »ugušena Pariška komuna zbog nedostataka KP«.

Kad je održan »vaspitni partijski sastanak«, Radoić je s tog skupa zapisao i to daje »Partija jedinstvo volje i discipline i borbenosti, dio radni kog pokreta vezanog sa masama«, da je »klasa dio društva«, a potom iznosi pojedinosti o tehnici, kulturnoj i političkoj revoluciji, od parne mašine do umjetnosti, od pojave radova Marksa i Engelsa, »nauke radničke klase kako da dođe do vlasti«, do društvenih protivnosti i objašnjenja pojedinih termina i riječi koje su se često koristile u svakodnevnom životu.

Valjda i sam podstaknut sve većim teorijskim sastancima, bilježio je teze iz osnova lenjinizma, o Skoku i drugom, vraćajući se problemima i zadacima svoga voda, pisanju parola i takmičenju (kako je više ubiti neprijateljskih vojnika i zaplijeniti oružja, čitati novine i brošure, napisati članaka i pomagati bolnicu, kako je brže i vezanih oči rastaviti i sastaviti mitraljez), da bi često zapisao: »Pretres akcija i marševa« i »Primanje drugova u partijsku članicu«. Njegova skromna ratna bilježnica na neposredan način odslikava stremljenja malih borbenih kolektiva na borbenim položajima u predasima bitaka i marševa, svjedoči o moralnom kašnjenju i kulturnom uzdizanju mahom seoskih mladića.

MOSTARSKI KRAJPUTAŠI

Zasuti snijegom i pritisnuti drugim nevoljama, smjenjujući i se na položajima koji su u širokom luku opasivali Nevesinje, bataljoni Desete su u januaru vodili manje akcije i defanzivne borbe protiv 1300 njemačkih vojnika i 800 ustaša i milicionara, u području Nevesinja, koji kao da su povremenim napadima željeli da ispolje svoju odlučnost da se s drugim snagama (20000 vojnika) uporno braniti komunikacije oko Nevesinja, Širokog Brijega, (Lištice) i Mostara, put i prugu prema Konjicu i Sarajevu.

Njihov prvi napad, izveden 3. januara na položaj četvrtog bataljona, koji je tokom noći bio blagovremeno upozoren o namjerama neprijatelja, završio se za njih neekvivano: bataljon se povukao i više od hiljadu vojnika pustio duboko na svoje položaje, a potom je u sadejstvu s Petim bataljonom obuhvatima »uspio da hametice potuće gurnuvši ih u polje na brisani prostor«, gdje je pronađeno 78 mrtvih, 30 pušaka i drugi materijal.

I tako su dani proticali. Tu i tamo uloženo se zaokružuje manjih grupa s etnicima i muslimanskom milicijom, za desetoricu promrzlih pod snježnim nametom, za osam otkrivenih škripara koje su Omladinska eta brigade i izviška ka desetina Drugog bataljona pronašli u »Muhalj jami«.

»Zatišje« ne bi zadugo. Borce je otkivao Mostar, neuništivo izvorište moralne i borbene snage narodnooslobodilačkog pokreta, revolucionarno žarište koje nije prihvatilo zakone i zahtjeve okupacije, na svoj osoben način bore i se zajedno sa svojom-djecom pod oružjem, od koje su samo rijetki što odoše četrdeset prve iz svjkih sokaka do ekali januarske dane četrdeset pete. Preživjeli su bili u Prvom bataljonu Trinaeste brigade, »Mostarske brigade«, kako su je zvali mnogi njeni pripadnici i građani Mostara, bez obzira na to što su u njoj bili i bataljoni iz drugih krajeva (Bileće, Stoca, Dubrave). Ovog puta bili su na lijevom krilu Desete brigade, iznad Bune i Blagaja, na samim padinama okolnih brda južno od Mostara.

Iako je ledeni i snježni sjeverac s Velež-planine, otud s druge strane puta Mostar-Nevesinje, nanosio nove muke na položaje, iz grada su stizale - vođene vještima i hrabrim kuririma kroz neprijateljeve položaje - nove grupe dobrovoljaca, pa i cijela domobranska glazba. Tih zimskih dana (1. februara) Deseta je imala 1672 borca (38 drugarica).

Nije više bilo sumnje - bitka za Mostar je bila na pomolu i obavještajcima nije bilo osobito teško da prikupe i pošalju vjerodostojne podatke o neprijateljevim otpornim tačkama i kretanju njegovih snaga, o

svakom pokretu ustaša iz njihovog 9. zdruga, zatim domobrana i njemačkih vojnika koji su se još nadali da obratnik koji im se pripremao nije tako blizu. Njihove nade su još više podgrijane kad su na desnoj obali Neretve krajem januara 1945. probili položaje jedinica Devete udarne divizije i zauzeli opljenu, Metković i Ljubuški, da bi se otud već 3. februara morali povući pred protivnapadom ojačane Dvanaeste hercegovačke i Prve tenkovske brigade.

Među stotinu mrtvih i ranjenih naših boraca bio je i Esad Fejić, koji je poginuo u borbi s ustašama u centru opljene. Bila je to peta žrtva porodice Muhameda i Adile Fejić - poslije Džemala, Šefika, Ešrefa i Šamije pao je, eto, jedan od najhrabrijih boraca i komandira Mostarskog bataljona. Možda je i njegova smrt, kao i Ahmeda Brkića, koji je pao poslije svoja tri brata i sestre, možda je i smrt što pokosi i porodicu majke Ilinke Balać, njena četiri momka - Natka, Borisa, Slavka i Doka, i porodicu majke Save Borozan, koji su muž i pet sinova poginuli, i brat u Šariću - Nijaza, Džemša, Hidajete i Ismeta, možda su goleme žrtve što ih podnese Mostar, nekoliko stotina njegovih sinova i kolega, i ubrzali odluku vojnog i partijskog rukovodstva da prije oslobođenja grada pošalju u Mostar spisak palih boraca koji poginuše na tom izvorištu bratstva i jedinstva, tražeći da ilegalni narodnooslobodilački odbor obavijesti roditelje koji su sinovi i kolege poginuli. Ali samo rijetki pojedinci imali su snage da tih dana zađu u kuće iz kojih je poginulo dvoje, troje, pa čak i četvoro ukućana.

Dok su iz gradskih predgrađa njemački topovi tukli položaje na kojima su borci Dvadeset devete divizije i Osmog korpusa, s artiljerijskim, tenkovskim i vazduhoplovnim snagama pripremali svoju posljednju, odlučnu operaciju za oslobođenje Hercegovine, grad je spremno pomagao svoju vojsku.

Više naoružanih udarnih grupa uvalilo je mostove i važnije objekte u gradu. Likvidirano je nekoliko provokatora i agenata. Obavještajci su stigli i do mnogih vojnih i drugih rukovodilaca u gradu, koji su, mada bo-

jažljivo i neodlučno, prihvatili saradnju i pomaganje Narodnooslobodilačke vojske. U zgradi starih sestara, u Zahumu, kraj domobranske radio-stanice radili su vojnici obuhvaćeni obavještajnom mrežom ilegalnog pokreta. Partijska štamparija, koja je u kući i Muštovića od 1940. i u najtežim uslovima okupacije svakog drugog ili trećeg dana štampala dragocjene tekstove, tih januarskih i februarskih dana stotinu puta umnožila je svoja glasila i tiraže. U grad se s radio-stanicom spustila i obavještajka Osmog korpusa Seida Kavara, odakle je uz saradnju ilegalnih radnika i gradom slala vrijedne podatke brigadama koje su krenule u odlučnu napad na neprijateljske odbrambene položaje.

Grad je grozničavo otkrivao svoju vojsku, svoju djecu, radosno podnoseći i kanonadu, mitraljeske snopove koji su šarali gradskim ulicama, na koje su u zoru 14. februara izbili i tenkovi oslobodilačke vojske.

MAJOR LANT: »NEKA SE SPASA VA KO MOŽE«

Toga dana je ojačana Deseta brigada, podržana tenkovima, korpusnim divizionom i s tri baterije artiljerijskog divizionara štaba divizije, oslobodila Nevesinje, u kojem je njemačko-ustaški garnizon predstavljao lijevo krilo u odbrani mostarske kotline, uporište koje je pokleklo poslije trodnevne uporne borbe. Dokusurujući i neprijatelja u gradu i na putu za Mostar, u Bišini i Podveležju, kud su prebaćene jake snage radi sprečavanja izvlačenja potučenih kolona, brigada je ubila 750 njemačkih vojnika, 170 ustaša i 50 italijanskih fašista. Plijen je bio izuzetno bogat: 93 puškomitraljeza i mašinke, 15 topova i 3500 granata, 19 bacačica, 23 bacača plamena, 680 pušaka i 150.000 metaka, 10 radio-stanica... Brigada je imala 89 poginulih i ranjenih.

»U operacijama na sektoru Nevesinja naročito su se istakli svojom hrabrošću i požrtvovanjem borci i rukovodioci Desete hercegovačke NOU brigade koji su po velikoj hladnoći i u trodnevnoj jakoj borbi izdržali ogromne napore. Junaštvo i samoprijegor njenih bo-

raca zaslužuje pohvalu«, stoji u izvještaju štaba divizije od 19. februara štaba Drugog korpusa.

I u izjavama nekoliko preživjelih oficira i podoficira govori se daje na brdu Grepku, 5 km zapadno od Nevesinja, kolona do nogu potu ena, »paje u takvoj situaciji, pošto je komandant puka pukovnik Vecel (Wetzel) izvršio samoubistvo, major Lant (Landt), koji je tada bio ranjen, naredio: 'Neka se spasava ko može'. Kroz dubok snijeg vojnici su se u grupicama probijali prema Mostaru i Konjicu, ali je ve i dio izginuo...«

U mostarskoj operaciji je uo ena »bolest« ulaska u gradove, kao u Nevesinju i Mostaru, kad je poslije borbi disciplina popustila i ispoljavano nedoli no ponašanje pojedinaca prema narodu i zarobljenicima (u Bišini). Zbog toga je komesar divizije poslao pismo u jedinice u kojem stoji da se ubudu e »ne smije dozvoliti da izmišljamo likvidaciju u frontalnoj borbi«, jer »one koje ne ubijemo kroz frontalne borbe, a koji su u inili toliko zla da ne mogu imati tu ast da budu u narodnooslobodila kom pokretu, treba suditi i šiljati na prisilne radove i tome sli no«, napominju i: »Nikad ne zaboravite da smo mi država i da naši postupci moraju biti pravilni, mi se moramo ponašati kao regularna vojska moderne države«.

BOBOTOV MOST

Poslije mostarske operacije u kojoj je neprijatelj imao nekoliko hiljada mrtvih, ranjenih i zarobljenih, Deseta i Trinaesta brigada su oslobodile Jablancu i Ramu, a zatim Ostrožac.

U 7 asova izjutra 5. marta 1945. štab divizije dobio je obavijest komandanta Trinaeste brigade da je »napadaju i od Ostrošca ka Konjicu i napadom na sam Konjic brigada uspjela da potisne neprijatelja od svih njegovih uporišta do Konjica, a u zajednici sa bataljonima Desete brigade i dijelovima bataljona etrinaeste brigade« oslobodila i Konjic.

Toga dana je divizija primila rukom pisan dnevni raport štaba Jedanaeste brigade da su »poslije borbe koja je trajala više od pet asova naši bataljoni napustili Ivan-sedlo« i da je »u toku kontranapad koji smo preduzeli u zajednici sa Desetom brigadom«.

Napad nije uspio, kao ni drugi koji su tokom marta izvodile hercegovačke brigade na utvrđene položaje Ivan-planine.

U sudaru s neprijateljem (5. marta) smrtno je poginuo komandant četvrtog bataljona poručnik Jovan Bobot, narodni heroj. »Kum Jovan«, kako su Bobota zvali bliski saradnici, smrtno je poginuo prilikom spašavanja miniranog mosta zvanog Luka na pruži Konjic-Sarajevo. Sve su mostove njemački mineri porušili izuzev ovog koji je Bobot sa svojim borcima spasio. Tako je u narodu i ostao novi naziv »Bobotov most«.

»Nema borbe, nema rata, bez Bobota komandanta«, stihovima su borci govorili o svom komandantu, o kojem je njegov saborac (komesar brigade) u divizijskom listu »Hercegovački udarnik« (br. 1, mart-april 1945) zapisao: »Nije bio jedini primjer da Jovan juriša zajedno sa bombašima, ili da zida šanac porušen od neprijateljske vatre. To je bila ista slika, i o takvim se komandantima mora i treba pjevati i pisati. Borba za Nevesinje bila je žilava i teška. Četvrti bataljion jurišao, padali su borci, padali su rukovodioci. Jovan uzima šestorku i sa njom ide na najteže uporište. Svih sedam jurišaju zajedno. Rezultat je bio - tri mrtva, tri ranjena, jedini se zdrav vraća komandant. O njegovom junaštvu priča i vam narod Hercegovine, koji ga dobro pozna«.

I 28. marta, nakon dobre artiljerijske pripreme (10000 artiljerijskih i minobacačkih zrna) koja je tukla sve značajne otporne tačke na grebenu Ivan-planine, izveden je opšti napad, stiglo se na blisko odstojanje od bunkera, ali - sve je bilo uzalud, kao i u tri posljednja martovska dana kad su »vršeni napadi na glavno neprijateljsko uporište Vihor k. 1287, ali bez ikakvog uspjeha; istina, uspjelo je zauzeti prednje linije neprijateljevih utvrđenih položaja, ali uz naše osjetne gubit-

ke«, kako je 5. aprila pisao štab brigade navode i i svoje gubitke u martovskim okršajima: poginula su 72 borca, a ranjena 263.

Taj žestoki sudar na Ivan-planini samo je dio širokog borbenog luka koji se početkom 1945. protezao od Drave i Srema, dolinom Drine do Hercegovine, kao vrst i snažan dio opšteg evropskog ratišta saveznih armija zemalja antihitlerovske koalicije. Protiv uveliko na ete Grupe armija »E« i drugih trupa njemačkog komandanta Jugoistoka uspješno se borila, zajedno s desetinama naših krupnih udarnih i proleterskih jedinica, i Dvadeset deveta hercegovačka udarna divizija.

Izveštaji koji su u njen štab stizali s položaja i dopisi boraca koji su objavljivani u brigadnim glasilima i u divizijskom listu »Hercegovački udarnik« vjerna i škrta su kazivanja ratnika o surovostima tog ratnog sudara u našem jugoslovenskom podneblju, svjedočanstvo o životu kojim se živjelo i borilo.

»Staze i putevi zatrpani su snijegom, a vjetar duva svom žestinom. Ivan-planina se zamaglila pa uti, a kroz opustjelo granje drve a suklja vjetrom nošeni snijeg i lijepi se za mokre grane, a one se pod njegovom težinom savijaju kao kičma u ostarjelog »ovjeka«, stoji u prilogu »Život na Ivan-sedlu«, koji je objavio divizijski list. »Borci zavezani oblacima me »uvaju položaje. Naslonjeni na drvo i drže i karabine »vrsto u svojim rukama netremice osmatraju neprijateljske položaje. Sniježne pahuljice padaju na ramena, na kapu i na lice, lede se na obrvama i spre »avaju vidik, ali o i budno paze i pogled je neprestano uperen prema neprijatelju. Iza samog položaja, skoro uz svaku bukvu, raspilamsala se po »iedna vatra, pa kad do »u oni sa smjene, da se mogu odmah ogrijati. Dim se polagano izvija uz drvo, pri vrhu se rasplinjuje i opada snijeg sa grana... S vremena na vrijeme neprijateljska Kugla cijukne negdje visoko iznad naših glava. Iza bukava je odmaranje. Drug se naslonio na druga, zatvorio o i i kao da spava, ali pri svakom fijuku kugle se prene, protare o i, dobro razgleda oko sebe, pa ponovo nasloni glavu na druga i produži dremanje. A drugovi s osmatranice budno paze na neprijateljske položaje«.

ORDEN NARODNOG OSLOBOĐENJA

Tada, 6. marta, na nevelikoj i snijegom zatrpanoj šumskoj kr evini ispred neprijateljskih bunkera, pedeset i nekoliko metara daleko od položaja koje su, lijevo od Desete brigade, držali bataljoni Trinaeste hercegovačke, prikupljeni u luku od svega tri stotine metara, odigrala se potresna ljudska drama, heroika borba kog žrtvovanja, najupeatljivija potvrda ratnog drugarstva i solidarnosti, borba za postojanost i nesalomljive želje udarnih brigada da se i na tom dijelu jugoslovenskog ratišta, na planinskom prelomu između Hercegovine i Bosne, nadomak Sarajeva, okupatorskim snagama i njihovim saradnicima nanese odlučni udar. Taj događaj, koji je snažno odjeknuo među borcima uzduž cijelog fronta divizije, uostojima Lutve Džubura, koji je iz Desete brigade prešao u Trinaestu za skokovskog rukovodioca, da bi zatim postao partijski rukovodilac Drugog bataljona, doživljen je bolno, potresno (u njegovom članku »Njih tri«, objavljenom u brigadnom listu »Hercegovački borac«, broj 2/3): na prvoj ulici u Bosni, pored dva smrtno ranjena druga ležale su tri mlade Hercegovke koje su pokušale da im spasu živote - Ljubica Remeti, Srпкиnja iz sela Biograda kod Nevesinja i borac Desete brigade na Sutjesci, koja je prva poletjela ka ranjenom drugu, Zdenka Karadžić, Hrvatica iz Mostara, i Emina Merdan, Muslimanka iz Počitelja na Neretvi!

Da li bi i njima u samrtnom času rije i nedostajale? »Svakog dana ja bih s njima da se razgovaram, da mi kažu bole li ih mrtve ruke bez pušaka, bole li ih mrtve usne bez osmjeha«, kako u svojoj pjesmi »Palim mladi ima i djevojkama Mostarskog bataljona« pjeva mostarski i beogradski pjesnik Svetislav Mandić.

U to martovsko doba kad je Predsjedništvo Avnoj na prijedlog vrhovnog komandanta JA maršala Josipa Broza Tita svojom odlukom od 13. marta 1945. odlikovalo za zasluge u borbenim za oslobodjenje naših naroda Desetu brigadu Ordenom narodnog oslobodjenja, a Jedanaestu i Dvanaestu hercegovačku brigadu

Ordenom bratstva i jedinstva, komesar Vule Miunović je u divizijskom glasilu, govore i o tome zašto su brigade odlikovane, zapisao:

»O Desetoj vam ne treba mnogo priča, jer priča o njoj je dio priče o tom kako se pošlo, šta se sve izdržalo, kuda se sve vojevalo, odakle smo se naoružavali, što nas je bodrilo, ko nas je vodio, ko nas je pomagao, kako su nas izdali, za koga smo se borili - njena istorija je dio istorije našeg pokreta, naše borbe i naše vojske, jer je Deseta brigada formirana onda kada su se osnovale naše prve brigade, a prošla je ono što su prošle naše najstarije brigade...«

A to što je prošla od Kupresa do Sutjeske, kad se »sa glavninom probila iz debelog neprijateljskog obruba« i svojim ponovnim dolaskom u Hercegovinu označila prekretnicu u toj oblasti i za pet mjeseci narasla toliko da je od nje stvorena Dvadeset deveta divizija, od tada do Ivan-sedla ujedno je i vrijeme kad su snovi najmudrijih i najodlučnijih ljudi Hercegovine pošli da se ostvaruju, vrijeme prvih odlučnih preobražaja koje je nadahnulo i bosansko-hercegovačkog pjesnika Izeta Sarajlića da napiše »Marš Desete brigade«:

*»Zemlje ove svaka smreka
barikadom posta sad.
Iza svake smrti teška
tebe što nam ote grad ...«*

Na Ivan-planini bitku je vodila hercegovačka divizija za koju je komanda njemačke 369. divizije u povjerljivoj zapovijesti od 11. juna 1944, zaplijenjenoj u ofanzivi, saopštila svojim vojnicima da pred sobom imaju Dvadeset devetu »banditsku« diviziju, elitnu komunističku diviziju koja do tad nije ozbiljnije tužila, da je uspjela da savlada taktiku malog (partizanskog) rata i da se vrlo vješto zabacuje i udara u bokove, da zna kako iskoristava zemljište, a sve to upućuje na to da se takve divizije treba dobro čuvati, jer se žilavo bori, daje to divizija koja nema zarobljenika, to jest da oni, njemačka vojska, rijetko da koga zarobe.

»Sada naša divizija stoji spremna za opšti juriš da bi se oslobodio glavni grad njene uže domovine - federalne Bosne i Hercegovine«, pisao je komesar divizije u njenom glasilu. »Ona će u tom jurišu biti smjela isto onako kao u onom na Mostar, jer zna da bez slobodnog Sarajeva i oslobođene Bosne nema slobode za Hercegovinu koja je tijesno vezana i ne može se zamisliti bez zajednice sa Bosnom. Ona stoji spremna za dalje ratovanje kroz koje treba ostvariti slobodu u ovoj našoj napućenoj domovini...«

Tad je na položaje Desete brigade donesena prelazna zastava koju je kao najbolja jedinica divizije dobila na prvoj konferenciji antifašističke omladine u Mostaru. Zastavu je u uzavreloj sali primio omladinac brigade Boško Miletić, koji je znao da golom rukom uhvati cijev užarenog njemačkog mitraljeza. I pjesma je brzo spjevana: »zastavu smo mi dobili, kroz borbu je zaslužili...« U međuvremenu je u konjici koj bolnici omladinac Petar Puhalo neposredno uoči smrti poslao pismo roditeljima javljajući im da je teško pogođen viješću, više nego metkom, kad je saznao da mu je brat Vido samovoljno napustio bataljon. »... Možete misliti kako mi je bilo. Kažite mu da se ne igra sa glavom. ... Tako, moj mili brate, odmah pođi u bataljon pa udri, ne emo li se što prije osloboditi, pa ćeš onda uvijek biti kod kuće... Pozdrav Neđi i Finku i vama mili roditelji.«

OBILAZNI MANEVAR I POKRET PREMA ZAPADU

Iako su i hercegovačke brigade u martu imale 196 mrtvih i 604 ranjena na Ivan-planini, samo jedan dio njemačkih i ustaško-domobranskih jedinica koje su se borile na tom području u isto vrijeme imao je, prema neprijateljevim procjenama, »650 poginulih, a prema izvještaju ljekara kroz previjalište je prošlo 750 vojnika i starješina«. I 30 vojnika 369. legionarske divizije je uhapšeno i strijeljano zbog sumnje da su spremali predaju svojih jedinica. Uhapšeno je i oko 150 domob-

rana, a 225 ustaša je pobjeglo kućama, kako je zapisano u ratnom dnevniku njemačkog majora Berna.

Da bi se potisnuo neprijatelj koji je očigledno bio odlučio da brani Ivan-sedlo sve dok se i posljednji vojnik ne povuče iz Sarajeva, štab divizije je - izbjegavajući frontalne borbe - obrazovao Operativnu grupu od Desete, Jedanaeste i Trinaeste brigade, pod rukovodstvom komandanta Desete Raka Mirkovića, i uputio je u obuhvatni manevar iza protivničkih linija u rejon Kreševa, odakle se neposredno ugrožavala glavna odstupnica iz Sarajeva preko Kiseljaka za Zenicu, čime je ujedno tim manevrom omogućeno i dejstvo na komunikaciji Blažuj - Ivan-planina.

Sinhronizovane borbe svih snaga divizije, potpomognute artiljerijom, trajale su neprekidno puna dva dana i, bez obzira na pojačanja, neprijatelj je 4. aprila morao odstupiti s Ivan-sedla.

Front se pomjerio naprijed, sve naše snage s tog širokog planinskog područja srušile su se na potu čine kolone koje su se povlaćile prema zapadu. Upadom Desete brigade i drugih bataljona u Tarčin omogućeno je brigadama da s Ivan-sedla brzo i energično gone neprijatelja i ovladaju Pazarićem i Hadžiima ne dozvolivši neprijatelju da se sredi i organizuje drugu odbrambenu liniju koja bi štitila komunikaciju Blažuj - Kiseljak.

»Neprijatelj je ogorčenom jurišao da oslobodi komunikaciju kuda su se povlaćile jake njegove snage iz Sarajeva«, javljao je štab divizije Operativnom štabu grupe korpusa JA 11. aprila 1945. »Borba je bila žestoka, gdje su se istakle naročito naša Deseta i Dvanaesta brigada svojom upornošću. Iako je neprijatelju na kratko vrijeme uspijevalo osloboditi komunikaciju, naše snage su ga u kontranapadima ponovo odsijecale. Na taj način su pojedine neprijateljske grupacije bile potpuno odsječene, opkoljene te zatim uništavane ili zarobljavane. Veliki ratni plijen pao je u naše ruke... «

U borbama za komunikacije na sektoru brigade (u kojima je neprijatelj imao oko 680 izbačenih iz stroja), gdje je ispoljena snažna podrška naše avijacije, De-

seta je izgubila i dva zamjenika komandanta bataljona Nikolu Samardžića i Borisa Bjelicu, komandira četete etka Tamindžiju i pomoćnika komesara četete Jova Vuleševića, dva vodnika i trinaest boraca, pored četrdeset dva ranjena.

Dva dana se brigada odmarala u oslobođenom Kiseljaku i okolini, a onda je (11. aprila) primljena telefonska depeša od štaba divizije za pokret cijele brigade 12. aprila za Busova u...

KAZIVANJA RATNIKA

Tako je po čeo vrtoglavi marš Dvadeset devete divizije (bez jedne brigade) ka zapadnim granicama naše zemlje, put dug 610 kilometara, koji je i Desetu brigadu punih 19 dana vodio u Bosansku krajinu i dalje u Hrvatsku i Sloveniju, u krajeve oko Prezida i Šabra, kako bi obezbjeđivala desni bok četvrte armije, koja je nastupala prema Trstu.

Dnevne maršrute brigade škrto govore o tom dugom pješenoju, ponekad i do 50 kilometara dnevno, kroz predjele oko Travnika, Jajca, Mrkonjić-Grada, Bihaća, Ljubičkih Jasenica, Ogulina i Vrbovskog, da bi 28. aprila »stigla na predviđenu joj prostoriju - Kuželj«, sutradan u Šabar, kojom prilikom su njena dva bataljona vodila iznenadnu borbu s njemačkim vojnicima i četnicima (sa Srpskim dobrovoljačkim korpusom, koji je u međuvremenu u njemačkom Vermahtu dobio status i tretman »Waffen - SS jedinice«), a 30. aprila »stigla u mjesto sv. Petar, otkuju i novo naređenje«.

»Pored puta su ostajali uginuli konji, lipsavali su od umora i slabe ishrane, a borci su i danju i noću - esto praćeni kišom - savladavali daleka rastojanja od grada do grada, prolazili su pored mnogih porušenih sela i varoši, pored djece koja su, iako gladna i najčešće u potpuno pocijepanim odijelima od boraca jedino tražila olovke i papir, kakvu knjigu, što je sve skupa davalo nevjerovatnu odlučnost već iscrpljenim borcima da se što prije prebace, kako je to od nas očekivao Vr-

hovni komandant, u Sloveniju«, prisjećao se tog marša komandant divizije Vlado Šegrt žalio je što u sobi nema geografske karte na kojoj bi precizno označio put svake brigade i mjesta gdje su vodili posljednje borbe.

»Sada se više i ne sjećam kako smo oslobodili Stari Trg, ali se svakako sjećam napada četničkih bandi na Prezid, gdje se tada nalazio samo štab divizije. Spavali smo kada su ošinuli rafali i plotuni. Članovi štaba su sa borcima Prate otišli iz soba i više od tri sata vodili borbu. Poslije smo našli tridesetak mrtvih fašista...«

Tad je stigla vijest da je neprijatelj dovukao u Postojnu oko tri hiljade vojnika s namjerom da preko Sv. Petra napadne snage četvrte armije koje su već vodile borbe u Trstu i oko grada. Divizija je dobila nov zadatak: hitno izvršiti pokret i osloboditi Postojnu, a jednim dijelom snaga pomoći likvidiranje neprijateljskih uporišta u Trstu. Te noći, maršujuć i bez odmora i preko Snježnika, borci su se sjećali kako je Musolini, svojevremeno, zaprijetio Slovencima, svima, da će fašistička zastava biti »svetija kada se istakne na Snježniku, a još svetija kada se pobode na Velebitu i na planini Dinari«, kako je taj imperator govorio. I, eto, te kišovite noći borci su prešli i preko Snježnika. U njihovom sjećanju on je ostao ovakav... Sa svih strana duboka šuma. Cesta u sredini. Napušteni bunker pokraj puta. Kroz zidine izbija korov. Jedna italijanska bluza, stara i razbucana, stoji prebačena preko zida. Kap po kap žute, prljave vode cijedi se iz rukava. Tu je i jedna prljava, poderana Musolinijeva zastava... Takav je bio Snježnik, takvog su ga borci zapamtili.

A onda su brigade u munjevitom naletu oslobodile Postojnu, gdje je oko hiljadu fašista izbačeno iz stroja, pretežno zarobljeno. U prvom susretu Hercegovaca sa narodom tog kraja čulo se pjesma o slobodi Alekse Šantića. Ljudi su vrlo vjerovali da će »Ona doći, da će iz smrti, iz groba, iz muka vaskrsnuti...«

»Snažno mi je ostao u sjećanju moj prvi susret u Postojni sa Borisom Kidričem, koji je baš u to vrijeme postao prvi predsjednik slovenačke vlade«, prisjećao je

dalje Vlado Šegrt. »S njim je u štab divizije došao i komandant četvrte armije Petar Drapšin, kojeg smo dobro znali iz Hercegovine u prvoj ustani koj godini. Kidri me je pitao da li je naša divizija, nakon velikih napora i ne malih gubitaka, sposobna da odmah krene i nastavi borbu za oslobođenje Ljubljane. Odgovorio sam: Može, družo predsjedniče! Nastupa ćemo bez obzira na prepreke i napore! Iste noći je nareden pokret divizije koja je imala 16.000 boraca. Deseta je već bila u Trstu...«

POSLJEDNJI OKRŠAJI

U meuvremenu je Deseta brigada vodila svoju posljednju borbu na prilazima Trsta. Potporučinjenica štabu Dvadesete divizije, iz Sežane su njeni bataljoni stigli na položaje oko sela Opčine, smijenili Osamnaestu slovenačku brigadu i u polanoc i izveli napad na neprijatelja. Odbijeni su, ali u novom napadu oko 2 sata protivnik je potisnut i zauzeta je željeznička stanica u Opčini. Koji sat kasnije, uz podršku artiljerije i dva tenka, njemačka vojska je krenula u protivnapad i cijelo dan su vođene bliske borbe.

»Usljedio je novi napad svih naših bataljona. Oko 8. maja (3. maja) pojavilo se nekoliko savezničkih tenkova. Vidjevši tenkove, a pošto mu je situacija bila bezizlazna, neprijatelj je imao namjeru predati se saveznicima. Međutim, štab Dvadesete divizije se najenergije nije tome suprotstavio te je i borba nastavljena. Vršeno je više juriša i obrubilo se sve više stiskao. Oko 17. asova uslijedila je potpuna predaja ljudstva i cjelokupnog materijala«, javljeno je 8. maja štabu divizije o trodnevnim borbama brigade u kojima je imala 30 mrtvih i 85 ranjenih, ubila »najmanje 400 neprijateljskih vojnika, a zarobljenih je bilo oko 2.000«, da bi već sutradan, 9. maja, obavijestila štab da je, dok se još nalazila u pokretu iz Sežane za Sv. Petar, dobila zadatak da u estvuje u uništavanju posljednje grupe njemačkih trupa koja se povlačila iz Rijeke s namjerom da se pro-

bije komunikacijom Sv. Petar - Postojna i dalje prema njema koj granici.

»Bio je to 97. njema ki korpus, koji je svojim manevrom obišla i u pozadini blokirala naša etvrta armija da bi se što prije do epala Istre i Trsta«, prisje ao se te svoje i brigadne posljednje borbe njen politi ki komesar Sveto Kova evi .« I tako, poslije oslobo enja Trsta, gdje su naša tri bataljona u estvovala u paradi sa ostalim jedinicama etvrte armije, na osmo se sa drugim jedinicama na novim položajima koji kao da su opasivali neki ogromni kotao od petnaestak kvadratnih kilometara u kojem se koprcao itav korpus hitlerovaca, zasipan sa svih strana vatrom našeg pješadijskog oružja i artiljerijom. Sutradan, 5. maja, od šta ba etvrtog korpusa dobismo zadatak, valjda u tim trenucima najdelikatniji koji se mogao dobiti, da presje emo neprijateljski klin koji se kod sela Karije duboko zabio u naše položaje.

I dok se oko opkoljenog korpusa vodila bespoštredna bitka, jedan njema ki bataljon se tokom no i probio u našu pozadinu i u selu Brdce iznenada napao naš Drugi bataljon, raskomo enu brigadnu rezervu. I ta no bi kobna - od 69 mrtvih i 62 ranjena, koliko smo imali gubitaka u trodnevnoj borbi sa opkoljenim korpusom koji je 7. maja položio oružje, samo Drugi bataljon imao je 51 poginulog. Pored ranjenog komandanta bataljona Raka Dabi a, poginulo je više etnih rukovodilaca - Dušan Ivkovi , Jovan Šuleti , Radovan i Božo Kova , Marko Skoro, vodnici Mirko Cabrilo, Mirko Spremo, Risto Zubac, Zulfo Jaganjac, Lazar Baina, referent saniteta bataljona Tatjana Rebi ...« To je najve i gubitak Desete brigade u jednom okršaju na itavom njenom borbenom putu, uklju uju i i pojedine borbe na Neretvi i Sutjesci... Kolona od 1800 zarobljenika sa borbenog sektora naše brigade upu ena je u kasarnu u Sent Peter, a mi smo krenuli ka Ljubljani u sastav svoje divizije. Uz put smo saznali daje nacisti ka Njema ka kapitulirala...«

Toga dana, 9. maja, nakon što su u svom nastupanju prema Ljubljani oslobodile Rakek, Unec i Cerkni-

cu, Planinu (gdje je od rafala savezni kog aviona, zabunom, poginuo komandant etrnaeste hercegova ke brigade Radovan Šakoti , narodni heroj), Logatec i Vrhniku, da bi u sadejstvu s jedinicama Sedmog (slovena kog) korpusa srušile posljednje prepreke pred Ljubljanom, udarne brigade hercegova ke divizije su sa slovena kim jedinicama napokon oslobodile glavni grad Slovenije, borbeni, nikad pokoreni grad, grad heroj.

»Bratje Hercegovci med nami« pisala je tad »Ljudska pravica« navode i izjave boraca Dvadeset devete divizije: »Ne bi nam bilo žal umreti za svobodo med brati Slovenci!«, pozdravljaju i ih kao saborce i prijatelje. »Živela 29. divizija, ki je prva vkorakala v Ljubljano!« pisalo je u lecima koji su dijeljeni na ljubljanskim ulicama.

Nošene ljubavlju gra ana hercegova ke brigade, me u kojima je bila i Deseta, ostavile su iza sebe Kranj, Jasenicu i stigle na Bled, pod Triglav, na austrijsku granicu.

Trinaestog maja 1945. u 10,30 asova drug Tito je poslao radiogram:

»ŠTABU III ARMIJE - štabu 29. divizije

Prvo. Hitno presijecite sve veze za Austriju i sprijete povla enje njema kih i kvislinških trupa. Pomozite Slovence u razoružavanju Nijemaca.

Drugo. U zapadnom dijelu Koruške ve se nalaze Englezi. Tamo ne treba slati nove trupe. Oni naši dijelovi koji se tamo nalaze, neka ostanu. Tito«.

Dva dana kasnije, 15. maja, kad su se svile zastave udarnih i proleterskih brigada na jugoslovenskom ratištu, u operacijskom dnevniku Desete hercegova ke proleterske brigade je zapisano:

»Briješje. Vrijeme vedro i toplo. Brigada koristi odmor za vojno i političko uzdizanje ljudstva i kontroliše odrede u vojnom sektoru«.

IZVORI I LITERATURA

1) Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd:

- Fond NOR: kutije 1149 I (fascikle 2, 3, 6, 11, 12, 13); 1148 II (f. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7); 1148 I (1, 3, 5, 6, 7); 1145 I (5, 2, 7, 10, 11, 12); 1145 II (1, 2, 4, 15); 1147 II (1, 2, 3, 5, 6, 7); 1147 I (3); 1146 II (2, 3, 4, 5); 1146 I (2, 4); 1153 I (7); 391 A (f. 5/1-9); 394 (2); 1144 I (8, 2); 1144 II (2, 3, 11); 3 A (1,2); 1716 (3); 529 (2); 395 (1); 1143 (1); 1775 (f. 1/49); 1729 (1); 1926 (1)
- etni ka arhiva BiH - V, 9336, 164, 280
- Arhiva NDH, k. 145, 152, 111, 149.

2) Arhiv CK SKJ, Beograd:

- Reg. broj 509, 515, 535, 899, 900, 584, 590, 817, 820, 593, 602, 906, 196, 1525, 2273, 2282, 481.

3) Zbornik dokumenata NOR-a:

- Tom IV, knj. 5 do 34
- Tom IX, knj. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9
- Tom II, knj. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11
- Tom XII, knj. 1 i 2.

4) Arhiv Hercegovine, Mostar:

- Zbirka memoarske gra e 1918-1945.

5) Muzej Hercegovine, Mostar:

- Dokumenta o istoriji radni kog pokreta i narodne revolucije, dok. 375, 372, 379, 380, 421, 480, 504, 420, 517, 508, 522, 529, 484, 462, 502, 505, 563, 565

6) Izjave u esnika NOR-a:

Pored drugova i drugarica koji su mi ranijih godina u raznim prilikama saopštavali podatke o pojedinim borcima, komandirima i komesarima Dese-te hercegovina ke brigade, o borbama eta i bataljona i o doga ajima u kojima su neposredno u estovali (kao što su Vlado Šegrt, Ibro Šator, Mehmed Trbonja, Husa Orman, Franc Novak, Muhamed Grebo, Vasko Gnjati , Džemal Bi-

jedi , Safet Alagi , Abdulah Lugi , Vladimir Dui , Ala Kreso, Omer Mrgan, Mariijan Paveli , Muhamed Bostandži , i drugi), u 1980. i 1981. godini intervjuisao sam: Jagodu u Zdravka Bjelicu, Vasiliju i Milana Papi a, Petra Radevi a, Rada Hamovi a, edu Kapora, Svetu Kova evi a, Vladu Ivkovi a, Dušana Brstinu, Svetozara Ora, Slavicu i Mitra Buhu, Branka Popadi a, Envera emalovi a, Salka Feji a, Milenka Okiljevi a, Sulejmana Mehmedbaši a, Dušana Grka, Doku Pašajli a, Antu Krezu, Nikolu Milidragovi a, Milana Grka, Halida omi a, Rađovana Stija i a, Muhameda Beganovi a, Tripu Šarenca, Petra Jelavi a, Slavka Stija i a, Milana Vukasovi a i druge koje sam uglavnom konsultovao o nekoj zna ajnijoj pojedinosti, provjeravao podatke i sli no.

7) Knjige, asopisi, štampa

- Vlado Šegrt »*Ratne uspomene*« (Vojnoizdava ki zavod JNA »Vojno delo«, Beograd, 1964)
- Danilo Komnenovi i Muharem Kreso »*29. hercegova ka divizija*« (Vojnoizdava ki zavod, Beograd, 1979)
- Radimir Vukanovi »*Ratni put Tre e divizije*« (Vojnoizdava ki zavod, Beograd, 1970)
- Josip Broz Tito »*Vojna djela*«, knjiga I - III, drugo, dopunjeno izdanje (Vojnoizdava ki zavod, Beograd, 1978)
- Zbornik radova »*Neretva*«, knjiga 1, 2, 3 (Vojnoizdava ki zavod, Beograd, 1965)
- Zbornik radova »*Sutjeska*«, knj. I-V (Vojnoizdava ki zavod JNA »Vojno delo«, Beograd, 1960-1961)
- »*Hronologija oslobodila ke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945*« (Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964)
- »*Borbeni put žena Jugoslavije*« (Leksikografski zavod, »Sveznanje«, Beograd, 1972)
- *Vojnoistorijski glasnik* (organ Vojnoistorijskog instituta, Beograd, br. 2, maj-avgust 1979, br. 2, maj-avgust 1980.

- »Hercegovina u NOB« (Vojnoizdavački zavod JNA »Vojno delo«, Beograd, 1961)
- Mensur Seferović »Historična osuđenih« (IC »Komunist«, Beograd, 1974)
- Mensur Seferović »Pred o čima grada« (Informativni centar Mostara, 1970)
- »Deseta hercegovačka NOU proleTERSka brigada« (Spomenica-spisak boraca Prvog, Drugog i Trećeg bataljona u vrijeme formiranja brigade, Mostar, 1962)
- Muharem Osmić »Prozorski bataljon« (Neobjavljena sjećanja, Komisija za istoriju Opštinske konferencije SK Konjic, mart 1981)
- »U borbi za slobodu - Narodnooslobodilački ustanak i revolucija u Hercegovini, kritički osvrt i prilog analizi zbivanja« (Todor Kurtović i Ne o Parežanin, »Svjetlost«, Sarajevo 1977)
- »Žene BiH u NOB«, (»Svjetlost«, OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1977)
- »Bibliografija izdanja u NOR-u 1941-1945« (Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964)
- »Sloboda« (14. II 1955, 26. VII 1962, 18. i 29. XI 1963, 25. IX 1977, 1. I 1981)
- »Narodna armija« (7. oktobar 1954, 9. i 30. X 1970, 28. II 1980)
- »Peta neprijateljska ofanziva« (Katedra vojne istorije Više vojne akademije JNA, 1960; obradio Viktor Kujan)
- Pismene izjave Petra Radevića, Jovana Božovića, Velimira Terzića, Nikole Ljubibratića, Rudolfa Primorca, Cvijete Dobranić, Peka Bogdana, Josipa Žužula, Stevana Dragovića i drugih (manje za bilješke)
- Pismene primjedbe recenzentica Svetozara Ora, Svetke Kovačević i Muharema Kresa, i koje su svojom iscrpnošću u prevazilazile uobičajene okvire recenzija i znatno doprinosile moje dokumentarno-publicističko kazivanje o ljudima i događajima iz životopisa Desete brigade.

SADRŽAJ

	Strana
GORINE ODSTUPANJA I PREISPITIVANJA	5
<i>Komandantove iluzije u vrlogu ofanzive ili dva vi enja raspleta događaja • Komandiri bez vojske, odbornici bez odbora, sekretari bez komiteta • O evi i djeca na borbenom položaju • Šezdeset žena u tri bataljonske kolone • Prestrojavanja i isekivanja Hercegova kod NOP odreda • Konji ki (Mostarski) bataljon na Crnom vrhu • Titova optimisti ka i kriti ka kazivanja • Komunisti u o ima protivnika • Sudar s etnicima na Zelengori i marš u zapadnu Bosnu • Borba prsa u prsa • »U zbijeg se ne ra unaju rodoljubi«, a ko su cfni? • Na kraju dugog marša 1. avgusta 1942. • 101 Hercegovac i Crnogorac izba en iz stroja • Kako rasporediti Hercegovce • Prijedlog koji Vrhovni štab NOP i DVJ nije usvojio.</i>	
- Prolom	7
- Tito juna 1942: »Formira emo Hercegova ku brigadu«	11
- Djevojke s puškom o ramenu	15
- Familijarni borci	21
- Dan prepun ratnikove muke	29
- Iskustva kao upozorenje	33
KADROVSKA I PATRIOTSKA VOJSKA	36
<i>U Sujici kod Livna 10. avgusta 1942: ro ena Prva hercegova ka brigada • Osnovi me usobnog povjerenja ili dijalog o bratstvu u etni kom osinjaku • Prva borba brigade - kupreški uzaludni juriši • Sest stotina odlu nih • Titove »naru ite napomene« • Hercegovci i Crnogorci u Operativnoj udarnoj grupi • Previdi, nesporenjima i upozorenja • Sta je Vrhovni štab zamjerao, a šta su Hercegovci odgovorili • Najstariji borac brigade »u magacinu naoružanja« • Muke Velike Zupe Pliva i Rama • Zašto je smijenjen štab Mostarskog bataljona • »Tradicije« koje zabrinjavaju ili da li su lanovi KPJ morali da ute • Stab Desete brigade 6. oktobra 1942: »Bra o, hercegova ki etnici« • Raslojavanje me u etnicima • Glasnici iz Hercegovine</i>	
- Zajedni ko istrajavanje	38
- Deseta u Kupresu	41
- Nare enje Vrhovnog komandanta bez o ekivanog ishoda	48
- Oktobarska italijansko- etni ka ofanziva	48
- Risto Zdrale Solunac i Jagoda Bjelica na borbenom položaju	54
- »Pro itajte ovo pismo na prvom sastanku biroa«	61
- U nemilosti etnika	63
- Poruke nisu ostale uzaludne	65
- Jednostranosti jedne kritike	67
- Znamenja Prozorskog partizanskog bataljona	71

KRUGOVI U SREDNJOJ BOSNI 75

- U Vrhovnom štabu • Tri brigade Tre e udarne divizije • Bataljoni »Josip Jur evi « i » Vojin Žirojevi « u Desetoj brigadi • Smotra u Glamo u • Borci iz prozorskog kraja u brigadnoj koloni • Poklon vjerskom referentu brigade i muslimanskim vjernicima • Hercegovci se »preturili« preko Vrbasa • Hajke i »trke s etnicima« • »Na ovaj na in završena je operacija za zauze e Jajca« • Borbe na Komaru, Golešu i Ravnoj gori i nove žrtve • »Naše jedinice sasvim su umorne, neispavane, promrzle, nenahranjene i ne iste« • Sela u kojima je rijetkost na i muškarca • Prirodna »klijesta« iza leda boraca • Komunisti i skojevci i njihova biblioteka • »Da se ho e primuti - pa šta došlo da došlo« • »Prethodnica« na putu za Hercegovinu.*
- Dalmatinci, Crnogorci, Bosanci 76
  - Dva nova bataljona 79
  - Partijski kažnjen što se nije molio bogu 84
  - Vijesti iz zavi aja 88
  - Grad na sedrenim gredama 90
  - »Crkvu nije nitko dirao...« 94
  - Dva partijska pisma i rije brigade 97
  - Na putu za Hercegovinu 100

U SPLETOVIMA BUNKERA 103

- Napad na Zep e i Titova pohvala • U opkoljenom Prozoru • etni mitraljezac u italijanskoj koloni • Devet zaplijenjenih tenkova u brigadnoj eti • Tri neuspjela napada na Konjic • Smrt sedmorice narodnih heroja • Titove depeše • Dvojica sa crvenom zastavom • Okupatorove prethodnice • Sudar kod Bahtijevice, Donjeg Zimlja i Prijedorca • Udarna grupa u južnoj Hercegovini • Oslobo enje Nevesinja, Gacka i Avtovca • Ceduljica o smrti heroja • Tužan povratak ku i • Šesti bataljon brigade.*
- Sedam zaklju aka partijske elije 104
  - Poruke sa osmatra nice 107
  - Marina pe ina i Rama 111
  - Sudari oko Konjica 114
  - Borci posebnog kova 117
  - »Svim poštenim ljudima me u etnicima« 119
  - Od Rat kamena do Porima 121
  - Na neprijatelja samo bombama 124
  - Oslobo enje Gacka Avtovca i Fazlagi a Kule 126

NA ME AMA SUTJESKE 132

- Šest bataljona i Omladinska eta • 1240 boraca brigade • Tužbalica djevojke Stane • Preoružanje u borbenim zapletima • Od Ledenika i Uzdomira do Magli a i Volujka • »... Kao što vidiš, stanje je vrlo kriti no« • Krvava brda 2. juna • Operativne grupe na stazama izbavljenja • Rasformiranje Prvog i Šestog bataljona, Omladinske ete i Topovske baterije • Kazivanje o hrabrima • U zaštitnici Vrhovnog štaba • Profesor Vukajlovi i Vrhovni komandant • Stradanja Mostarskog bataljona ili komesarova ispovijest drugu Titu • Brigada »kao osrednji bataljon« • Na putu za Hercegovinu • Prva akcija poslije Sutjeske: vrtoglavi mart i upad u etni ki štab za isto nu Bosnu i Hercegovinu.*

- Maksimova dobrodošlica esesovcima	135
- Iznad mratinjskog prolaza	137
- Na Krvavim brdima iznad Katin kuka	139
- Deseta brigada izme u Prve i Druge operativne grupe ..	141
- eta koja je iskopnila	143
- Deseta pored Tita	147
- Iz zaštitnice u prethodnicu	150
- Podvig izdržljivih	155

JEDANAEST BATALJONA DESETE BRIGADE 160

Komandantova presuda • Tre i bataljon Prve dalmatinske brigade u Desetaj hercegova koj • Brigada »rasuta« u udarne grupe i ponovo na okupu • Tri mjeseca bez kazana za kuhanje • »Njema ke SS ete polako pune Hercegovinu« • Pisma sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu • Oslobo enje Gacka, Avtovca, Bile e • U svakom izvještaju: etnici Centri mobilizacije za kolebljivije • »Komunizam hvata sve više korjene« • Neprijateljevi »pokretni garnizoni« • 1800 boraca sa 100 automatskih oružja • Brigadni bibliotekar • Dvanaestorica hrabrih • Brigada prerasla u diviziju • Dezerteri na mucu • Tri neuspjela napada na Gacko • Gestapovska špijunaža upletena u vojne operacije • Neizvršena Titova naredba • Njema ki vojnici u ljetnim uniformama na sniježnim prtinama • Brzim pokretima izbješli krizne situacije • Partijske kazne za samovoljno napuštanje bataljona.

- Kako disciplinovati desetkovanu kolonu	162
- Kuda, kako dalje?	166
- Paliku e i djecoubice	170
- Ra ino junaštva	172
- »Prelaze i velikodušno preko teških grešaka...«	173
- Brigada i Hercegovina u o ima partijskog sekretara	175
- Operacija »Gama« i novi bataljoni	180
- Tri grupe udarnih bataljona	184
- Ofanziva hercegova kih proletera	186
- Brigada je prerasla u diviziju	188
- Postojanost kažnjenog komandanta	190
- Vrijeme borbe i u enja	196
- Novi krugovi i okršaji	200
- »Brigada ... za itav mjesec ne miruje više od dva dana«	

ZIMSKA I PROLJETNA UZRASTANJA 210

Kadrovska jezgra • Gorak zalogaj Bogdana Pikule • Okiljevi i u svom spaljenom selu • Borbena disciplina bolja od svakodneve • »Dok smo mi ovako lupali po njihovoj lijevoj koloni ..« • Stigao duhan i, napokon, cigaret-papir • »Proslavite i Uebknehta i Rosu Luxemburg« • Svezni ka flota tu e Dubrovnik • »70 jadonja i 20 bradonja« • Satnikova odmjeravanja • Poruka škriparima • »Akt ija sadriina zaista oduševljava« % Od 8 do 120 puškomitraljeza u diviziji • »Zvona su neprekidno zvonila« • 801 borac (32 drugarice) • Ostvarena predvi anja • Tri ujedinjene i zava ene kolone • Pismo saveznicima • »Pošteda« Novaka Bendera a • »Stab Desete u cjelini najbolji štab«.

	Strana
- Li ni primjer osnova vaspitanja	211
- Povratak ratnika	215
- »Uništavaju ih... kao skakavce«	217
- Neusklađeni napadi	219
- Poklon seljaka iz Mr. eva Dola	222
- Pismo koje je sa uvaog komesar Omladinske ete	225
- Martovsko »zatišje«	226
- Danju na ukama, no u u jarugama	229
- Borci u opancima	232

OD BILE E DO TRSTA 235

Operacija »Sun anica« • Posljednji rafal zarobljenog etni kog mitraljesca Sava Savi a • Rije 326 delegata • Oktobar, mjesec »preloma i zaokreta« • Na dubrova kim raskrš ima • Hercegovci u opkoljenom Herceg-Novom • Saveznici me u nama • Iz zapadne u isto nu Hercegovinu • Raport o takmi enju • Da li ekati direktive? • Zastranjenja u kadrovskim odmjerenjima • Brigada u mostarskoj operaciji ili drama njema ke kolone na brdu Grepku • Džepni dnevnik Radoice Spahi a • Od Segala do Tita • »Bolest« ulaska u gradove • Moralom savladana z/umorenost • Kako ovladati Ivan-sedlom • Heroika bora kog žrtvovanja • Komandant njema ke 369. divizije: »29. divizija važi kao elitna divizija...« • 19 dana marša - 610 kilometara puta od Hercegovine do Slovenije • Posljednja bitka • Gor ina Drugog bataljona: u jednoj borbi 51 poginuo • »Bratje Hercegovci med mmi« • Titova mdio-depeša Hercegovcima 13. maja 1945.

- Pohvala hrabrih	237
- »Udarci glavom o zid«	238
- Tako je zapisano	241
- Spletovi na obali Jadrana	243
- Izme u mina i bunkera	246
- Borba na dva fronta	250
- Novi komandanti i komesari	251
- »Ne treba pre utkivati stvari iz bojazni da ih ne možemo objasniti«	253
- Zapis o jednom vodu	255
- Mostarski krajputaši	256
- Major Lant: »Neka se spasava ko može«	259
- Bobotov most	260
- Orden narodnog oslobo enja	263
- Obilazni manevar i pokret prema zapadu	265
- Kazivanja ratnika	267
- Posljednji okršaji	269

Jezi ka redakcija:
VELJKA KRISKOVI MARKOVIC

*

Korektura:
DUŠAN VESI

*

Stampa:
VOJNA ŠTAMPARIJA - SPLIT